

Політичні науки
та публічне управління

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

Засновано у 2001 р.

Випуск 5

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ

Київ 2003

УДК 321.01+321.7+328.1
ББК 65.9(4УКР)29-2я43
М43

Редакційна колегія

Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф. — головний редактор
Гайченко В. А., д-р біол. наук, проф. — заступник головного редактора
Корінний М. М., канд. іст. наук, доц. — відповідальний редактор
Марусєва О. А. — відповідальний секретар

Економічні науки

Захожай В. Б., д-р екон. наук, проф., *Федоренко В. Г.*, д-р екон. наук, проф., *Титова Н. А.*, д-р екон. наук, проф., *Куценко В. І.*, д-р екон. наук, проф., *Осокіна В. В.*, канд. екон. наук, проф., *Онищенко В. П.*, д-р екон. наук, проф.

Психологічні науки

Максименко С. Д., д-р психол. наук, проф., акад. АПН, *Балл Г. А.*, д-р психол. наук, проф., *Ложкін Г. В.*, д-р психол. наук, проф., *Коломінський Н. Л.*, д-р психол. наук, проф., *Чуприков А. П.*, д-р мед. наук, проф., *Бурлачук Л. Ф.*, д-р психол. наук, проф., чл.-кор. АПН

Соціологічні науки

Судаков В. І., д-р соціол. наук, проф., *Ручка А. О.*, д-р філос. наук, проф., *Шкляр Л. Є.*, д-р політ. наук, проф., *Пилипенко В. Є.*, д-р соціол. наук, проф., *Танченко В. В.*, д-р філос. наук, проф.

Політичні науки

Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф., *Бебик В. М.*, д-р політ. наук, проф., *Горбатенко В. П.*, д-р політ. наук, проф., *Храмов В. О.*, д-р політ. наук, проф., *Шуба О. В.*, д-р політ. наук, проф.

Юридичні науки

Мироненко Н. М., д-р юрид. наук, проф., *Марчук В. М.*, д-р юрид. наук, проф., *Скрипнюк О. В.*, д-р юрид. наук, проф., *Калюжний Р. А.*, д-р юрид. наук, проф., *Бабкін В. Д.*, д-р юрид. наук, проф.

Менеджмент

Федулова Л. І., д-р екон. наук, проф., *Гаєвський Б. А.*, д-р філос. наук, проф., *Дахно І. І.*, д-р екон. наук, проф., *Дмитренко Г. А.*, д-р екон. наук, проф., *Воротіна Л. І.*, д-р екон. наук, проф.

Рекомендовано Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 4 від 05.06.02)

Міжрегіональна Академія управління персоналом.

М43 Наукові праці МАУП / Редкол.: М. Ф. Головатий (голов. ред.) та ін. — К.: МАУП, 2001. — ISBN 966-608-120-2

Вип. 5: Актуальні питання політології. — 2003. — 168 с. — Бібліогр. в кінці ст.
ISBN 966-608-253-5

У збірнику розглядаються актуальні питання, що стосуються сучасного становища України у світовому просторі, визначаються пріоритети у виборі стратегії її внутрішньої та зовнішньої політики.

Для науковців, викладачів, державних службовців, усіх, хто цікавиться питаннями політології.

Збірник "Наукові праці МАУП" зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України (свідоцтво від 11.04.02 за № 6048, серія КВ) як наукове видання, у якому висвітлюються результати новітніх наукових досліджень в галузях економіки, менеджменту, політології, соціології, психології, права, матеріалів наукових конференцій.

ББК 65.9(4УКР)29-2я43+66.0я43

ISBN 966-608-120-2
ISBN 966-608-253-5

© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2003

ЗМІСТ

Г. Ф. Хоружий Проблеми ідентичності на зламі тисячоліть	5	А. І. Кудряченко, Н. І. Білогруд Економічне зростання Європейського Союзу в епоху глобалізації	92
А. І. Кудряченко Верховна Рада України на шляху утвердження парламентаризму	9	І. А. Хижняк Теоретичні проблеми громадянського суспільства у країнах Заходу періоду постіндустріальних трансформацій	102
С. В. Сьомін Церква у політичному житті українського суспільства	21	В. П. Андрущенко Освіта України у світлі суспільних проблем і суперечностей	111
Д. І. Ткач Державні Збори Угорської Республіки (досвід постсоціалістичного парламентаризму)	34	О. Л. Лукаш Правові засади вдосконалення виборів до Верховної Ради України і практичні реалії 2002 року	118
О. В. Шуба Діалог — шлях до єдності українського православ'я	46	О. В. Рублюк Стратегія політичного вирішення державно-церковних відносин в Україні	127
Т. Блістів Вдосконалення владних відносин у процесі становлення громадянського суспільства в Україні	53	В. И. Судаков Противоречия становления демократического порядка в постсоветских государствах как фактор формирования новой парадигмы политического управления	130
О. О. Чемиш Участь у політичному житті за демократичних умов: постановка проблеми	57	Д. І. Акімов Громадянське суспільство і громадянська активність як чинники демократичного розвитку України (теоретико-методологічний і технологічний аспекти дослідження)	135
Т. К. Пояркова Регіональний вимір як якісний зріз демократичної трансформації	63	В. А. Шило, А. Т. Дамиров, А. К. Вольинский Проблемы научно-технической политики в переходном обществе	141
Н. А. Сергиенко, М. Н. Твердохлеб Какая демократия нам нужна?	70	Т. В. Бурак Деякі аспекти державної виконавчої влади в системі розподілу влад: історія і сучасність	147
О. В. Северенчук Проблема влади в контексті генези людського розвитку: політологічний аспект	76		
О. І. Салтовський Юліан Бачинський: марксистське обґрунтування державно-політичної самостійності України	79		
В. О. Храмов Європейський Союз перед викликами часу: оновлення моделі прийняття рішень	86		

Ю. В. Ясенчук

Парламент і уряд України: кроки до співпраці 151

І. І. Климкова

*Дієвість виборчої системи: фактори впливу
(у контексті діючих виборчих систем України
і Білорусі)* 154

Ю. А. Лесько

*Политическое сознание:
пути модернизации* 158

С. М. Грицай

*Інтелігенція в сучасній політичній системі
(за матеріалами Сумської області).....* 162

Г. Ф. ХОРУЖИЙ, д-р філос. наук, проф.

(Головне управління внутрішньої політики Адміністрації Президента України, м. Київ)

ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТІ НА ЗЛАМІ ТИСЯЧОЛІТЬ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 5–8

Усвідомлення нових реалій світу і адаптація до динамічних змін актуалізують проблеми ідентичності, яка є інтегральною характеристикою суспільства і необхідною передумовою успішного розвитку країни. У процесі глобального змагання економік, культур, наукових і освітніх систем ідентичність все тісніше пов'язана з іміджем держави та конкурентоспроможністю національної продукції. «Для України, — зазначав Президент Л. Д. Кучма у своєму виступі у Верховній Раді України 22 лютого 2000 року, — немає іншого вибору, ніж з ходу включитися у глобальні процеси, зберігаючи та зміцнюючи себе як державу, свою національну ідентичність». У наш час вона формується низкою економічних, соціальних, політичних факторів, різними інформаційними, культурними чинниками.

Підкреслимо, що ідентичність нині, як ніколи раніше, перебуває під впливом суперечливих явищ і конфліктів сучасності, трансформується у силовому полі різноспрямованих тенденцій. Основним критерієм досягнутої ідентичності є широкий консенсус щодо основних цінностей. Він слугує певним гарантом соціально-політичної стабільності, запорукою економічного прогресу і водночас уможлиблює подолання різноманітних викликів поступу цивілізації. Ідентичність — це не тільки самоусвідомлення, а й визначення основних пріоритетів та власних інтересів.

Для нинішнього етапу розвитку нашої країни особливе значення має здатність різних гілок влади спиратися на єдині базові цінності, діяти узгоджено, відповідально і ефективно. Найвагомішими цінностями вважаються людська гідність,

свобода, рівність, солідарність, праця, власність, мир і природа. Саме вони закріплені багатьма міжнародно-правовими актами та конституціями переважної більшості держав. Правда, одні й ті самі цінності можуть наповнюватися різним змістом і по-різному трактуватися нормативно-правовими та політичними документами.

Відмінності у внутрішній та зовнішній політиці будь-якої країни нерідко зумовлені специфікою ціннісних орієнтацій, рівнем усвідомлення та послідовністю їх реалізації. Наприклад, у країнах Західної Європи домінують цінності, сформовані на базі християнської етики та ідей просвітництва у межах європейського культурного простору. Зазначимо й те, що в індустріально розвинених країнах часто однаково «ранжируються» і паралельно існують, взаємодоповнюючи одна одну, такі протилежні цінності, як солідарність та індивідуалізм, взаємна підтримка і розрахунок на власні сили.

Багато негараздів нашого буття зумовлені якраз проблемами ідентифікації, соціальної і політичної невизначеності та недостатнім усвідомленням національних інтересів. Ідентифікаційні процеси в Україні ускладнені крахом колишнього заідеологізованого бачення світу та системи цінностей радянського минулого. Отже, мають місце регресії до пройдених історичних етапів з відповідною поведінкою, мисленням, ототожненням з архаїчними образами, символами і цінностями. Іншими словами, частина суспільства, в тому числі еліта, ще не повністю ототожнює себе із соціальною спільнотою та національними інтересами держави.

У зв'язку з цим важливим теоретичним і практичним завданням є подальша інтеграція і консолідація українського суспільства, різних соціальних груп та національних меншин на базі основних соціальних, політичних та моральних цінностей. Досить актуальна для нашої країни проблема відновлення української мовно-культурної ідентичності, що досить тривалий період пригнічувалася цілеспрямованою і жорсткою асиміляційною політикою. Водночас розвиток української культури, мови і літератури є нашим внеском у духовну скарбницю Європи і світу. Саме культурно-інтелектуальна самоідентифікація є підґрунтям соціальної консолідації нашого суспільства.

Нинішнє українське суспільство стає все багатоманітнішим і більш плюралістичним, де можуть вільно конкурувати різні погляди та ідеї. Втім, збагачення і насиченість суспільного життя також певною мірою ускладнюють визначення тотожності особистості. Адже людина стоїть перед вибором все більшого розмаїття можливостей, стилів поведінки, матеріальних і духовних благ, послуг. Водночас в умовах глобалізації, масового тиражування певних зразків культури та нав'язування стандартів життя постає реальна загроза зникнення індивідуальних особливостей.

Попри високу динаміку сучасного розвитку та романтичну поспішність частини політичної еліти ідентифікація не є одномоментним актом. Вона потребує необхідних умов і здійснюється тривалим засвоєнням відповідних цінностей, перейманням соціальних ролей, визначенням індивідуальної належності. При цьому індивід співставляє себе, свою спільноту, регіон чи країну з іншими, виявляє позитивні та негативні відмінності. Ідентифікаційні механізми включають як усвідомлення наявних характеристик, так і мрії, ідеї, прагнення, зумовлені як особистими бажаннями, так і жорсткою реальністю сьогодення. Необхідними умовами цього процесу є соціальний оптимізм переважної частини суспільства, політична воля і цілеспрямованість еліти.

Суттєвою вимогою сучасної цивілізації є формування системи цінностей, цілісність і збалансованість якої, власне, й забезпечують адекватну ідентифікацію. Необхідним чинником зміцнення національної ідентичності громадян є престиж держави, її реальний міжнародний вплив, місце у світовій економіці, досягнення науки, освіти і культури, спорту. Зазначимо, що несформована національна ідентичність з невизначеними інте-

ресами не лише стримує розвиток власної країни, а й своєю непередбачуваністю та непослідовністю створює потенційну загрозу стабільності.

Становлення соціальної і політичної ідентичності особистості та спільноти відбувається у різні етапи, проходить крізь протиріччя і конфлікти. Наявні в Україні проблеми ідентичності зумовлені як перебігом подій на пострадянському просторі, так і світовими тенденціями. Очевидно, що прискорений поступ цивілізації наприкінці другого тисячоліття відкриває нові перспективи, окреслює небачені раніше можливості розвитку. Проте все чіткіше виявляються й певні ризики та виклики, що потребують адекватного осмислення.

Адже, з одного боку, відбуваються глибокі структурні зміни в економіці, розвивається світовий ринок, все потужнішими стають міжнародні торговельні та фінансові течії, розширюється співпраця, а з іншого — збільшується нерівномірність розподілу благ у різних регіонах світу, серйозні соціальні розшарування створюють потенційну загрозу стабільності окремих держав.

Адаптація до глобалізованого ринку та жорстока конкуренція висувають перед працюючими нові вимоги. Зайнятість у багатьох сферах потребує все вищої кваліфікації та значного інтелектуального і психічного навантаження. Болючою проблемою багатьох країн сучасного світу залишається безробіття. Характерно, що зростаючий попит на працю разом з прогресом її продуктивності в умовах мікроелектронної революції унеможливають повернення до класичної повної зайнятості. Тому все активніше ставиться питання щодо громадської праці, введення гнучкого скороченого робочого тижня та розширення домашнього господарства.

Суттєві зміни в суспільстві, економіці та соціальній сфері відбуваються під впливом бурхливого розвитку та впровадження новітніх інформаційних технологій. Крім сировини, праці та капіталу вирішальним фактором економічного зростання, або четвертою продуктивною силою, стала інформація. Індустріально розвинені країни перебувають на стадії розвитку, яку все частіше називають суспільством знань та інформації, комунікаційним і телепатичним суспільством.

На зламі тисячоліть людство все більше усвідомлює, що без належних знань і новітніх технологій немає шансів у глобальному змаганні. Зрозуміло, що впродовж життя можна освоїти лише частку наявних досягнень цивілізації. Тому актуальним стає вміння відбирати, систематизо-

увати і використовувати надбання культури, науки і техніки, особливо знання, які швидко оновлюються.

Важливою ознакою нинішнього етапу цивілізації все більше стає мобільність, а основними рисами економіки — прискорення, дематеріалізація, децентралізація та глобалізація. Динамічний прогрес науки і техніки разом із швидкими змінами в суспільстві та довкіллі вимагають критичного осмислення наслідків впровадження нових результатів досліджень. У цьому зв'язку зростає роль моральної відповідальності вчених і політиків за вибір пріоритетів та результати науково-технічного розвитку.

Все більша взаємозалежність держав у сучасному світі, спільне розв'язання проблем на наднаціональному рівні разом із значним впливом транснаціональних компаній частково деформують ідентичність традиційних національних держав. Їх суверенітету певною мірою загрожують і світові інформаційні потоки, використання новітніх телекомунікаційних технологій.

У значно складнішій ситуації перебувають народи, які тільки почали розбудовувати свої нації-держави, а тому з відомою чутливістю ставляться до своєї суверенності та незалежності. Їхнє цілком природне прагнення до самовизначення, ідентифікації та протидії інформаційній і культурній експансії з боку окремих держав дехто розцінює як вияви націоналізму.

Ті ж держави, які давно минули етап свого національного становлення, нині переконують світ у виключно позитивних наслідках глобалізації та перевагах співжиття без кордонів. Правда, й вони, що видно на прикладі європейської інтеграції, не мають наміру втрачати національну ідентичність, традиції та культуру. З огляду на загрозу з боку глобалізаційних процесів вживаються заходи щодо розвитку і захисту національних мов.

У деяких країнах тривають дискусії щодо вибору між національною культурною ідентичністю та “мультикультурним” суспільством. Проте питання створення європейської культури чи мов замість національних, звичайно, не стоїть. Як і раніше, тут глибоко шануються державні символи — герб, прапор, гімн, ставлення до яких є важливим критерієм сформованості національної ідентичності. Також зазначимо, що країни Європейського Союзу, спираючись на свої національні духовні надбання, не протиставляють їх здобуткам інших народів континенту. Мало того, вони прагнуть збагачуватися досягненнями інших націй, спираючись на основні ціннісні орієнтації.

На межі тисячоліть відчутнішим став пошук регіональної ідентичності як відчуття єдності, взаємоналежності населення певної історично сформованої території. Варто нагадати, що в радянському суспільствознавстві поняття “region” трактувалося насамперед як економічний район з відповідними природно-географічними, господарськими, фінансовими і кадровими ресурсами. При цьому недооцінювались культурні, етнографічні і мовні особливості.

Здійснення сучасної регіональної політики в Україні потребує врахування як вітчизняних особливостей, так і європейського досвіду, зокрема розподілу повноважень, відповідальності, врегулювання спірних питань, збирання податків, бюджетних витрат, дотування певних регіонів тощо. Ці та інші проблеми у країнах ЄС розв'язують на тлі посилення ролі регіонів як економічних і політичних суб'єктів. Зростання їх значущості зумовлене глобальними структурними економічними змінами та частковою втратою національними державами своїх функцій, які вони передають європейським і міжнародним організаціям.

У Європі процеси регіональної ідентифікації, як відомо, відбуваються з різною силою. У деяких країнах має місце історично, етнічно, культурно чи економічно зумовлений регіоналізм, який підтримується сепаратистськи орієнтованими рухами. Водночас у багатьох інших країнах такі тенденції практично відсутні. Здійснення ідентифікаційних стратегій за принципом “мислити глобально, діяти локально” уможливорює конструктивний діалог і розв'язання загальнодержавних та місцевих проблем у руслі основних світових тенденцій.

Помітним явищем останніх років є розширення міжрегіональної співпраці у контексті європейської інтеграції, що не спрямована на знищення особливостей окремих країн та регіонів континенту. Така тенденція дозволяє гармонізувати різні елементи свідомості та поведінки, зберігати культурні особливості, узгоджувати інтереси і поглиблювати взаєморозуміння.

Досвід економічно розвинених країн світу цікавий також ефективним поєднанням активної експортної політики та вмінням захищати національні ринки. Просування продукції на зарубіжні ринки, як правило, супроводжується цілеспрямованими інформаційно-культурними акціями, поширенням відповідних цінностей, формуванням серед населення позитивного ставлення до країни-імпортера. Для успішного відстоювання національних інтересів у наш час потрібна постійна

координація економічної діяльності та внутрішньої і зовнішньої політики.

Забезпечення випереджаючого розвитку української економіки, помітних позитивних зрушень у соціальній сфері, суттєве піднесення рівня життя людей також потребують подальшої консолідації суспільства. Значно більшої підтримки заслуговують молоді таланти, керівники владних структур, підприємці, діячі культури та мистецтва, талановиті спортсмени, які прагнуть до самореалізації, мають високі досягнення і своєю працею та переконаннями служать національній ідентифікації суспільства і сприяють зміцненню міжнародного авторитету держави.

Зміцнення національної ідентичності залежатиме, зокрема, від того, наскільки позитивні здо-

бутки у різних сферах життя набудуть достатнього поширення і стануть потужним мотиваційним і об'єднуючим фактором для різних верств населення. У свою чергу подальша структуризація та консолідація суспільства слугуватимуть послідовності державної політики.

Передумовою подолання фрагментарності, антисистемності і контрпродуктивності діяльності влади та консолідації суспільства є дотримання основних цінностей, визначених Конституцією України, усіма учасниками політичного процесу. Такий підхід дає змогу вести конструктивний діалог між владою і суспільством, різними політичними силами та партійними лідерами щодо об'єднуючої мети і практичних завдань розвитку України у новому столітті.

*А. І. КУДРЯЧЕНКО, д-р іст. наук, проф.
(Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ)*

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ НА ШЛЯХУ УТВЕРДЖЕННЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 9–20

Нині для більшості не лише політичних діячів, а й виконавців, функціонерів середньої ланки та широких верств громадян нашої країни достеменно відомо, що до фундаментальних надбань демократії та цивілізаційного розвитку належить сучасний парламентаризм. Тож в період трансформаційних перетворень, який переживає Україна, в часи безпосереднього впливу наслідків виборчих перегонів 2002 року уявляється доцільним проаналізувати практичні кроки утвердження парламентаризму в незалежній Україні, враховуючи досягнення західної демократії.

Термін “парламентаризм” походить від латинського “*parlare*” — говорити. Під ним розуміється така система організації державної влади, що базується на активній ролі парламенту у здійсненні практичних дій цієї влади. Парламенти і парламентаризм є невід’ємними атрибутами демократичної правової держави, виміром плюралістичної демократії і дієвості засад громадянського суспільства.

Привабливість ідеї і сенсу парламентаризму полягає в тому, що з ним пов’язане залучення громадян (через представницькі органи) до державних справ. Витоки ідеї парламентаризму сягають сивої давнини, коли народжувався такий соціальний інститут, як держава. Не аналізуючи докладно ретроспективи і етапи становлення сучасного парламентаризму, зазначимо лише наступне. Кожний етап розвитку цивілізації привносив свої надбання і особливості розвитку парламентаризму. Сучасний період утвердження парламентаризму, що пов’язаний з буржуазно-демократичним етапом, увібрав теоретичне об-

ґрунтування ідеї парламентаризму в контексті поділу влади, вчення про народний суверенітет і суспільний договір, верховенство закону в регулюванні суспільних відносин і т. ін. У XIX–XX ст. ідеї парламентаризму стали загально визнаними, а їх поширення нині справедливо сприймається як обов’язковий процес у системі суспільно-політичного прогресу. Водночас зазначимо, що вже на рубежі третього тисячоліття ідеальною формою правління визнається модель, за якою немає домінування лише, скажімо, “президентського авторитаризму” чи “парламентської тиранії”. Нині парламенти є найважливішою конституційно-правовою опорою для здійснення опосередкованої або представницької демократії. Це означає, що обране на основі вільних виборів і за таємного голосування народне представництво — тобто депутати — виражає волю народу. Саме тому, певно, буде цікаво і корисно проаналізувати особливості становлення в Україні засад парламентаризму і, власне, нових характеристик діяльності законодавчого органу держави.

1. Верховна Рада на шляху глибинних перетворень

Уже кілька років Україна як молода демократична держава переживає складний трансформаційний період, коли відбуваються глибокі політичні й економічні перетворення. Зміни тут бувають інколи неоднозначні, а тому вони викликають різні судження й оцінки не лише у оглядачів, а й у політиків, експертів, фахівців-професіоналів — юристів, економістів і політологів. Причини, певно, криються у дещо розтягнутому перехідному періоді. З прийняттям у 1996 році

Конституції України багато в чому стали визначеними основні положення сучасної стратегії суспільного розвитку країни. Ця стратегія передбачає розвиток і утвердження України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної і правової держави [1, с. 4]. Важливою характерною особливістю поступу України, як і інших держав перехідного періоду, стало використання досвіду і досягнень західної демократії. Це стосується, зокрема, здійснення державної влади за принципом поділу її на законодавчу, виконавчу і судову, а також взаємодії цих гілок влади, формування якісно інших відносин між державними інститутами. Верховна Рада України за роки незалежного розвитку набуває нової якості і свого місця в державно-політичній системі.

Аналіз засад діяльності Верховної Ради України, її місця в політичній системі суспільства, визначених Основним Законом 1996 року, підтверджує, що цей орган не є аналогом Верховної Ради за часів Радянської України. Мало того, Верховна Рада все більше еволюціонує, набирає справжніх ознак парламентаризму, характерних для демократичних країн світу. Тотожність назви вищого законодавчого органу радянської доби й нинішнього часу не викликає протиріччя в цій оцінці. Таке застереження має під собою суттєву базу, відповідні підвалини.

Свого часу Верховна Рада Української РСР створювалася так само, як і подібні органи інших республік Радянського Союзу, відповідно до концепції радянських представницьких органів, що докорінно відрізнялися від подібних інституцій західних країн. В. І. Ленін у своїй праці "Держава і революція" так обґрунтував свій погляд на парламентаризм: "Представницькі органи залишаються, але парламентаризму, як особливій системи, як розподілу роботи законодавчої і виконавчої влади, як привілейованого становища для депутатів, тут немає. Без представницьких органів ми не можемо собі уявити демократії, навіть пролетарської демократії, без парламентаризму можемо і повинні" [15, с. 45].

Реалізуючи це доктринальне положення, Верховна Рада УРСР не була парламентом. А Ради народних депутатів визначалися Основним Законом України 1978 року, де у ст. 2 йшлося про те, що вони є "політичною основою Української РСР. Всі інші органи підконтрольні й підзвітні радам народних депутатів" [2, с. 156]. Своєрідність Верховної Ради як законодавчого органу проявлялася в її конституційному статусі, особливо у розподілі повноважень. Це визначалося відповідно до принципу функціонування рад, їх повновладдя.

Адже повноваження цього органу поширювалися не лише на законодавчу, а й на виконавчу і судову сферу. Згідно з таким підходом правове становище Верховної Ради Української РСР закріплювалося ст. 97 Основного Закону 1978 року. У цій статті, зокрема, підкреслювалось: "Найвищим органом державної влади УРСР є Верховна Рада, яка правомочна розглядати й вирішувати будь-яке питання, що відноситься до відання Української РСР" [2].

У радянський час домінував принцип "повновладдя Рад", хоч вони працювали під жорстким керівництвом компартії. Тоді главенство Верховної Ради України конституційно гарантувалося на законодавчому рівні. Так, закони, що приймала Верховна Рада, підписували Голова і Секретар Президії Верховної Ради (ст. 103). На відміну від західних демократій в Україні в той час, як і в СРСР загалом, не було жодного інституту, котрий мав би конституційне право і можливість впливати на долю затвердженого депутатами закону шляхом його непідписання чи іншим законним шляхом.

Наступна відмінність, яка підтверджує той факт, що Верховна Рада УРСР не була парламентом, полягала в тому, що вона посідала провідне місце у відношенні до місцевих рад народних депутатів. Верховна Рада УРСР разом з усіма місцевими радами — обласними, районними, районними в містах, селищними і сільськими, загальна чисельність яких сягала близько 12 тисяч осіб, формувала єдину ієрархічно підпорядковану вертикальну систему представницьких органів державної влади Української РСР. Верховна Рада очолювала цю систему, вона була, по суті, на вершині піраміди рад. Дійсно, конституційна норма приписувала: "організація і діяльність Радянської держави будується у відповідності з принципом демократичного централізму ... обов'язковістю рішень вищестоящих органів для нижчестоящих" (ст. 3).

Таким чином в умовах монопартійності (умовно до 1990 року) й конституційного закріплення за компартією "керівної і спрямовуючої сили суспільства" витримувалася чітка ієрархія відповідних рад, їх підзвітність Верховній Раді. Цю систему жорстко контролювали партійні комітети відповідного рівня. Вони, як відомо, відповідали за кадрові забезпечення рад всіх рівнів та їх виконавчих комітетів. Партійні групи (а це практично понад 90 % складу депутатів) рад, в тому числі й Верховної Ради, були провідниками партійних установок, необхідної політичної та кадрової лінії.

Подібний статус й така ієрархічна система парламентам демократичних держав не притаманні. У цьому полягала характерна відмінність місця і ролі відповідних законодавчих органів в Україні та демократичних країнах.

З проголошенням принципу поділу влади Декларацією про державний суверенітет від 16 липня 1990 року, відповідним реформуванням Конституції 1978 року, досягненням незалежності Верховна Рада України поступово формувала необхідні елементи парламентаризму [9, с. 413]. Проте трансформація Верховної Ради у відповідні рамки доктрини поділу влади — досить складний і суперечливий процес, він постійно потребує закріплення змін і значних зусиль у напрямі перетворень.

За роки незалежності мали місце різні періоди за інтенсивністю і темпами трансформації нової Верховної Ради. Спочатку вона взяла максимально можливу повноту влади після серпневого путчу 1991 року і заборони компартії. Верховна Рада була на висоті державотворчих завдань, коли в 1990 році прийняла Декларацію про державний суверенітет України, а також в реалізації історичного процесу, коли переважною більшістю її складу був прийнятий Акт про незалежність України від 24 серпня 1991 року. Саме тоді Верховна Рада як легітимний орган відповідно до положень радянської Конституції реалізувала право України на вихід із СРСР. А трохи пізніше, затвердивши Біловезькі угоди від 7 грудня 1991 року, вона суттєвим чином сприяла тому, що пішов у небуття Радянський Союз.

Зазначимо, що усвідомлення парламентаріями України цього статусу і реального становища Верховної Ради відбулося не відразу, а в кілька етапів. Був певний період, коли народні депутати однозначно визначали Верховну Раду як лише правонаступницю, прямого продовжувача діяльності вищого законодавчого органу України радянської доби. Проте конституційне визначення місця і функцій Верховної Ради як парламенту держави, що має діяти на засадах доктрини розподілу влади, а також утвердження, власне, такого становища привели до усвідомлення необхідності формалізації цих нових ознак. Саме під цим кутом зору, певно, більш доцільним і логічним є рішення щодо зміни нумерації легіслатур незалежної України. Верховна Рада на початку 2000 року після організаційно структурних змін власним рішенням змінила порядкове визначення своїх скликань. Було відмінено попередню (від радянських часів) нумерацію і ухвалено рішення

щодо початку нумерації легіслатури незалежної України з 1991 року [6]. Отже, Верховна Рада України як парламент нашої держави веде своє літочислення за доби незалежності. Додамо, що і з періоду започаткування діяльності на нових доктринальних засадах.

2. Проблеми формування парламентаризму в Україні

Досить важливим для державного устрою України стало практичне втілення в життя принципу розподілу влади. Воно, як відомо, розпочалося з уведення 1 грудня 1991 року посади Президента країни [3]. На початку 1992 року було затверджено закон “Про представника Президента України”, а пізніше й інші нормативні акти, що дало змогу значно просунутися у впровадженні принципу розподілу влади. Законодавча влада стала прерогативою Верховної Ради, а виконавчу гілку очолив Президент. Підвищувалася також роль і судової влади, формувалися нові підходи до її функціонування. Відповідно до нових засад Президент отримав виконавчу вертикаль із представників Президента в областях і районах, які здійснювали функції державної виконавчої влади. Законом було встановлено, що представник Президента є найвищою посадовою особою державної виконавчої влади на відповідному рівні, що він здійснює контроль за дотриманням законодавства на відповідній території та належному рівні.

Проте в наступні роки через об’єктивні і чисто суб’єктивні причини Верховна Рада якоюсь мірою відходила від принципу розподілу влади, здійснювала вплив законодавчим шляхом на структуру і форми організації кожної гілки влади. Та й виконавча вертикаль припускалась суттєвих помилок, інколи нехтувала новими засадничими принципами, конституційними вимогами. Це було у випадках відсторонення від обов’язків обраних громадянами на виборах мерів міст Києва, Ялти і Одеси вже після прийняття нинішньої Конституції. Верховна Рада час од часу намагалася безпосередньо управляти тими чи іншими процесами, господарським розвитком. Радянською спадщиною можна пояснити, але не виправдати, наприклад, конкретні рішення Верховної Ради щодо завдань місцевих адміністрацій з організації збору врожаю, відповідні рішення та безпосередні вказівки уряду України щодо виплати коштів, заборгованості із заробітної плати працівникам певних галузей і т. ін.

Аналізуючи ефективність діяльності парламенту в демократичних країнах і тих, що обрали цей шлях недавно, нескладно помітити тенденцію

певного зниження ролі парламентів відповідно до виконавчої гілки та значення останньої в законодавчій сфері. Практика держав пострадянського простору має приклади замахів виконавчої влади на парламентські прерогативи і навіть на саме існування найвищого представницького органу народу. Це переконливо підтверджує історія Росії, де виконавча влада в 1993 році, так би мовити, розстрілювала парламент. Друга гілка використовує також інші способи боротьби із законодавчою владою, особливо коли відбувається розпуск парламенту всупереч Конституції, що мало місце, наприклад, у Білорусі, Казахстані та інших посткомуністичних країнах [14, с. 21].

Приклади такої тенденції неважко виявити і в Україні. По-перше, це кількомісячна діяльність Кабінету Міністрів з жовтня 1992 року по травень 1993 року, коли укази уряду мали силу закону [18, с. 110]. Делегування законодавчих повноважень, навіть за згодою Верховної Ради, об'єктивно прислужилося зменшенню ролі та авторитету останньої і аж ніяк не сприяло розвитку парламентаризму в нашій державі.

По-друге, це відповідні кроки виконавчої вертикалі, насамперед президентської адміністрації, у бік доведення власної зверхності чи "першості" у системі органів державної влади. У період владарювання Л. Кравчука було, згідно з відповідним указом останнього, створено Державну Думу, яка претендувала на роль не лише "мозкового центру", а й на роль органа, що покликаний втілювати президентську владу. Потім мали місце кроки щодо конституційного визначення президентської чи парламентсько-президентської моделі організації системи влади, пропозиції щодо референдуму про дострокове припинення повноважень Верховної Ради тощо [23, с. 207].

По-третє, з обранням Президентом України Л. Кучми посилення втручання у прерогативи парламенту стало більш відчутним. Це виявилось у підходах щодо Конституційного Закону "Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні", яким передбачається значний перерозподіл влади на загальнодержавному рівні. З прийняттям у травні 1995 року цього Закону простою (а не конституційною) більшістю змінювалися конституційні основи організації державної влади. Внаслідок цього склалася ситуація, коли прийнятий за пропозицією глави держави закон у своїх основних положеннях не відповідав діючій Конституції України [13, с. 102].

За таких умов 31 травня 1995 року Президент України видав Указ "Про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян

України Президентові України та Верховній Раді України". Але, наклавши вето на цей указ, Верховна Рада запропонувала розглянути Конституційну угоду.

8 червня 1995 року Верховною Радою 240 голосами було схвалено Конституційний Договір як тимчасовий до прийняття Основного Закону і який уможлиблював користуватися нормами Закону "Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні" без прийняття його конституційною більшістю [12, с. 30]. З підписанням цього документа 9 червня політичний конфлікт у нашій державі був тимчасово розв'язаний. Але фактом залишалося те, що тими чи іншими засобами доводилася лінія Президента як зверхність його політичних підходів. Тобто проявом "наступу" виконавчої влади на парламентські прерогативи стало порушення засад верховенства Конституції.

Зазначимо, що пізніше не лише ідея референдуму, а й відповідний указ Президента щодо прийняття Конституції використовувалися виконавчою владою для тиску на Верховну Раду у 1996 році. Пізніше виявом тиску, а то й шантажу можна кваліфікувати прямі висловлювання Президента щодо можливості розпуску Верховної Ради у разі неприйняття Конституції, неухвалення бюджету, при розгляді законопроектів щодо імплементації результатів референдуму 2000 року тощо.

Звичайно, історія і раніше наводила нам не тільки успішні приклади, а й приклади повалення загальнонаціональних представницьких органів, знищення їх ролі, а то й встановлення маріонеток. Проте ідея необхідності існування парламенту вистояла, а його діяльність продовжує служити не тільки символом, а й дійовим чинником демократії та суверенітету. За підтримки суспільства з метою захисту інтересів і потреб народу парламенти нині можуть і повинні відігравати позитивну, консолідуючу роль. Парламентаризм у світовому масштабі — це не тільки минуле, а й нинішнє і майбутнє.

Осягаючи сутність проблем певного зниження ролі парламентів у законодавчій сфері чи зростання ролі виконавчої влади, важливо враховувати об'єктивні чинники. Стосовно розгляду країн перехідного періоду варто зважати на їх мінімальний досвід парламентаризму, де ще відчутні рецидиви попередніх підходів, дається взнаки стара психологія і культура загалом іншої епохи. Водночас, певно, слід наголосити, що в загальнополітичному механізмі розвитку сучасних держав роль парламентів навіть зростає. Вони слугують своєрідним каналом зв'язку між наро-

дом і виконавчою владою з метою виявлення суспільних потреб.

Досить показовим підтвердженням ролі парламентів може слугувати і практика розторгнення Союзного договору 1922 року щодо утворення СРСР. Розпад такої гігантської держави, якою був Радянський Союз, зусиллями легітимних законодавчих органів радянських республік — Росії, України і Білорусі багато в чому визначив характер цього досить складного процесу. Що стосується Верховної Ради України, то, власне, за її рішенням і відбулася незалежна держава. Верховна Рада була відображенням сподівань широких народних мас України і механізмом розв'язання суспільно-політичних завдань у більшості доленосних випадків. Звичайно, що не слід забувати про різнобарвність політичних поглядів усього складу українського парламенту. Але, незважаючи на цю строкатість і різнопланові зовнішні впливи, Верховна Рада здебільшого працювала в інтересах нашої держави і суспільства. Цього висновку можна дійти, якщо простежити події від прийняття Декларації 1990 року до Конституції України 1996 року та інших наступних важливих рішень.

3. Конституційно-правове становище Верховної Ради

Конституція України 1996 року істотно оновила організацію державної влади [1, с. 5]. Вона, зокрема, закріпила загальновизнаний принцип поділу цієї влади на законодавчу, виконавчу і судову. Відповідно змінилися статус і взаємовідносини органів державної влади. Були закріплені конституційні підвалини їх рівноправності та незалежності однієї гілки влади від іншої.

Зазначимо, що зазнала змін Верховна Рада України. Вона втратила колишній "суверенний статус" найвищого органу державної влади і вперше набула в усіх основних рисах статусу парламенту України з якісно новими ознаками. Відповідно до конституційно-правових визначень Верховна Рада як парламент України є єдиним, загальнонаціональним, представницьким, колегіальним, виборним, однопалатним, постійно діючим органом законодавчої влади у державі.

Пріоритетною рисою українського парламенту як органу законодавчої влади є його єдність, універсальність у системі органів державної влади, що зумовлено його внутрішньою структурою, а також унітарним характером самої держави. Віднині в нашій країні немає інших органів законодавчої влади, крім Верховної Ради. Делегування останньою частини своїх повноважень

відповідно до Конституції має тимчасовий характер і стосується лише певного кола питань.

Згідно з пунктом 4 Перехідних положень Конституції Президент України протягом трьох років після набуття чинності Основного Закону мав право видавати схвалені Кабінетом Міністрів і скріплені підписом Прем'єр-міністра країни укази з економічних питань, неврегульованих законами, з одночасним поданням відповідного законопроекту до Верховної Ради в порядку, встановленому статтею 93 Конституції України.

Як загальнонаціональний представницький орган державної влади Верховна Рада має право представляти інтереси всіх громадян країни всіх національностей і виступати від імені народу.

Колегіальний характер Верховної Ради полягає насамперед в її складі й порядку роботи. Верховна Рада є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу (ст. 82). Рішення парламенту приймаються виключно на пленарних засіданнях шляхом голосування (ст. 84). Закони, постанови та інші акти Верховна Рада приймає більшістю від її конституційного складу, крім випадків, передбачених Основним Законом (ст. 91).

Український парламент формується виключно шляхом виборів народних депутатів. Вибори є вільними, демократичними і проводяться на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Як вияв постійного характеру парламенту народні депутати обираються до Верховної Ради України строком на чотири роки і здійснюють свої повноваження на постійній основі. Верховна Рада працює сесійно, чергові сесії парламенту починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року. Новообрана Верховна Рада держави збирається на першу сесію не пізніше ніж на тридцятий день після офіційного оголошення результатів виборів (ст. 82, 83).

Постійно діючий характер Верховної Ради є одним з найважливіших результатів реформування держави, державної влади, поряд з утворенням інституту президентства, з часу проголошення незалежності України.

У системі органів державної влади України Верховній Раді належить пріоритетне місце. Вона виконує функції законодавчої влади, бере участь у формуванні органів виконавчої влади, представляє народ і є виразником його волі. Парламент України тісно співпрацює з іншими органами державної влади та суб'єктами політичної системи — політичними партіями тощо.

Першочергове значення має взаємодія Верховної Ради з Президентом України.

Верховна Рада призначає вибори Президента України у строки, визначені Конституцією України (ст. 85). Новообраний Президент, вступаючи на свою посаду, складає присягу народові України на урочистому засіданні Верховної Ради України (ст. 104), виявляючи тим самим повагу як безпосередньо до народу, так і до парламенту держави.

Конституція України 1996 року урівноважила повноваження глави держави і парламенту країни. За визначенням Основного Закону, Верховна Рада — загальнодержавний представницький орган, єдиний законодавчий інститут України. Все це впроваджує і відображає функціональну цінність світової (західної) цивілізації. Тому конституювання Верховної Ради парламентом має велике значення як необхідна правова норма і умова еволюції представницького органу країни у цьому напрямі й тим самим — становлення і розвитку українського парламентаризму.

Нинішній конституційний склад Верховної Ради визначається у 450 депутатів, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на чотири роки. Дуже важливим є положення про те, що народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі, що вони не можуть мати іншого представницького мандату аби бути на державній службі (ст. 76, 78). Однак остання вимога, вже після прийняття Конституції, в період діяльності Верховної Ради другого скликання повністю так і не була виконаною. Десятки народних депутатів поєднували свою роботу з діяльністю на міністерських та інших державних посадах.

Верховна Рада має широкі повноваження у сфері законодавства, визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики, територіального облаштування. Парламент нашої країни затверджує державний бюджет, програми діяльності уряду та інші загальнодержавні програми економічного і соціального розвитку.

Відповідно до Конституції України Верховна Рада правоспроможна звільнити Президента в порядку імпідменту і призначити вибори глави держави у випадках і порядку, передбачених Основним Законом країни. Вона дає згоду на призначення Президентом глави українського уряду, складу Кабінету Міністрів, інших посадових осіб, а також здійснює конкретні функції стосовно уряду, виконання бюджету тощо.

Верховна Рада бере активну участь у формуванні судової гілки влади країни: вона обирає суддів безстроково, призначає третину складу Конституційного Суду України. Парламент також дає згоду на призначення Президентом на посаду Генерального прокурора держави; може висловлювати недовіру останньому, що призведе до відставки його з посади (ст. 25–27). Так, парламент другого легіслатурного періоду не дав згоди на кандидатуру О. Литвака, запропоновану Президентом на посаду Генерального прокурора. В результаті О. Литвак більше року був виконуючим обов'язки. Верховна Рада третього скликання підтримала кандидатуру М. Потебенка, запропоновану Президентом на посаду Генерального прокурора держави.

У межах сучасних масштабів розвитку демократії нинішні форми парламенту досить різні, існують відповідні модифікації. Парламенти — найвищі представницькі органи, які можуть обиратися громадянами чи призначатися і мати одну чи дві палати. Парламенти наділяються відповідними компетенціями у сфері законодавства, схвалення державних бюджетів, здійснення парламентського контролю тощо. Не менш важливою постає і функція парламенту як відповідного загальнонаціонального форуму, де прилюдно обговорюються найактуальніші питання суспільного і державного життя з метою коригування політичного курсу.

Аналізуючи новітні підходи до визначення функцій парламенту в контексті українського державного будівництва, дуже важливо виокремити представницьку, законотворчу і фінансову функції, а також зовнішньополітичну роль і становище відносно парламентського контролю, його інтенсифікації. Контроль визначається як юридичний вимір і наповнення парламентаризму.

За роки незалежності нашої держави Верховною Радою сформовано переважно правове поле для нарощування нових економічних і соціальних відносин, розвитку підприємництва і світогосподарських зв'язків вітчизняної економіки. Так, за період роботи Верховної Ради у 1990–1994 роках прийнято понад 400 законів і більше 1100 постанов. У 1994–1998 роках схвалено 750 законів і 1625 різних постанов [16]. Тобто в ці періоди значно зросли кількісні показники, дещо поліпшились якісні сторони роботи Верховної Ради. Показово, що в 1998–2002 роках парламентом держави прийнято ще 615 законів і кілька кодексів. Серед них Земельний, Цивільний, Кримінально-процесуальний кодекс, а також інші базові законодавчі акти [8].

Особливо наголосимо, що з прийняттям Конституції парламент України отримав допоміжну не лише морально-політичну, а й політико-правову основу своєї діяльності, став більш стійким і передбачуваним у прийнятті рішень. Зауважимо, що багато законів Верховна Рада повинна була привести у відповідність з Конституцією, а також розробити й прийняти десятки нових законів, що витікають із Основного Закону.

Зазначимо, що в нашій країні після 1996 року було запроваджено ряд нових державних інститутів — Конституційний Суд, Рахункова палата, Уповноважений з прав людини, Вища рада юстиції та ін. Характерно, що більше половини законодавчих актів, прийнятих після схвалення Конституції, було розроблено на розвиток положень Основного Закону [28].

Підвищенню якості діяльності Верховної Ради в бік утвердження кращих рис парламентаризму певною мірою прислужилося реформування її роботи, яке було проведено після прийняття Конституції України 1996 року. По-перше, в ці роки діяльність Верховної Ради була забезпечена найсучаснішими інформаційними технологіями із застосуванням персональних комп'ютерів і міжнародної системи Internet. Близько 200 видів опрацювання законопроектів, які раніше вимагали кількох місяців, здійснюються тепер у значно коротший термін.

По-друге, перехід переважної більшості народних обранців Верховної Ради другого скликання на постійну роботу в парламент супроводжувався посиленням організаційного забезпечення діяльності депутатів. Цій меті була підпорядкована реорганізація структури апарату Верховної Ради.

По-третє, основним напрямом, за яким здійснювалось удосконалення діяльності депутатів Верховної Ради та її апарату в роки після прийняття Конституції, стало значне підвищення юридичного, наукового, інформаційно-аналітичного процесу. Цьому відповідно сприяли створення і ефективна робота Інституту законодавства Верховної Ради як прикладного науково-дослідницького парламентського закладу.

Окрім цього, новим і важливим підрозділом у справі розповсюдження законів й тим самим підвищення рівня поінформованості з новими законами всіх громадян країни та її партнерів стала діяльність Парламентського видавництва. Перші тематичні збірки нових законів, як і оперативна публікація останніх законодавчих актів, підтверджують доцільність такої роботи.

Проте заради справедливості відзначимо, що багато законів потребують подальшого вдосконалення, до окремих напрямів треба розробити прогресивні підходи правового регулювання. А причину того, що цього ще не зроблено, очевидно, слід шукати не лише у складі Верховної Ради (лівизна її значної частини загальновідома), а й в обмеженому історичному досвіді державного будівництва в нашій країні загалом, а також у втраті Україною темпів прогресивних перетворень зокрема.

Під час роботи Верховної Ради другого легіслатурного періоду більш очевидним стало виконання нею контрольної функції. Адже в 1990–1994 роках у законодавчому органі держави відбулося лише одне парламентське слухання і взагалі не проводились дні уряду. Тобто форми роботи, що притаманні парламентам Заходу, в той час в Україні ще не прижилися. З плином часу становище змінилося. Реалізуючи контрольну функцію, Верховна Рада у 1994–1998 роках провела вісім парламентських слухань й 20 днів уряду, на яких розглядалися найактуальніші питання соціально-економічного життя країни [17]. Такий підхід став характерним і в подальшій роботі цього органу влади.

Тим самим контрольні функції парламенту, їх юридичне наповнення постає все більш важливою складовою утвердження нової системи державного управління. Проте не слід випускати з уваги той факт, що здійснення контрольних функцій Верховною Радою почасти в самому парламенті і за його стінами усвідомлюється не зовсім вірно: або у вигляді необмеженого контролю, як за радянських часів “повновладдя рад”, або як досягнення більшої переваги над виконавчою владою. Тобто в останньому разі йдеться про зверхність над Кабінетом Міністрів і про підконтрольність, підлеглість місцевих державних адміністрацій.

Підкреслимо, що сутності парламентаризму відповідає підхід реалізації контрольних функцій Верховною Радою шляхом затвердження бюджету, урядових програм, здійснення аналізу діяльності Кабінету Міністрів з відповідних напрямів розвитку, а також дійовий контроль за дотриманням бюджету та затверджених програм.

Певно, цікаво співставити чи порівняти трактування функцій загальнонаціонального представницького органу і конгресу США. У дослідженнях американських вчених є широкий спектр поглядів на цю проблему [20]. Доцільно звернутися до комплексного розуміння функцій парламенту, які інтегрують два елементи: стри-

мування президента та захист громадян. Показово, що цій функції віддається перевага у порівнянні з іншими аспектами життєдіяльності законодавчого органу. Розробляючи, наприклад, проблему "Конгрес і майбутнє", М. Мезі віддає перевагу формулі активізації конгресу, називаючи його "рухом у напрямі представницької моделі". Зміни визначаються шляхом удосконалення контролю конгресом виконавчої влади і практики представлення інтересів, щоб були почуті як загальні, так і конкретні побажання народу і стримувалася схильність бюрократичних чиновників до ігнорування інтересів населення країни [20, с. 157–158].

Аналіз поглядів на сучасну теоретичну модель парламенту свідчить, що уявлення різних дослідників стосовно його функцій не завжди збігаються. Це стосується і поглядів щодо кількості його функцій, їх визначень, а також змісту окремих із них. Зокрема, є визначення щодо розуміння відповідної функції у високому та широкому її тлумаченні, є також різні тлумачення змісту одного й того ж виду діяльності. Водночас досить чітко і рельєфно вимальовується головне, що об'єднує авторів: парламент здійснює представницьку функцію в широкому розумінні, яке включає й контроль над виконавчою гілкою влади.

4. Вибори і Верховна Рада після 29 березня 1998 року

Найповнішу реалізацію представницької функції Верховної Ради, підвищення ефективності її діяльності має забезпечити подальша структуризація складу і діяльності парламенту. Певною мірою цій меті мав прислужитися Закон України "Про вибори народних депутатів України" від 1997 року [4].

Так, на підставі цього Закону 29 березня 1998 року відбулися вибори народних депутатів по мажоритарно-пропорційній системі. Із 450 депутатів Верховної Ради 225 було обрано в одномандатних округах на основі відносної більшості, а іншу половину — за списками від політичних партій, виборчих блоків на основі пропорційного представництва. Далі, 4 %-й бар'єр для партій дав змогу обмежити кількість політичних партій в парламенті, дещо структурувати склад і підвищити відповідальність парламентаріїв за свою діяльність.

У результаті виборів за партійними списками в парламент України із 30 політичних партій і блоків, що брали участь у виборчих перегонах, 4 %-й бар'єр подолали лише вісім. Це в той час, коли у країні діяло понад 70 політичних партій [24]. У мажоритарних виборчих округах з ура-

хуванням повторних виборів переможцями стали 111 безпартійних (переважно підприємці) та 114 членів різних 23 політичних партій.

Як свідчить аналіз, за підсумками парламентських виборів 1998 року три ліві партії — комуністична, прогресивна соціалістична і соціалістична — отримали на 20 місць більше, ніж у Верховній Раді попереднього скликання. Проте цього було недостатньо для абсолютної більшості. Майже двомісячні дебати, багаторазові спроби обрання спікера парламенту і його заступників слугують підтвердженням такої ситуації, що склалася. Але заради об'єктивності відзначимо, що виборці проголосували саме так не через любов до лівих партій, а значною мірою проти тогочасного низького рівня життя. Результати голосування по суті стали серйозною пересторогою тим, хто проводить реформи, а також представникам роз'єднаних демократичних сил.

Важливою особливістю нової виборчої практики стало те, що роль політичних партій в 1998 році значно зросла. Так, у 1994 році з числа зареєстрованих кандидатів у народні депутати 11 % було висунуто політичними партіями і кожний дев'ятий із них став народним депутатом. У 1998 році здобутком нового виборчого закону і практики стало надання пріоритетної ролі політичним партіям на всіх стадіях виборчого процесу і насамперед при висуванні кандидатів. Так, в одномандатних виборчих округах було зареєстровано 3962 кандидати у народні депутати. Із них 2242 особи (близько 55 %) було висунуто політичними партіями і виборчими блоками [23, с. 230, 252]. Такий підхід має перспективи і на виборах 2002 року.

Під час першої сесії Верховної Ради III скликання здебільшого відбулася структуризація українського парламенту, більш чіткі позиції обрали партійні фракції та окремі депутати. Все це, за оцінкою тогочасного Голови Верховної Ради О. Ткаченка, надавало можливість поглибити роботу над законопроектами на стадії їх підготовки, а також досягти високого рівня компромісу, консенсусу і організованості у проведенні пленарних засідань [19].

Зазначимо, що від скликання до скликання чергового парламенту поліпшувався якісний склад і ставав вищим професійний рівень підготовки парламентаріїв нашої держави.

Так, у складі Верховної Ради III скликання 100 депутатів мали науковий ступінь доктора чи кандидата наук, п'ять народних обранців — дійсні члени — академіки Національної академії наук

України. Серед народних депутатів четверту частину становили люди, що займалися підприємницькою діяльністю, працювали до обрання керівниками великих підприємств і організацій [23, с. 257, 259].

У період роботи першої сесії депутати Верховної Ради III скликання обрали голову і двох заступників, сформували вісім фракцій і 22 парламентські комітети. Значна лівизна Верховної Ради сприяла тому, що вісім комітетів очолили представники лівих партій, з них шість комітетів — комуністи; депутати пропрезидентської народно-демократичної партії очолили п'ять парламентських комітетів, представники "Громади" — 4, "Народного Руху України" — 3, Соціал-демократичної об'єднаної партії та Партії "зелених" — по одному комітету [21].

Задля об'єктивної оцінки роботи депутатів першої сесії Верховної Ради III скликання важливо зважати на обсяг здійсненої законодавчої діяльності. Так, на 69 засіданнях парламентом було розглянуто понад 20 законопроектів, затверджено 10 законів, внесено 41 законопроект у зв'язку з виданими указами Президента держави. Серед прийнятих законодавчих актів були Основні напрямки бюджетної політики на 1999 рік. Показово, що Верховна Рада відхилила із низки законопроектів за указами Президента лише три, а 15 законопроектів було направлено на доопрацювання, а також перенесено на розгляд другої сесії [6].

Обнадійливим чинником поліпшення взаємовідносин і співпраці, з одного боку, Верховної Ради, а з іншого — Президента і уряду держави, став оперативний розгляд законопроектів, які вносили органи виконавчої влади, що відбувся на початку III легіслатури. Стимулом до такої співпраці прислужилися зростаюче усвідомлення законодавцями потреб країни, а також зустріч Президента Л. Д. Кучми з новообраним Головою Верховної Ради О. М. Ткаченком, керівництвом парламента та уряду в липні 1998 року. Досягнуте взаєморозуміння покликане було сприяти першочерговому розгляду невідкладних економічних законопроектів, питань, пов'язаних із поліпшенням економічної ситуації, наповненням бюджету тощо. Певною мірою ці позитивні зрушення і напрацювання зберігалися в діяльності українського парламенту і в 1999 році.

Проте подальший перебіг подій, ускладнення відносин у трикутнику парламент — Президент — Кабінет Міністрів далися взнаки і детермінували значні зміни у діяльності Верховної Ради.

Зміни відбувалися під знаком підготовки і проведення Всеукраїнського референдуму.

5. Всеукраїнський референдум і його наслідки

Для процесу утвердження і розвитку парламентаризму в нашій державі особливе місце посідає період кінця 1999 року та 2000 рік, коли була створена конструктивна більшість Верховної Ради та пройшов Всеукраїнський референдум. Верховній Раді, її лівому керівництву на чолі зі спікером О. Ткаченком ставили за вину неzdатність або небажання приймати закони, що необхідні для нарощування реформ. Гостроти становищу надавав той факт, що О. Ткаченко був одним із опонентів Л. Кучми на президентських виборах 1999 року (перший тур виборів).

За баченням виконавчої влади, чинниками, що стимулювали б прогресивну законотворчу діяльність парламенту, мали стати Всеукраїнський референдум за народною ініціативою, а також оновлення керівництва Верховної Ради, відтиснення представників лівих сил від керівництва її роботою.

У кінці грудня 1999 року — на початку січня 2000 року пройшов збір 3,9 мільйонів підписів за проведення референдуму щодо довіри парламенту. 15 січня 2000 року Президент України видав Указ про проведення цього референдуму 16 квітня 2000 року [25]. На плебісцит виносилося спочатку шість питань, але згідно з рішенням Конституційного Суду України від 27 березня 2000 року два питання було визнано неконституційними й тому народіві країни було запропоновано висловити думку з чотирьох питань [27]:

1) про надання Президенту можливості достроково розпустити Верховну Раду України, якщо вона протягом одного місяця не сформує постійно діючу парламентську більшість або у випадку незатвердження нею протягом трьох місяців держбюджету, підготовленого й поданого у встановленому порядку;

2) про обмеження депутатської недоторканості й можливості притягнення народних депутатів до судової відповідальності;

3) щодо можливості скорочення кількості народних депутатів із 450 до 300 осіб;

4) про необхідність формування в нашій державі двопалатного парламенту, одна із яких представляла б інтереси регіонів.

Наголосимо, що кожне із питань отримало стверджувальну відповідь від 81,7 до 89,9 % виборців, що взяли участь у голосуванні [10].

На тлі цих подій напружено відбувалося перегрупування сил та оновлення керівництва Верховної Ради. У січні 2000 року більшість депутатів, яка представляла 11 депутатських фракцій та груп, у відповідь на відмову О. Ткаченка оперативно розглянути у другому читанні бюджет покинула приміщення парламенту. Зібравшись в Українському домі, депутати 242 голосами відкликали 21 січня Голову Верховної Ради О. Ткаченка та його першого заступника А. Мартинюка [26]. А вже 1 лютого 2000 року депутатська більшість обрала нове керівництво парламенту: спікером став І. Плющ, першим його заступником В. Медведчук і заступником С. Гавриш. Всі вони представляли пропрезидентські сили у Верховній Раді, а більшість також була налаштована на поглиблення курсу реформ.

Зазначимо, що в результаті цих подій відбулися структурні зміни в парламенті, розпалася фракція "Громади", зазнали змін інші фракції та групи, відбувся перерозподіл парламентських комітетів. Станом на 1 липня 2000 року склад депутатських фракцій і груп склався таким чином: фракції Компартії — 115 депутатів, "Батьківщина" — 35, СДПУ(о) — 34, НДПУ — 23, НРУ (Г. Удовенка) — 19, "Лівий центр" соціалістів — 18, Партії "зелених" — 17, "Реформи-Конгрес" — 15, групи "Трудова Україна" — 42 та "Відродження регіонів" — 34 депутати. Із решти депутатського корпусу лише 30 осіб чітко висловлювалися, що вони позафракційні [11].

Незважаючи на всі політичні складнощі, можна вважати, що зміни, які відбулися, стали своєрідною етапною подією у розвитку парламентаризму в нашій державі. Насамперед було створено парламентську більшість (хоча, як з'ясувалося пізніше, ситуативну), що дало можливість Верховній Раді більш конструктивно взаємодіяти з виконавчою владою.

Було переобрано керівництво Верховної Ради, змінено деякі важливі положення Регламенту роботи парламенту. Зокрема, підвищувалася роль узгоджувальної ради фракцій, яка мала ще до винесення питань на розгляд сесії визначитися щодо прийняття відповідного рішення.

Нарешті, ця сесія Верховної Ради прийняла рішення щодо змін нумерації своїх скликань. Відтепер нумерація легіслатур Верховної Ради України ведеться з 1991 року. Тобто парламент нашої незалежної держави мав на той час лише третій легіслатурний порядковий номер [28].

Звичайно, що навіть ситуативна більшість, яка з часом також зазнала змін, сприяла поліпшен-

ню законодавчої діяльності парламенту, оскільки підтримувала реформаторський курс уряду.

Важливо враховувати юридичні і політичні наслідки проведеного Всеукраїнського референдуму за народною ініціативою. Оскільки референдум відповідно до чинного законодавства не є актом прямої дії, то його юридичні наслідки залишалися далекими від бажаних. Упровадження в життя результатів згідно з конституційними нормами має здійснити Верховна Рада, якщо затвердить відповідні зміни 2/3 голосів від свого повного чисельного складу. Проте всі спроби зробити це впродовж 2000 року — на початку 2001 року зазнали невдач. Певно, що організатори референдуму не врахували строкатості інтересів і політичного складу парламенту, подальших ускладнень суспільно-політичного життя, що мали місце у 2000–2001 роках. Зокрема, істотний вплив мали чинники політичного протистояння влади і опозиції, детерміновані загибеллю журналіста Г. Гонгадзе та ін.

За баченням багатьох політиків та науковців, які більш прискіпливо аналізують пропоновані зміни стосовно запровадження двопалатного парламенту, ці підходи навіть після референдуму не мають своєї довершеності. Мало того, внесення положення щодо двопалатного парламенту повинно спричинити значні зміни не лише відповідних статей Конституції, а й інших базових юридичних засад та належних законів. До такої динаміки змін, як видно із перебігу подій останніх років, парламентарі та, певно, й суспільство не готові. Адже одна справа дати стверджувальну відповідь на плебісциті, а інша, більш складна, — приведення до юридичної норми відповідних положень і практики владних відносин.

Підтвердженням таких оцінок є розгляд законопроекту "Про внесення змін до Конституції України за результатами всеукраїнського референдуму за народною ініціативою" 18 січня 2001 року. Тоді жодну із запропонованих постанов не було прийнято [7]. А повторний розгляд цього кола питань згідно з Конституцією можливий не раніше, ніж через рік, а реально — вже Верховною Радою наступного скликання. Все це доводить, що організатори референдуму досить відчутно прорахувалися і не змогли досягти реальних цілей.

Практика останніх років діяльності Верховної Ради свідчить про те, що створена правоцентриська парламентська більшість в січні 2000 року не стала довготривалою. Доказом цього були розгляд і оцінка діяльності уряду В. Ющенка, коли

ситуативна по сутності більшість розпалася. Голосування щодо підтримки нового глави уряду А. Кінаха відбулося вже завдяки налаштованості депутатів-соціалістів (партія О. Мороза) [22, с. 5]. Тим самим український парламент продемонстрував свою політичну строкатість і значну дистанцію, якщо не розрив поміж інтересів різних політичних сил. Адже мотиви діяльності більшої частини політичних сил Верховної Ради досить часто виходять із тактичних, а не із стратегічних підходів. А це не завжди сприяє інтересам проведення реальних демократичних перетворень у нашій країні. Таку оцінку підтверджує також факт зміщення з посади першого заступника Голови Верховної Ради А. Медведчука напередодні виборчих перегонів 2002 року. Все це можна вважати результатом як позапарламентських впливів, так і протиборства у Верховній Раді різних політичних сил, проявом "українських" підходів парламентарів нашої країни.

Водночас наголосимо, що підвищенню ефективності діяльності Верховної Ради має прислужитися практика перенесення основної підготовчої законодавчої роботи в парламентські комітети. Такий підхід, як і діяльність депутатів на постійній основі, зможе суттєво підвищити результативність пленарних засідань.

Дієвим чинником підвищення ефективності роботи українського парламенту покликана стати співпраця комітетів Верховної Ради із суб'єктами законодавчої ініціативи на стадії підготовки ними законопроектів. Тобто тісна робота профільних комітетів Верховної Ради з міністерствами, державними комітетами і з керівництвом тих державних установ, які готують відповідні законопроекти, буде запорукою більш швидкому проходженню якісно підготовлених законопроектів.

Утвердженню парламентаризму мають сприяти вдосконалення виборчої практики і подальше підвищення ролі політичних партій на всіх стадіях виборчого процесу як його повноправних суб'єктів і вагомих чинників громадянського суспільства. Цьому мають прислужитися Закон України "Про вибори народних депутатів України" від 18 жовтня 2001 року [5], належна робота виборчих комісій, які сформовані із представників політичних партій, самі вибори 2002 року та підвищення правової культури всіх учасників виборчого процесу. Прозорість виборчих перегонів, як і законотворчої діяльності Верховної Ради, її структурованість мають сприяти зміцненню засад парламентаризму в нашій державі.

Таким чином, проаналізувавши зміст і діяльність Верховної Ради України під кутом зору утвердження парламентаризму, можна дійти таких висновків.

1. Найвищому законодавчому органу країни де-факто притаманно все більше елементів діяльності парламенту в його справжньому розумінні. Усе ширший спектр роботи Верховної Ради України може бути порівняний з діяльністю парламентів демократичних держав.

2. Еволюційному розвитку Верховної Ради України у напрямі набуття рис парламентаризму де-юре служать подальша професіоналізація діяльності народних обранців, що є членами Верховної Ради, конституційне місце останньої в системі державних органів України, а також фактичних її повноважень і функцій як єдиного законодавчого і вищого представницького органа країни.

3. Реальне наповнення і утвердження системи парламентаризму — мета і зміст діяльності Верховної Ради на сучасному етапі розвитку нашого суспільства. Такий закономірний підхід може і має стверджуватися в суспільній і державній практиці України. Досягненню цієї мети повинні служити розробка і прийняття законів про Верховну Раду України, а також про парламентський контроль, контрольну діяльність Верховної Ради та ін.

4. Більш швидке просування Верховної Ради України, інших державних інститутів у напрямі парламентаризму потребує законодавчого забезпечення цивілізованого співіснування в парламенті представлених у ньому різних політичних сил, зокрема так званих більшості та опозиції. Варто визначити на законодавчому рівні систему нормативних положень і необхідних гарантій діяльності як парламентської більшості, так і опозиції, а також можливостей законним шляхом лобювання різними політичними силами тих чи інших рішень.

5. У ході майбутнього внесення змін в Основний Закон України варто більш чітко і системно визначитися зі стратегією подальшого розвитку політичної системи та її складових, а також однозначно визначити представницький статус Верховної Ради, закріпити механізм правового регулювання відносин між різними гілками державної влади. У Конституції України має бути зафіксовано, що Верховна Рада України як єдиний законодавчий і представницький орган гарантує утвердження і забезпечення прав і свобод людини і громадянина країни.

6. Утвердженню парламентаризму в Україні має сприяти поліпшення всієї законодавчої роботи, включаючи наукове обґрунтування і розробку законопроектів. Цьому має прислужитися вдосконалення діяльності комітетів Верховної Ради, що повинні стати сполучною ланкою між суб'єктами права законодавчої ініціативи і парламентом загалом.

7. Дуже важливою умовою утвердження нової якості Верховної Ради України має стати реалізація принципу не тільки поділу влади, а й віднесення вирішення спірних питань у функціонуванні владних структур винятково до судової влади. Необхідно, щоб практичні дії парламенту сприяли більш швидкому подоланню у свідомості людей стереотипів тоталітарного минулого. Важливо, щоб у політичній свідомості, поведінці владної еліти стверджувався принцип рівності перед законом усіх політичних інститутів, гілок влади та їх органів будь-якого рівня. Все це стане запорукою більш повного утвердження норм демократії, правового суспільства і парламентаризму в Україні.

Література

1. Конституція (Основний Закон) України. — К., 1996.
2. Конституція (Основний Закон) УРСР // Хрестоматія з історії держави і права України. — 2-ге вид. — К., 2000. — Т. 2.
3. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки про Президента УРСР. — К., 1991.
4. Закон України "Про вибори народних депутатів України". — К., 1997.
5. Закон України "Про вибори народних депутатів України" від 18 жовтня 2001 року. — К., 2001.
6. Голос України. — 1998. — 13 серп.
7. Голос України. — 2001. — 19 січ.
8. Голос України. — 2002. — 15 берез.
9. Декларація про державний суверенітет України // Хрестоматія з історії держави і права України. — 2-ге вид. — К., 2000. — Т. 2.
10. Дзеркало тижня. — 2000. — 29 квіт.
11. Дзеркало тижня. — 2000. — 1 лип.
12. Кривенко Л. Український парламентаризм: До питання Конституційних гарантій // Віче. — 1996. — № 11.
13. Кудряченко А. И. Институт президентства на Украине: реалии конституционно-правового статуса // Государство и право. — 1998. — № 3.
14. Кудряченко А. И. Президентура Украины на рівень вимог часу // Розбудова держави. — 1996. — № 5.
15. Ленін В. І. Повне зібрання творів. — Т. 33.
16. Мороз О. У складних умовах домінувала тенденція зростання кількісних та якісних показників роботи парламенту // Голос України. — 1998. — 14 трав.; Уряд. кур'єр. — 2000. — 18 лип.
17. Парламентський апарат: призначення і роль // Голос України. — 1998. — 13 серп.
18. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. — К., 2002.
19. Прес-конференція Голови Верховної Ради України О. М. Ткаченка // Голос України. — 1998. — 30 лип.
20. Разделенная демократия. Сотрудничество и конфликт между Президентом и Конгрессом: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1994.
21. Сообщение Интерфакса Украины. — К., 1998. — 10 июня.
22. Тижневий інформаційно-аналітичний огляд. — 2000. — № 23.
23. Український парламентаризм: минуле і сучасне. — К., 1999.
24. Урядовий кур'єр. — 1998. — 7 квіт.
25. Урядовий кур'єр. — 2000. — 16 січ.
26. Урядовий кур'єр. — 2000. — 25 січ.
27. Урядовий кур'єр. — 2000. — 28 берез.
28. Урядовий кур'єр. — 2000. — 18 лип.

ЦЕРКВА У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 21–33

Упродовж усієї багатовікової історії українського державотворення відносини між національною церквою і політичною владою завжди були невід'ємною складовою справжньої незалежності українського народу, зумовлюючи духовні засади його життєдіяльності. Ще за часів Київської Русі християнська віра поставала могутнім консолідуючим чинником, носієм державницької ідеології, суспільної моралі та культурного прогресу. Релігійні гасла обов'язково супроводжували, а подекуди й ініціювали трансформаційні зрушення в українському суспільстві, здійснювали ідеологічне забезпечення національно-визвольних і завойовницьких війн, політичних і соціальних перетворень. Українські церковні діячі досить часто ставали загально визнаними народними ватажками, утверджувалися як суспільні реформатори, державотворці та політики.

Православна церква за відсутності незалежності Української держави часто-густо виконувала функції національної інституції, певним чином впливаючи на формування внутрішньої та зовнішньої політики як Литви, так і Польщі, до складу яких свого часу входили українські землі. Українські ієрархи обиралися депутатами на сеймах і сеймиках, залучалися до виконання представницьких функцій, входили до складу посольств і дипломатичних місій. За литовсько-польської окупації Православна церква була для українців чи не єдиною політичною та релігійною інституцією прояву їхньої національної самобутності.

Початок ХХ ст. ознаменувався для українського народу могутнім сплеском національної самосвідомості та значною активізацією діяльності політичних рухів, які здебільше вважали релігію

(як і освітню справу) “річчю незайманою, святою”. У програмних документах перших українських політичних партій наголошувалося, що “до того часу, поки широкий загал українського народу не стане свідомим своїх національних і державних інтересів і поки український народ на своїй землі не змінить свого економічного становища — релігія українського народу мусить бути взята під державну опіку і охорону проти агресивних заходів і замірів інших релігій на Україні” [3, с. 70].

Соціалістичні за своїми орієнтаціями уряди Центральної Ради, дотримуючись принципу відокремлення церкви від держави, здебільше прямо ігнорували релігійне життя і тому мало що зробили на ниві розвитку державно-церковних відносин в Україні. Уряд Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) офіційно не декларував своєї релігійної прихильності, але на практиці підтримував Греко-католицьку церкву, активно використовуючи її задля ідеологічної підтримки ведення бойових дій проти Польщі. Гетьманська адміністрація з перших днів свого існування почала проводити цілеспрямовану державно-церковну політику. У виданому 29 квітня 1918 року “Законі про тимчасовий державний устрій України” у розділі “Про віру” наголошено, що “первенствующа в Українській Державі є віра християнська, православна”, але кожен, хто не належить до неї, користується “повсемістно свободним відправленням своєї віри і Богослужінням по обряду оної” [2, с. 84].

Саме за часів гетьманату було вперше започатковано процес творення з українських єпархій Російської Православної церкви національної церковної інституції на чолі з митрополитом

Київським і затвердження за цією церквою автономного статусу у межах Московського патріархату. Номінально автокефалію Української Православної церкви (УПЦ) було встановлено законом Директорії Української Народної Республіки (УНР) від 1 січня 1919 року, за яким керівним органом цієї церкви було визначено Український Церковний Синод, який утримувався за рахунок держбюджету і мав статус державного департаменту. Але процес творення української православної автокефалії було перервано денікінською окупацією. Тільки 5 травня 1920 року пленум Всеукраїнської Православної Церковної Ради проголосив автокефалію Православної церкви в Україні, а Всеукраїнський православний собор 14 жовтня 1921 року затвердив її, обравши митрополитом Української Автокефальної Православної церкви (УАПЦ) Василя Липківського. Учасники Собору звернулися до Патріарха Російської Православної церкви (РПЦ) із проханням затвердити автономію, що і було зроблено у 1923 році із певними поправками на користь Москви [7].

Проголошення 22 січня 1919 року Акту злуки УНР і ЗУНР вперше поставило на державному рівні питання щодо нерепресивного існування в одній країні двох традиційних українських церков — Православної та Греко-католицької. Заслугує на увагу тодішня позиція голови Директорії УНР В. Винниченка, який активно виступав за обрання греко-католицького митрополита А. Шептицького на Київську православну митрополічу кафедру з наступним прийняттям всією Україною унії та проголошенням Папи Українського патріархату. Окрім того, Директорія активно протистояла втручанню в українське внутрішньоцерковне життя з боку Польщі та Росії. Саме Директорії вдалося вперше заснувати дипломатичну місію України при Ватикані.

Всупереч національним інтересам українського народу державно-церковні відносини на теренах нашої країни протягом радянської доби повною мірою відтворювали стратегічний напрям на побудову безкласового суспільства бездуховних атеїстів, в якому не повинно бути жодної релігії, окрім комуністичної. Зasadничими принципами релігійної політики в СРСР, започаткованої ленінським декретом “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” (1918 р.), були такі:

- суворе нормування діяльності релігійних організацій;
- законодавче і практичне позбавлення громад іманентно необхідних, принципово важливих та віровизнаннево притаманних їм функцій;

- обмеження свободи совісті та дискримінація громадян за їхні релігійні переконання тощо.

Радянська релігійна політика у своєму розвитку пройшла шлях від воєнничого атеїзму, спрямованого на повне знищення церкви всіма доступними засобами (1920–1930 рр.), до “єрастичанської” моделі державно-церковних взаємин — коли церква виступає виключно як дисципліноване знаряддя гноблення тоталітарної влади (після 1943 р.). Саме під час першого етапу під приводом сфабрикованого процесу над Спілкою визволення України (1930 р.) було фактично знищено УАПЦ, внаслідок чого понад дві тисячі українських священнослужителів і десятки тисяч вірних було репресовано. А під час другого етапу, вже за допомогою “прирученої” РПЦ, здійснено “самоліквідацію” Української греко-католицької церкви (УГКЦ) на Львівському церковному соборі (1946 р.). Внаслідок такої “самоліквідації” усі 11 ієрархів на чолі з митрополитом Йосифом Сліпим, 1400 священників, 800 ченців і черниць та десятки тисяч вірних УГКЦ опинилися у радянських таборах смерті [4, с. 18].

Комуністичне правління залишило у спадок українському народові традицію беззастережного нагляду влади за релігійним життям та активного, подекуди неприхованого, втручання державних структур у справи релігійних організацій. На теренах України процес творення із церкви знаряддя атеїстичної влади сприяв виникненню більш-менш тривких владно-церковних союзів як на місцевому, так і на республіканському рівнях. У Києві це була злука компартійної олігархії з керівництвом Українського екзархату РПЦ, яка протягом 1988–1990 років, зокрема, була спрямована на протидію відродженню Греко-католицької та Автокефальної церков. Певне “пом’якшення” стосунків між владою і церквою відбулося за часів М. Горбачова, особливо після ухвалення у жовтні 1990 року закону СРСР “Про свободу совісті та релігійні організації”. Проте реально вплинути на демократизацію державно-церковних відносин цей закон не встиг — процеси здобуття суверенітету складовими Радянської імперії перенесли центр розв’язання проблеми у новопосталі держави.

Наприкінці 1990 року Верховна Рада УРСР прийняла закон “Про свободу совісті та релігійні організації”, який, як і попередні радянські акти, проголошував повне відокремлення церкви від держави, але був значно демократичнішим за них. Цей Закон за багатьма характеристиками можна було назвати лише формальною декларацією інтенцій невтручання з боку держави, в той час

як успадкована суспільством історична традиція та обставини реальної політичної ситуації в Україні штовхали можновладців до активного втручання у внутрішні справи церкви. Можна стверджувати, що на серпень 1991 року, коли було прийнято Акт про державну незалежність України, українські церкви було вже заангажовано до політичної боротьби і вони повною мірою перебрали на себе функції політичних інституцій. Кожна з українських церков і конфесій мала своїх політичних протекторів, а ці протектори натомість використовували підтримку релігійних організацій під час виборів, різноманітних суспільно-політичних акцій та розподілу місць на "політичному Олімпі".

Після отримання Верховною Радою України всієї повноти влади в державі внаслідок поразки серпневого (1991 р.) заколоту у Москві її керівництво почало провадити цілеспрямовану релігійну політику, основним лейтмотивом якої було здобуття автокефалії для найбільшої української православної церкви — УПЦ, яка належала до юрисдикції Московського патріархату. З огляду на історичну аналогію, тодішня українська влада опинилася приблизно там, де у 1918 році завершив свій шлях церковотворення уряд гетьмана Скоропадського. Найчисельніша церква держави — Українська православна — входила до складу Московського патріархату на правах адміністративної автономії. Щоправда, на початок 90-х років форма адміністративної автономії виглядала дещо ширшою, хоча в Уставі про управління церквою чітко визначено, що УПЦ "складає... частину Московського Патріархату" (розділ I, ст. 4), має своїм обов'язком "нагляд за проведенням рішень Помісних соборів Російської Православної церкви..." (розділ II, ст. 4), а сам Предстоятель УПЦ, хоча і обирається українськими архієреями, "благословляється Святішим Патріархом Московським і всія Русі" (розділ V, ст. 2).

Адміністрація першого Президента України Л. Кравчука, як і колись гетьманський уряд, головну ставку у справі досягнення автокефалії зробила не на малочисельні проукраїнські церковні інституції (у 1918 р. це було Братство св. Кирила і Мефодія, а в 1991 р. — УАПЦ), а на потужну й найчисельнішу УПЦ, підпорядковану Московському патріархату. Хоча президентська адміністрація і не проголошувала православ'я "передовою" релігією, уся її діяльність в галузі релігійних відносин була спрямована на творення по суті державної Української Православної автокефальної церкви. Головні надії при

цьому покладалися на митрополита Філарета (Денисенка). В особі цього ієрарха, який обіймав Київський митрополичий престол з 1966 року і був відомий своїми антиуніатськими та антиавтокефальними поглядами, влада знайшла прихильника та виконавця своїх планів. Саме він у листопаді 1991 року скликає Всеукраїнський православний собор, який прийняв рішення звернутися до Московського патріархату з проханням надати УПЦ автокефалію. І хоча повної одностайності не вийшло (в опозицію до цього рішення встали три українські єпископи), звернення Всеукраїнського православного собору УПЦ 1991 року можна вважати певним успіхом у співпраці політичної влади і церкви, спрямованої на досягнення української православної автокефалії.

Але українські політики недооцінили "комуністичне минуле" вітчизняної церковної номенклатури. І формально український, а по суті — радянський єпископат у черговий раз вчинив національну зраду, коли майже одностайно (18 із 22) на Архієрейському соборі РПЦ у Москві (31 березня — 4 квітня 1992 р.) відмовився від своїх підписів під документами Всеукраїнського православного собору і проголосував проти автокефалії УПЦ. Згодом, виконуючи вказівки московського керівництва, єпископи скликали альтернативний Архієрейський собор УПЦ у Харкові (травень 1992 р.), на якому змістили Філарета і обрали митрополитом Київським і Галицьким ієрарха РПЦ, українця за походженням, митрополита Володимира (Сабодана). Рішення Харківського собору стали серйозною поразкою тодішньої державно-церковної політики, спрямованої на досягнення автокефалії для українського православ'я.

Офіційний Київ діяв у справі творення автокефалії старим, уторованим радянським досвідом, шляхом адміністрування в царині державно-церковних відносин. Згідно із усталеною тоді традицією єпископи повинні були беззастережно підтримати політику уряду, глашатаєм якої виступив митрополит Філарет. Але адміністрація Л. Кравчука не врахувала, що реальні важелі впливу на український єпископат залишилися в руках Москви, а відтак і патріарха Алексія II, який аж ніяк не був зацікавлений у "канонічній території". Окрім того, незадоволена політикою Філарета і ще більшим його піднесенням верхівка УПЦ знайшла повне розуміння своєї "зради" з боку колишньої компартійної еліти Півдня і Сходу України, яка за умов української державної незалежності не лише залишилася при владі, а й продовжувала активну політичну діяльність.

Рішення Харківського собору не призвели до принципових змін в царині державно-релігійної політики, а викликали лише певну корекцію її зовнішніх пріоритетів. Політичну активність у творенні державної церкви було перенесено з УПЦ (з її промосковським єпископатом) на нещодавно знехтувану УАПЦ, єпископат якої давно шукав державної підтримки і пропонував себе на роль ієрархів єдиної національної церкви. Основною рушійною силою, символом нового напрямку державно-церковних взаємин знову виступив митрополит Філарет, який хоча і був обраний собором УАПЦ (червень 1992 р.) лише заступником Патріарха новоствореної Української Православної церкви — Київський патріархат (УПЦ-КП), але фактично перебрав на себе її керівництво. УПЦ-КП де-факто стає державною і користується всебічною відкритою підтримкою уряду — новий голова Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України А. Зінченко викладає в її Духовній семінарії, а Президент України передає частину колишніх компартійних коштів на розбудову церковної інфраструктури. За умов активного втручання політичної влади у внутрішньоцерковне життя УПЦ-КП вдалося суттєво розширити свій вплив за межі Галичини й утвердитися на Київщині та Волині. Але в українському православ'ї виникає черговий розкол і на базі парафій Львівщини утворюється нова УАПЦ.

Малочисельність УПЦ-КП не давала можливості вважати справу автокефалії завершеною, тому влітку 1993 року (після смерті в еміграції Патріарха УАПЦ Мстислава) політична влада знову активізує процес об'єднання всіх трьох Православних церков під омофором Київського Патріарха, ініціювавши із цього приводу неодноразові звернення Президента України до Московського та Константинопольського Патріархів. Але чергова спроба утворити єдину Православну церкву в Україні знову не привела до позитивних наслідків — УПЦ-КП та УАПЦ обрали на місце Мстислава своїх патріархів, а найчисельніша УПЦ залишилася під юрисдикцією Москви. Поразка політики беззастережної підтримки УПЦ-КП і неоголошеної війни проти УПЦ (Московського патріархату) була визнана тодішньою політичною верхівкою, коли напередодні президентських виборів 1994 року Л. Кравчук, шукаючи підтримки своєї кандидатури, зустрівся з главою УПЦ митрополитом Володимиром (Сабоданом).

Окрім того, державно-церковна політика адміністрації Л. Кравчука не змогла досягти пози-

тивних результатів не тільки на “православному фронті”. Відвертою невизначеністю характеризувався позиція влади щодо Греко-католицької церкви, явною ознакою якої слугувала відсутність у 1991–1994 роках українського представництва у Ватикані. Незважаючи на неодноразові звернення з боку української діаспори до уряду щодо необхідності державної підтримки розбудови Греко-католицького патріархату в Україні, уряд залишався загалом пасивним, принципово відстоюючи позицію, що “державна церква” в Україні повинна бути виключно православною.

Щодо державної політики стосовно інших традиційних і нетрадиційних для нашої країни релігійних вірувань, то основні зусилля тодішнього політичного керівництва були спрямовані насамперед на всьляке обмеження впливу на українське суспільство з боку закордонних релігійних організацій та центрів. Саме у цей період вносяться відповідні зміни до Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”, що були спрямовані на підвищення контролю з боку держави за діяльністю іноземних місіонерів. На відміну від Російської Федерації, де законодавче стримування неорелігійної експансії викликало бурю протестів з боку “прогресивної”, особливо проамериканської, громадськості, в Україні цей процес пройшов досить спокійно. Однією з основних причин такого перебігу подій була широко розрекламована засобами масової інформації соціальна небезпечність секти “Велике Біле Братство”, зокрема спроба її adeptів захопити Софіївський собор у м. Києві восени 1993 року.

Характеризуючи загалом державно-релігійну політику в Україні протягом 1991–1994 років, зазначимо, що процес творення “державної церкви”, на відміну від початку ХХ ст., коли церква відігравала надзвичайно важливу роль у життєдіяльності українського суспільства, був ініційований насамперед політичними амбіціями правлячої еліти, а не об'єктивною релігійністю населення. Десятиліття радянського панування докорінно змінили систему релігійних вірувань в Україні, перетворивши більшість її населення на пасивних атеїстів, або стихійно віруючих, які не мають життєдайного зв'язку із справжніми релігійними інституціями. За багатьма ознаками значення, яке було надане керівництвом держави справі православної автокефалії, сягнуло далеко за межі реального впливу церкви на суспільне життя країни і перетворилося на інструмент досягнення політичних дивідендів певними клановими угрупованнями. Після збанкрутування комуністичної міфології за відсутності науково-

обґрунтованих ідеологічних засад розбудови української державності Православна церква в Україні стала однією із суспільних інституцій, яка покликана хоча-як підтримати легітимність новопосталої олігархії. Широко розрекламована боротьба за "незалежну державну церкву" стала ефективним знаряддям завоювання прихильності електорату, а подекуди єдиним проявом "батьківської турботи" обраних депутатів вищого законодавчого органу України за свій народ [8].

Першим кроком Президента Л. Кучми у сфері державно-церковних відносин стала ліквідація Ради у справах релігій, керівництво якої скомпрометувало себе непоодинокими спробами перетворити УПЦ-КП на "державну церкву" і вело неприховану "війну" проти головних її суперників — УПЦ, УАПЦ та УГКЦ. Цей крок задекларував відмову новообраного Президента від подальшої односторонньої державної підтримки виключно митрополита Філарета, а також свідчив про його намір проваджувати більш виважену політику щодо представників усіх релігійних об'єднань. На зустрічі з лідерами основних церков і конфесій України (влітку 1994 р.) Л. Кучма наголосив, що основним принципом релігійної політики його адміністрації буде "розвиток і законодавче вдосконалення взаємин між церквою і державою за умов реальної рівності перед законом між усіма релігійними організаціями" [5, с. 3]. Переорієнтація політичної влади викликала занепокоєння з боку "екс-державної" УПЦ-КП, що, зрештою, і призвело до силового протистояння між прихильниками цієї церкви і виконавчою владою під час похорон Патріарха Володимира (Романюка) в липні 1995 року.

Підтвердженням незаангажованості нової політичної влади стали регулярні зустрічі Президента з предстоятелями УПЦ та УПЦ-КП, Апостольським нунцієм в Україні, а також досить широке представництво християнських конфесій у складі Організаційного комітету з підготовки та відзначення в Україні 2000-ліття Різдва Христового (УПЦ, УПЦ-КП, УАПЦ, УГКЦ, РКЦ, Союз ЄХБ України, Союз ХВЕ (п'ятидесятників) України та Уніонна конференція адвентистів сьомого дня) [10].

Певним досягненням адміністрації Л. Кучми на ниві співпраці між церквою і державою можна вважати підписання 21 липня 1997 року главами найбільших церков та релігійних організацій "Меморандуму християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах". Вперше за роки незалежності України вдалося схилити повноваж-

них представників релігійних громад проголосити, принаймні декларативно, "одностайне рішення не припускати використання будь-яких силових дій у вирішенні та врегулюванні міжконфесійних проблем, особливо таких, що стосуються церковного майна". Церковні ієрархи письмово зобов'язалися вирішувати усі проблематичні питання виключно шляхом переговорів відповідно до законів держави та християнської моралі. У Меморандумі, зокрема, наголошувалося, що той, хто піднімає руку на священнослужителів і віруючих інших конфесій, прикриваючись іменем Божим або державними інтересами, не може називатися християнином. Підкреслювалося, що неприпустимими є висловлювання, особливо в засобах масової інформації, в дусі ворожнечі, національної і конфесійної нетерпимості, образ та зневажливих заяв.

У житті ці наміри виявилися набагато скромнішими. Так, за даними Державного комітету України у справах релігій, протягом 1997 року релігійними організаціями, голови яких підписали Меморандум, скоєно 107 правопорушень чинного законодавства (УПЦ — 19, УПЦ-КП — 69, УАПЦ — 12, УГКЦ — 7). За цей період прихожанами цих церков скоєно 390 порушень законодавства про свободу совісті та релігійні організації (УПЦ-КП — 267, УАПЦ — 97, УГКЦ — 26). У 1998 році ситуація дещо покращилася, але водночас було розгорнуто цілу баталію у засобах масової інформації, під час якої шановні пастирі рішуче забули те, про що присягали. Воістину ліва рука не відає, що робить права, особливо коли нею зжато залізний кийок, занесений над головою Патріарха "братньої" церкви, як це було у Маріуполі 30 квітня 1999 року.

Безперечно, позитивним фактом є започаткування такої форми співпраці між церквою і державою, як участь представників найбільших історичних церков і релігійних організацій України у засіданнях Ради регіонів, на яких українські ієрархи висловлюють свої претензії та побажання керівникам місцевої влади. Із метою розробки і впровадження стратегії релігійної політики та координації зусиль у сфері державно-церковних відносин у 1998 році створюється Всеукраїнська рада церков. Маючи статус дорадчого органу, вона покликана зробити свій внесок у розв'язання цілком реальних проблем сучасного українського державотворення через залучення релігійних організацій до соціального захисту населення, виховання молоді та реалізації різноманітних доброчинних і гуманітарних проектів.

На користь зняття певної "конфесійної заангажованості" політичної влади свідчить і те, що вперше в історії української незалежності 23–27 червня 2001 року відбувся офіційний візит в Україну глави держави Ватикан — Папи Римського Іоанна Павла II. Хоча цей візит реально і не наблизив вирішення таких болючих питань, як визнання національних патріархів РКЦ та УГКЦ, але натомість він зробив свій певний внесок у підвищення авторитету України на міжнародній арені. Крім того, позитивним кроком політичної влади у справі досягнення міжцерковного миру і порозуміння можна вважати подію 30 листопада 1999 року, коли настоятелі найвпливовіших українських церков і конфесій, обличивши особисті образи і суперечності, змогли зібратися у Святій Софії і "благословити" на другий термін новообраного Президента України.

Загалом стан і тенденції розвитку державно-релігійних відносин в Україні протягом 1994–2001 років довели, що нинішнє політичне керівництво держави спроможне співпрацювати на ниві миротворчої і благодійницької діяльності з усіма релігійними організаціями, а не лише з окремою "державною" церквою. Сама історія визначила Україні бути багатонаціональною та поліконфесійною державою, а близьким за символом віри християнським церквам — Православній, Греко-католицькій та Римо-католицькій — співпрацювати на благо всього українського народу. Нині відкрито сприятливі можливості задля дійового практичного єкуменізму цих церков та решти релігійних об'єднань в Україні за формулою, яку проголосив Папа Іоанн Павло II: "православний Схід і католицький Захід — легені, якими повинно дихати сучасне християнство" [11].

Справжня рівність церков перед законом та український єкуменізм, тобто єднання зусиль усіх конфесій в Україні задля досягнення суспільно вагомих цілей, є тією життєдайною силою, яка вкрай потрібна і може спрацювати на користь національного і духовного відродження українського народу. Спільні загальноукраїнські релігійні акції, підтримка різноманітними діями, притаманними релігійним організаціям, процесів українського державотворення, освітянські програми і навіть спільні канонічно-церковні дії — це далеко не повний перелік "точок зіткнення", завдяки яким в Україні може і повинен запанувати релігійний мир та міжконфесійна співпраця. Саме це створюватиме сприятливі умови задля національного примирення і злагоди, без чого розбудова

демократичної соборної Української держави просто неможлива.

На нинішньому етапі історичного розвитку релігія як форма суспільної свідомості і Церква як інститут громадянського суспільства продовжують бути одними з найважливіших консолідуючих чинників української нації, що відтворюють, зберігають та розвивають духовно-культурну самобутність. Наша країна — багатоконфесійна держава, де нині поширено більше сотні віросповідань, які представлені понад 25,4 тисяч релігійних організацій 105 церков, конфесій, течій та напрямів. Проблемами віруючих опікується понад 22,6 тис. священнослужителів (причому близько 3 % з них — іноземці), 250 монастирів (понад 4,9 тисяч ченців і черниць). Близько 15,9 тисяч слухачів різних форм навчання здобувають богословську освіту у 121 духовному навчальному закладі. Функціонує понад 7,1 тисяч недільних шкіл, видається 194 періодичних релігійних видання. Зведені дані щодо кількості та конфесійної ознаки релігійних організацій, які діють в Україні станом на 1 січня 2001 року, наведено на рис. 1.

Динаміка збільшення кількості релігійних організацій — щороку на 5–8 % — свідчить про стабільне зростання релігійності українського населення, про його загалом позитивне ставлення до Церкви, яка продовжує користуватися найбільшою довірою громадян і високим рівнем політичної активності віруючих [9]. Аналіз розвитку релігійного середовища України свідчить про стійку тенденцію стабільного зростання всіх його складових. Так, за даними Державного комітету України у справах релігій, кількість керівних структур Церкви, що визначають рівень її інституалізації, зросла із 198 (1,5 % загальної мережі релігійних організацій на початок 1992 р.) до 825 (3,5 % на січень 2000 р.). Центрив та управлінь збільшилось із 104 до 221 одиниці, зокрема 10 релігійних центрив було утворено протягом 1998–1999 років унаслідок виокремлення їхніх прихильників із церков та союзів традиційного протестантизму та іудаїстських об'єднань.

Загалом кількість релігійних організацій в Україні за роки державної незалежності зросла на 10321 одиницю (або 78,1 %), а найбільший показник був відмічений саме у 1999 році — на 1695, зокрема мережа первинних осередків віруючих збільшилася на 1584 громади (рис. 2). Стабільно випереджаючими темпами розвиваються церкви всіх трьох православних юрисдикцій, а також протестантські союзи та об'єднання. Із 9703 громад, що утворилися протягом 1992–

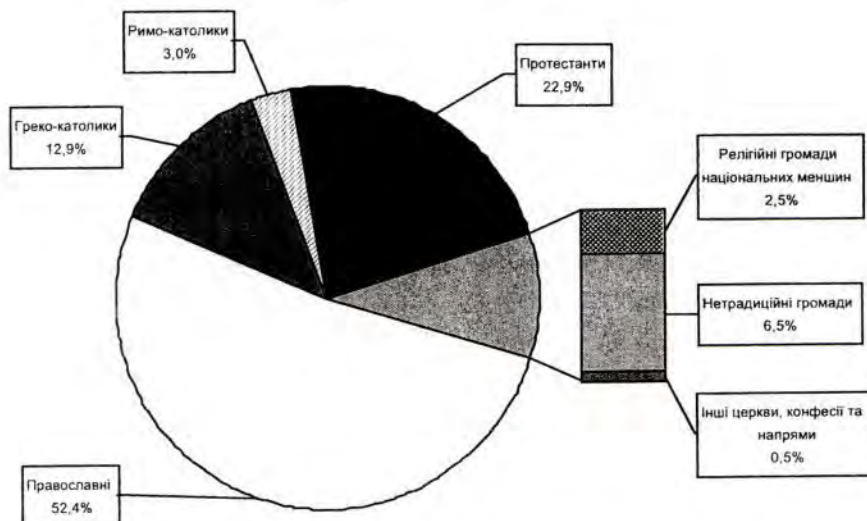

Рис. 1. Структура релігійної палітри України за конфесійною ознакою, %

Рис. 2. Динаміка зростання релігійної мережі в Україні (1985–2001 рр.)

1999 років, 5007 (або 51,6 %) православні, а 3229 (або 33,4 %) протестантського напрямку.

Проблемами віруючих у нашій країні опікується понад 22,6 тисяч священнослужителів, 653 з яких не є громадянами України (причому кількість останніх стабільно збільшується). Зростання кількості громад, недостатнє забезпечення їх священнослужителями, а також активне прагнення всіх релігійних об'єднань в Україні до розширення своєї пастви та підвищення впливу у суспільстві зумовлюють актуальність питання підготовки кадрів.

Порівняно із січнем 1993 року загальна кількість душпастирів зросла майже на 118 % (на 11,5 тисяч осіб), що стало наслідком значного збільшення протягом цього періоду чисельності духовних навчальних закладів (з 34 до 126) і слухачів у них (майже вп'ятеро — з 3,6 до 17,7 тисяч осіб). Але, незважаючи на це, в Україні ще залишається актуальною проблема забезпечення громад віруючих та інших церковних інституцій національними кадрами священства. Особливої гостроти вона набула у римсько-католицьких громадах, де з 431 ксьондза 260 не є українськи-

ми громадянами. Із 102 працюючих нині в Україні рабинів іудейських громад 42 мають громадянство інших країн, здебільшого Ізраїлю та США. У Новоапостольській та Німецькій євангелічно-лютеранській церквах відсоток священиків-іноземців дорівнює відповідно 30,8 та 16,1. З огляду на те, що в Україні існує конституційна заборона на існування будь-якої обов'язкової ідеології, закордонна ідеологічна експансія, яка ведеться через священнослужителів-іноземців, повинна розглядатися як пряма загроза національним інтересам українського народу. Порівняльні дані щодо динаміки зростання чисельності священнослужителів в Україні наведено на рис. 3.

Динаміка зростання кількості духовних навчальних закладів та чисельності слухачів у різних конфесіях є різношвидкісною й непропорційною щодо динаміки зростання кількості громад та чисельності віруючих. Так, якщо протягом 1993–1999 років кількість православних навчальних закладів зросла у 2,5 раза (з 15 до 37 одиниць), а слухачів у них у 3,7 раза (з 1508 до 5585 осіб), то релігійні організації протестантських напрямів збільшили свою мережу навчальних закладів у 5,5 раза (з 11 до 61), а чисельність слухачів — понад 14 разів (з 567 до 8060). Вже виникла і набуває поширення тенденція, коли у протестантських об'єднаннях, на відміну від речити традиційних церков в Україні, кількість священнослужителів значно перевищує кількість громад. Так, якщо в УПЦ, УПЦ-КП, УАПЦ та УГКЦ на одного середньостатистичного священнослужителя припадає 1,3 релігійна громада (1:1,3), то у євангельських християн-баптистів ця пропорція становить 1:0,8, у свідків Єгови — 1:0,4, у мормонів — 1:0,2.

Більш активна, порівняно із православними, діяльність протестантських організацій щодо вдосконалення своєї інституційної мережі, місіонерства та євангелізації населення дає підстави стверджувати, що тисячолітня православна традиція в Україні може бути позбавлена своєї домінуючої позиції в суспільстві. За умов продовження "православного розколу", неефективності місіонерської діяльності та фактичної відсутності новаторських ідей щодо соціального служіння Церкви вже у реальній перспективі українське православ'я ризикує остаточно втратити важелі впливу на перебіг подій суспільно-політичного життя в країні, перейти до розряду духовно-культурного минулого, інституційне церковне функціонування якого буде базуватися виключно на представниках найстаршого покоління населен-

ня України. Показники інституційної мережі православ'я і протестантизму в Україні наведено на рис. 4.

За роки незалежності України віруючим було повернуто владою різних рівнів (у власність та користування) понад 4,3 тисячі культових будівель та понад 10 тисяч предметів церковного вжитку. Кількість культових будівель та пристосованих приміщень, якими користуються релігійні організації, збільшилася на 76,1 % (з 9449 до 16637). За цей період збудовано близько 2,6 тисячі церков, костелів та молитовних будинків, крім того, у стадії будівництва перебувають ще близько двох тисяч споруд. Проте забезпеченість культовими будівлями є однією з найгостріших проблем релігійного життя в Україні. Хоча кількість храмів, що є у власності або користуванні релігійних громад, лише протягом 1999 року збільшилася на 513 одиниць, внаслідок реєстрації нових 1384 громад загальний відсоток забезпеченості культовими спорудами знизився до 76,7 % (проти 78,8 % у 1998 р.).

Враховуючи загальне наростаюче зубожіння основної маси прихожан в Україні, слід очікувати, що у найближчі роки спостерігатиметься стійка тенденція збереження невідповідності кількості храмів зростанню релігійної мережі. Водночас на порядку денному залишається не менш актуальне питання — повернення релігійним організаціям не тільки культових споруд, а й всього церковного майна, що вимагає відповідного правового врегулювання як на загальнодержавному, так і місцевому рівнях.

Хоча загальна кількість монастирів в Україні, порівняно із 1985 роком, зросла майже у 28 разів і становить нині 277, кількість ченців і черниць збільшилася за цей період лише у 8,4 раза. У середньому по країні на один монастир припадає менш ніж 20 ченців і черниць. Цей факт свідчить про те, що сучасне монастирське життя в Україні перебуває лише на стадії становлення і не набуло ще того значення, яке воно завжди відігравало у духовно-релігійному та культурно-просвітницькому житті нашого суспільства. Натомість, аналізуючи структуру розподілу монастирів в Україні за окремими церквами та співвідношення між кількістю монастирів та ченців (черниць) в них, можна дійти висновку, що окремі з церков утримують монастирські споруди насамперед як своєрідний "плацдарм" задля своєї подальшої розбудови "за кращих часів".

Так, якщо в УПЦ на один монастир за статистикою припадає 30 ченців, то у римо-католиць-

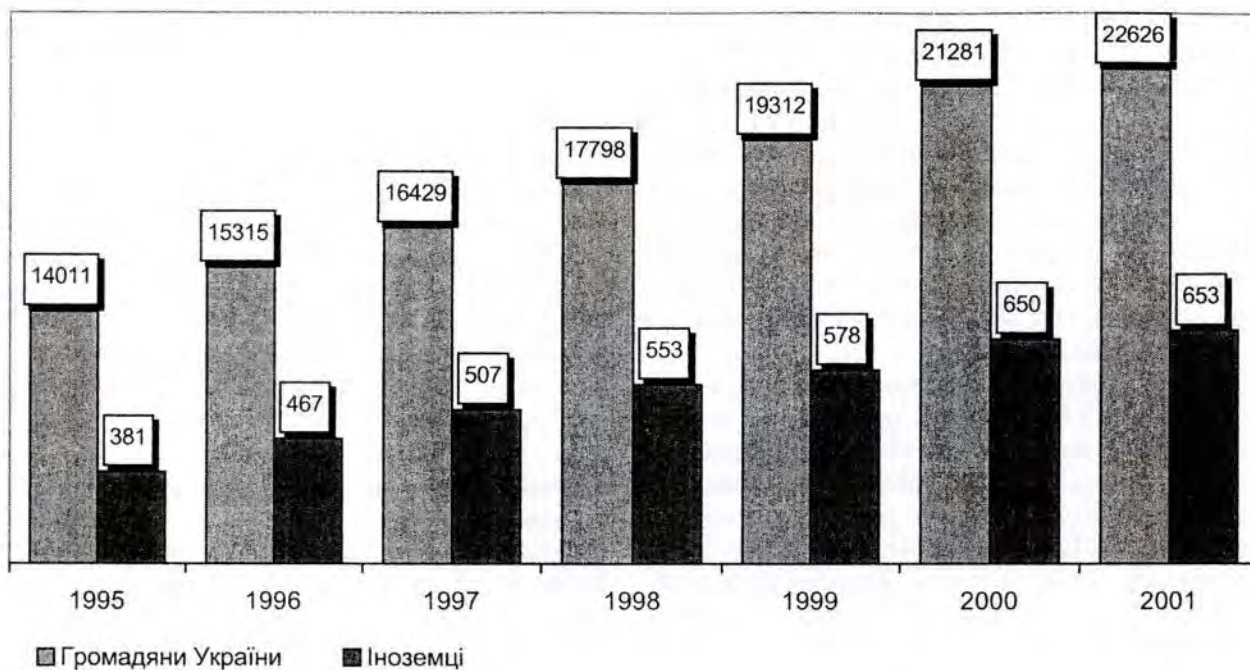

Рис. 3. Динаміка зростання чисельності священнослужителів в Україні, осіб (1995–2001 рр.)

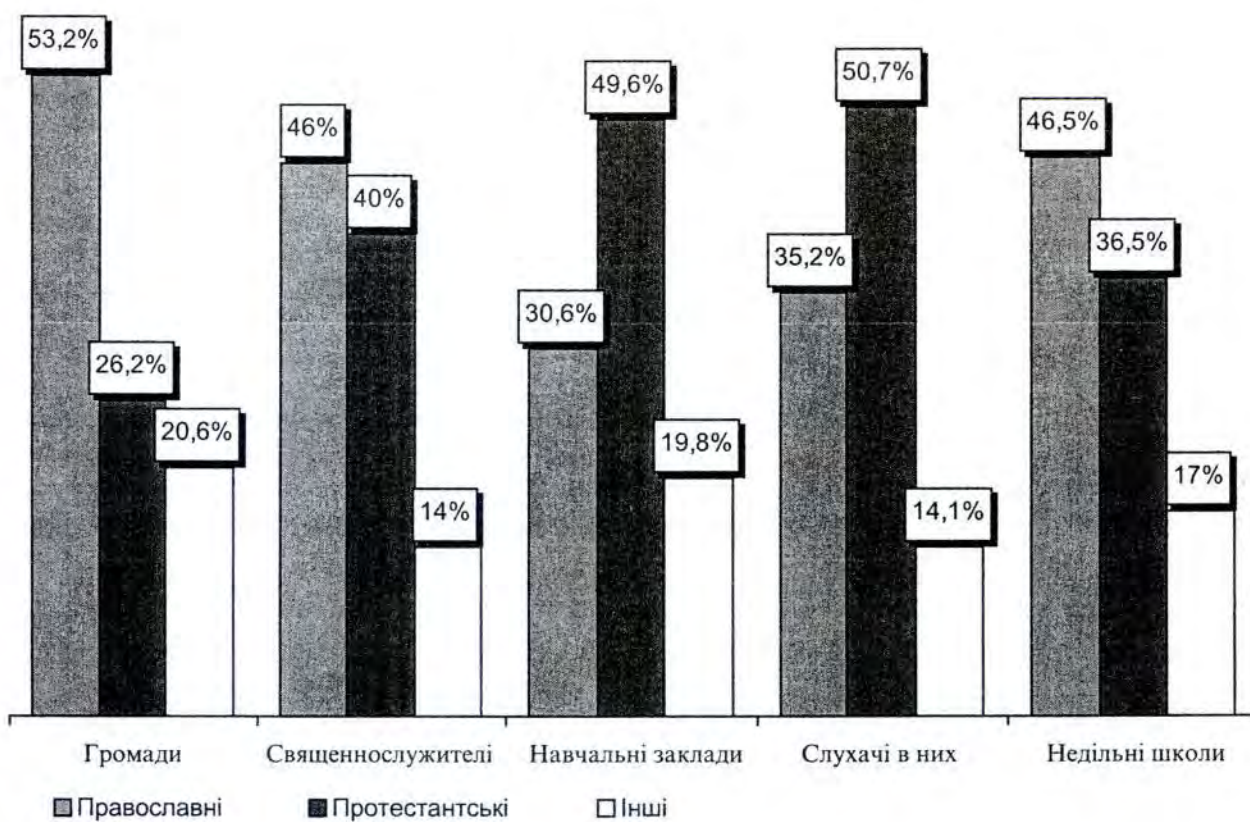

Рис. 4. Порівняння складових інституційної мережі православних та протестантських церков в Україні

ких монастирях в Україні у середньому несуть послух по сім ченців, а для УПЦ-КП цей показник ще нижчий — по п'ять осіб на монастир. Прикладом використання юридичного статусу монастиря задля закріплення за церквою майнових прав на нерухомість є ситуація, що склалася з Руською православною старообрядницькою церквою (Білокриницька згода), де на два монастиря припадає чотири ченця, та УАПЦ, де в одному монастирі несуть послух два ченця, а в іншому їх взагалі немає.

Аналіз конфесійної належності недільних шкіл дає підстави стверджувати про загалом переважаючу активність протестантських церков та римо-католицьких громад щодо євангелізації населення України, особливо молоді. У Римо-католицькій та Протестантських церквах у середньому одна недільна школа припадає на дві громади. Водночас для православних церков ця пропорція така: для УПЦ та УПЦ-КП — одна школа на 3,5 громади, а для УАПЦ та УГКЦ — одна школа на 4,3 громади.

Існуючий нині в Україні дефіцит православних недільних шкіл, який зумовлений нестачею священнослужителів-викладачів, низьким матеріальним рівнем прихожан та відсутністю відчутної закордонної допомоги, підштовхує духовенство шукати вихід із наявної ситуації за допомогою держави. Ієрархи та єпископат УПЦ, УПЦ-КП та УАПЦ обрали позицію “активного лобіювання” на усіх рівнях державної влади ідеї обов'язкового викладання Закону Божого у державних загальноосвітніх закладах. Крім того, керівництво УГКЦ, не чекаючи вирішення питання на загальнодержавному рівні, починаючи з 1996 року домоглося від місцевих адміністрацій областей, де домінують греко-католики, викладання обов'язкового курсу християнської етики у загальноосвітніх школах і вищих навчальних закладах.

Ураховуючи надзвичайну різнобарвність конфесійної палітри України, введення обов'язкового викладання у школах “християнської етики” може створити додаткове джерело соціального напруження. Об'єктивно постає питання, чи може держава підтримувати якусь окрему світову релігію, нехай навіть і найпотужнішу на її території, коли вона сама на законодавчому рівні наголосила: “Церква і релігійні організації відокремлені від держави, а школа — від церкви. Жодна релігія не може бути визнана... як обов'язкова” [1, с. 23–24]. Платниками податків в Україні, на чий кошт утримуються загальноосвітні заклади, є представники усіх релігій, а

також атеїсти, які навряд чи добровільно погодяться фінансувати євангелізацію власних дітей. Проголосивши у преамбулі Конституції, що Україна прагне “розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу”, необхідно спочатку внести відповідні зміни до Основного Закону України, зокрема статті 35, а вже потім допускати Церкву у школу.

Безумовно, молоде покоління українців має виховуватися на кращих досягненнях світової культури й науки, але постає питання — чому тільки християнської? Було б більш доцільним, щоб національна культура, література, архітектура, образотворче мистецтво, етика й мораль викладалися не як окремих предметів із заангажованістю певною світовою релігією, а стали фундаментом таких усталених шкільних предметів, як читання, малювання, природознавство, історія, релігієзнавство тощо. Нещодавній сумний досвід введення у школах предмету “валеологія” повинен виступити серйозною засторогою нинішньому керівництву Міністерства освіти й науки України.

Протягом 1993–2000 років загальна кількість релігійних періодичних видань, яка свідчить про ступінь зацікавленості церков у розбудові конфесійного середовища, зросла понад сім разів (з 31 до 222). Незважаючи на те, що офіційно найбільша частка видань належить Православній церкві (42,3 %), цей показник не відбиває реального стану справ. Деякі релігійні організації, особливо неопротестантських церков та нетрадиційних для нашої країни течій і напрямів, ввозять значні обсяги друкованої, аудіо- і відеопродукції з-за кордону, друкують їх без належної реєстрації і тому точно встановити межі їхньої присутності в інформаційно-релігійному просторі України досить складно. Неконтрольована закордонна інформаційна експансія в Україну через релігійні канали повинна розглядатися виключно як втручання у наші внутрішні справи, що становить реальну загрозу національній безпеці держави.

Релігійні світоглядні орієнтири вже вийшли за межі суто побутових взаємовідносин і певним чином впливають на перебіг подій політичного, культурного і навіть економічного життя в Україні. Церкви, володіючи значними матеріальними та людськими ресурсами, маючи безпосередній вихід на електорат, стали не лише невід'ємним елементом української суспільно-політичної палітри, а й самі розпочали боротьбу за місце на “політичному Олімпі”. Активна участь служителів культу у виборчих кампаніях на всіх рівнях, чітко

визначена “узгодженість дій” місцевих органів влади та регіональних церковних осередків, вихід релігійного життя за межі державних кордонів — це далеко не повний перелік позицій, за якими релігійний чинник набуває дедалі більшого впливу на національну безпеку України. Зважаючи на це, можливість загострення міжцерковних конфліктів потрібно розглядати як загрозу національній безпеці України загалом, що породжує інші загрози у важливих сферах життєдіяльності країни, ускладнюючи розв’язання гострих проблем як державному, так і регіональному рівнях. Релігійна складова безпосередньо впливає і може суттєво підвищити небезпеку основних загроз національній безпеці України у найважливіших сферах життєдіяльності суспільства.

Розглянемо чинники загрози національній безпеці України.

Політична сфера:

- Релігійне забарвлення й підтримка посягань на конституційний лад і державний суверенітет України.
- Втручання інших держав через засоби духовно-релігійного впливу у внутрішньополітичні справи України.
- Розвиток сепаратистських тенденцій, зокрема, на релігійному ґрунті, в окремих регіонах та серед певних політичних кіл в Україні.
- Порушення загальновизнаних прав громадян, зокрема свободи совісті та віровизнання, в Україні та серед української діаспори.
- Загострення міжетнічних і міжконфесійних відносин.
- Невиконання чи неналежне виконання законних рішень органів державної влади та місцевого самоврядування, зокрема щодо передавання культових споруд і майна.

Економічна сфера:

- Підтримка міжнародними релігійними центрами економічної ізоляції України, блокування процесів нашої інтеграції до світової економічної системи.
- Неконтрольований приплив в Україну іноземної валюти та матеріальних цінностей під виглядом підтримки екуменічної та місіонерської діяльності.
- Діяльність “тіньових” економічних структур під прикриттям духовно-релігійних та місіонерських центрів.
- Привнесення іноземних ціннісних життєвих орієнтацій та уподобань, що підривають престиж і конкурентоспроможність вітчизняних товарів та послуг.

Соціальна сфера:

- Культове пригнічення соціальної активності та звуження світоглядних орієнтирів адептів релігійних культів, руйнація усталених суспільних і родинних зв’язків.
- Релігійне забарвлення суспільно-політичних протистоянь окремих соціальних верств населення та регіонів України.
- Пряма загроза життю і здоров’ю населення з боку тоталітарних деструктивних культів і сект, різноманітних форм “нетрадиційного лікування”, знахарства, окультизму тощо.
- Поширення новітніми тоталітарними релігійними течіями і культами різноманітних форм моральної та фізичної деградації у суспільстві, особливо серед молоді.

Воєнна сфера:

- Грубе порушення принципу відокремлення церкви від держави у вигляді неконтрольованого “співробітництва” окремих релігійних організацій із силовими структурами і як наслідок — політизація останніх та зниження рівня боєздатності воєнної організації держави.
- Створення та функціонування незаконних воєнізованих формувань під приводом необхідності захисту віри та церкви.

Інформаційна сфера:

- Гальмування міжнародними релігійними центрами входження України до європейського та світового інформаційного простору, поширення ними хибної інформації щодо процесів, які відбуваються в нашій державі.
- Закордонна інформаційна експансія через духовно-релігійні канали, підлив та дискредитація українських засобів масової інформації у країні та за кордоном.
- Витік через релігійні канали інформації, що становить державну та іншу передбачену законом таємницю, а також відомостей, що є власністю держави.

Прагнучи побудувати справжньо демократичне суспільство, Україна проголосила своїми основними державотворчими принципами забезпечення права на свободу світогляду і віросповідання кожного громадянина [1, с. 23–24]. Держава взяла на себе зобов’язання сприяти здійсненню цього права, а також охороняти та захищати зазначені особистісні свободи. Задля реалізації такої державно-церковної політики, що базуватиметься виключно на ідеології миру, зміцненні національної єдності та захисті національних інтересів, слід вжити заходів щодо вдосконалення правової бази взаємовідносин держа-

ви і церкви, юридичного оформлення функціонування релігійних організацій в Україні.

До основних принципів захисту національних інтересів України у духовно-релігійній сфері належать такі:

- пріоритет прав людини; верховенство закону; єдине правове поле для всіх суб'єктів державно-церковних відносин незалежно від їхнього громадянства, фінансових можливостей та політичного впливу;
- суворе дотримання балансу між інтересами особи, громади віруючих, конфесії, суспільства, держави та їхня взаємна відповідальність щодо захисту національних інтересів у духовно-релігійній сфері;
- своєчасність та адекватність дій держави стосовно реальних загроз національній безпеці України з метою захисту національних інтересів у духовно-релігійній сфері;
- пріоритет ненасильницьких договірних засобів при розв'язанні як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів у сфері духовно-релігійних відносин;
- відповідність національної системи забезпечення релігійної безпеки загальноєвропейській та світовій системам безпеки та її інтеграція у ці системи.

Із науково-теоретичної точки зору практичним оформленням такої політики мають стати такі принципові положення.

1. Україна — світська держава. Це жодною мірою не означає повернення до часів “войовничого атеїзму”, а лише свідчить про нейтральність політичної влади, її безсторонність щодо будь-яких різновидів віри — як релігійних, так і нерелігійних. Має сенс погодитися з думкою українських правозахисників, що “світський характер держави Україна слід закріпити й стисло роз'яснити у Конституції та інших законах” [6, с. 179–182].

2. Українська держава виходячи із загально-визнаних цінностей і прав людини мусить чітко законодавчо окреслити межі свого “нормування” (втручання, впливу, сприяння, протидії тощо) діяльності будь-яких релігійних та світських організацій, що функціонують на її території. Абсолютно неприпустимою є матеріальна підтримка або інша форма прихильності владних структур до окремих релігійних (чи світських) організацій через те, що платниками державних податків є громадяни різних конфесій, а також атеїсти. Відбудова культових споруд за державний кошт, підготовка у державних вищих на-

вчальних закладах теологів певної християнської церкви, як і “орієнтування” державних силових структур виключно на одну, нехай навіть найчисленнішу, релігійну конфесію України, загострюють соціально-політичну ситуацію у країні, а отже, становлять реальну загрозу національним інтересам українського народу.

3. Офіційне ставлення держави щодо різних конфесій має бути обмежене: а) обліково-реєстраційною діяльністю на основі обов'язкового подання заяв; б) виключно нейтральним арбітруванням у разі виникнення міжконфесійних суперечностей, конфліктів з майнових та інших неідеологічних питань — за умов звернення цих організацій до відповідних юрисдикційних державних органів і беззастережного визнання обов'язковості рішень останніх.

4. Держава має право і зобов'язана відповідно до загально-визнаних міжнародних стандартів, зокрема статті 29 Загальної декларації прав людини, визначити межі діяльності, фізичної поведінки (проте не особливостей релігійного світосприйняття), за які не можуть виходити одноосібні прихильники чи організації будь-якого релігійного або атеїстичного спрямування. Вона повинна здійснювати постійний контроль за не порушністю цих меж, тобто за неухильним дотриманням законності з боку віруючих усіх конфесій, усіх релігійних й атеїстичних організацій, та притягувати до юридичної відповідальності тих, хто порушив чинне законодавство.

Дотримання зазначених принципів реалізації державно-церковної політики в Україні має бути надійним гарантом того, що не виникне потреби переоцінювати державне ставлення до певної релігії внаслідок зміни соціальної сутності держави, приходу до влади нових політичних лідерів і груп (як це сталося з Українською автокефальною православною та Українською греко-католицькою церквами). Повна нейтральність держави, її “об'єктивна віротерпимість” і однакове правове поле для всіх деномінацій, наявних на її території, позбавляє необхідності періодичного проведення “реабілітацій” окремих церков. Такі “реабілітації” жодним чином не сприяють національній згоді, а навпаки, загострюють міжцерковні та міжконфесійні конфлікти. Сама історія визначила бути Україні багатонаціональною та багатоконфесійною державою, а близьким за символом віри християнським церквам — Православній, Греко-католицькій, Римсько-католицькій — співпрацювати для блага всього українського народу.

Література

1. Конституція України. Розділ II, ст. 35. — К.: Право, 1996.
2. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. — К., 1992.
3. Багатопартійна Українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. — К., 1992.
4. Здіорук С. І. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти: Препринт. — К.: НІСД, 1993.
5. Протистояння — це шлях в нікуди: Виступ Президента України Л. Кучми на зустрічі з представниками релігійних організацій 29 липня 1994 року // Уряд. кур'єр. — 1994. — 4 серп. — С. 3.
6. Рабінович П. Право людини на свободу віровизнання та проблеми його державного забезпечення // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні: Матер. Міжнар. наук. конф., Київ, 28–30 верес. 1994 р. — К.: Право, 1996.
7. Сьомін С. Законодавство про свободу совісті і релігії в Україні: історія і сучасність // Наук. вісн. НА СБУ. — 2000. — № 1. — С. 12–21.
8. Сьомін С. Церква і держава в посткомуністичній Україні: досвід останніх президентських адміністрацій // Дослідження світової політики. — 2000. — Вип. 9. — С. 68–74.
9. Сьомін С. В. Релігійний фактор у системі національної безпеки України // Труди Академії. — К.: Акад. ЗС України. — 1998. — № 4. — С. 112–117.
10. Указ Президента України від 15 січня 1997 р. № 26/97.
11. Jean Paul II. Tertio millennio adveniente // La Documentation Catholique. — 1997. — № 1916. — P. 16.

ДЕРЖАВНІ ЗБОРИ УГОРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (ДОСВІД ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ)

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 34–45

Процес становлення угорської державності протягом усієї історії існування цієї європейської країни йшов досить складно, драматично, а на деяких етапах навіть трагічно. Але попри всі випробування долі Угорщина і за Відня, і за Москви, і за роялістів, і за комуністів спромоглася зберегти непереможне прагнення нації до самовизначення та незалежності.

Не винятковим у цьому процесі був і новітній період розвитку Угорщини, коли її ошчасливила своїми обіймами Радянська імперія. Бунтівна Угорщина завжди викликала підозру партійної номенклатури і спецорганів старшого брата, який час від часу з допомогою залізного кийка або перекриття нафто-газової труби тимчасово поновлював статус-кво. Але, незважаючи на чергові заперечення про відданість комуністичним ідеалам, серед частини правлячої еліти УСРП й більшості рядових членів партії зміцнювалася впевненість у необхідності революційних змін у політичному та економічному житті держави.

Знищення у листопаді 1989 р. Берлінського муру, об'єднання Німеччини (жовтень 1990 р.), розпад Радянського Союзу (грудень 1991 р.) та різючі зміни, що відбулися в інших частинах Центральної та Східної Європи, знаменували завершення протистояння двох світових систем і створили умови для відмови від нав'язаного зовні соціалістичного шляху розвитку. Угорщина була першою серед країн соціалістичного табору, яка задекларувала, а потім і розпочала здійснювати практичні кроки у напрямі розбудови демократичного, ринковозорієнтованого суспільства, тим самим створивши передумови інтеграції в європейський та євроатлантичний простір.

1989 рік був доленосним для становлення нової Угорщини. Ще до лютневого пленуму ЦК

УСРП (1989 р.), який визнав багатопартійну систему, намітився процес скорочення чисельності УСРП і створення нових антитоталітарних партій (народних рухів і фронтів). Найчисельнішими з них були Угорський демократичний форум (УДФ), Партія дрібних сільських господарів (ПДСГ), Союз вільних демократів (СВД) [2].

Як і в інших країнах Східної Європи, в Угорщині широке розповсюдження отримала практика "круглих столів", у яких брали участь представники УСРП та опозиційних партій [3]. За підсумками переговорів, які відбулися у червні–вересні 1989 року, було досягнуто згоди з низки ключових питань, що знайшло своє відображення у рішеннях Державних Зборів. Наслідком політичного компромісу стало прийняття 23 жовтня 1989 року корінних змін у Конституції країни, перетворення Угорської Народної Республіки в Угорську Республіку.

Таким чином, була підведена риска під процесом переоцінки історичного минулого, відбулося звільнення від впливу тоталітарних догм. Під тиском опозиції були законодавчо закріплені нові умови для політичної системи — затверджений пост президента, обговорено положення щодо виборів у Державні Збори, про порядок діяльності партій та ін.

Із внесенням змін до Конституції у жовтні 1989 року Угорщина стала парламентською республікою. У статті 19 Конституції Державні Збори визначені як верховний та представницький орган народу Угорської Республіки, який, здійснюючи свої права, що випливають із народного суверенітету, гарантує конституційний порядок у суспільстві та визначає структуру, напрями та умови управління.

Парламент є найвищим елементом державного апарату, що не підпорядковується ніякому іншому державному органу. Його виключне становище полягає в тому, що він є єдиним законодавчим органом країни [1, ст. 311]. Згідно з вимогами щодо розподілу функцій органів державної влади в Конституції та відповідних законах визначено вид, основні призначення та коло діяльності парламенту. При цьому парламент має основну, з погляду управління державним життям, правомочність.

Здійснюючи свої владні функції, Державні Збори приймають Конституцію, закони, рішення щодо програми уряду, про проголошення війни та укладення миру, про розгортання Збройних Сил за межами або всередині країни, щодо назв територій та розташування округів, надання містам привілеїв округів та формування районів столиці країни, визначають план соціально-економічного розвитку країни, баланс державних фінансів, затверджують державний бюджет, забезпечують та контролюють його виконання, укладають міжнародні договори, у разі виникнення стану війни чи загрози збройного нападу з боку іноземних держав оголошують кризовий стан і створюють Раду оборони, обирають Президента Республіки, Прем'єр-міністра, членів Конституційного Суду, Голову Верховного Суду та Генерального прокурора, за рекомендацією Уряду, поданою після отримання рішення Конституційного Суду, розпускають місцеві представницькі органи, діяльність яких суперечить Конституції, мають виключне право оголошувати амністію. Державні Збори можуть призначати всенародний референдум.

До компетенції парламенту належать питання визначення власної організаційної структури та діяльності. Відповідно до цього парламент обирає голову, трьох його заступників і секретарів, створює комісії зі своїх депутатів, може формувати спеціальні комісії, визначає правила діяльності та порядок дискусій, вирішує питання про несумісність депутатів та позбавлення права на недоторканість, може саморозпуститися до закінчення терміну повноважень або за надзвичайних умов продовжити на певний термін свої повноваження [1, ст. 311–312].

Щороку відбуваються дві регулярні сесії Державних Зборів: з 1 лютого до 15 червня і з 1 вересня до 15 грудня. Перше засідання Державних Зборів скликає Президент Республіки через місяць після виборів, в іншому разі сесію скликає Голова парламенту. Засідання Державних Зборів є відкритими, за необхідності про-

ведення закритого засідання існує особлива процедура.

До складу Державних Зборів входять 386 депутатів, мандат яких дійсний чотири роки. Депутатів обирають шляхом прямого таємного голосування виборці, які мають загальне і рівне право голосу. 176 депутатів обираються за одномандатними округами, 176 — за партійними списками. У разі виборів за одномандатними округами такі вважаються дійсними, якщо в них взяли участь понад 50 % виборців та за кандидата проголосували більше половини цих виборців. Якщо у першому колі виборів результатів досягти не вдалося, то у другому колі кількість виборців, що беруть участь у голосуванні, повинна бути понад 15 %. У цьому разі перемогу отримає той кандидат, який набере більшу кількість голосів, але не менше 25 %. Для того щоб перемогти у виборчих перегонках за партійним списком, потрібно подолати 5 %-й бар'єр [5, ст. 67].

Члени Державних Зборів здійснюють свої повноваження на постійній основі. Вони не можуть мати іншого представницького мандата. Президент Республіки, члени Конституційного Суду, Уповноважений Державних Зборів з прав людини, Голова Державного аудиторського управління, заступник Голови та аудитори, судді, прокурори, працівники органів державної адміністрації, за винятком членів уряду і держсекретарів, службовці Збройних Сил, поліції та інших органів правопорядку не можуть бути членами Державних Зборів.

Перед вступом на посаду депутати складають перед Державними Зборами присягу. Присягу зачитує найстаріший за віком депутат перед відкриттям установчої сесії, депутати голосно повторюють текст присяги, після чого кожний член парламенту підписується під її текстом. Депутат, який відмовляється скласти присягу, автоматично втрачає депутатський мандат. Після прийняття присяги член парламенту отримує повноваження на здійснення своїх представницьких функцій.

Надзвичайно важливу роль в угорському парламенті відіграють партійні фракції, діяльність яких визначається постановою Державних Зборів про Регламент за № 46 від 30 вересня 1994 року. У Державних зборах фракції є головним органом, що відповідає за прийняття рішень у процесі розробки та здійснення парламентом політичних завдань. З цією метою фракції створюють парламентську більшість, рішення якої після затвердження на пленарних засіданнях стають юридично обов'язковими.

Фракції, які представляють у парламенті відповідні партії, мають виключні права у вирішенні питань державної політики через прийняття законів. Оскільки Державні Збори обирають на своєму засіданні Президента Угорщини, затверджують кандидатури Прем'єр-міністра, інших важливих посадових осіб, фракції мають істотний вплив на управління державою, зокрема на кадрову політику.

Депутат парламенту може бути членом тільки однієї фракції, він може у будь-який час вий-

ти із фракції та протягом шести місяців приєднатися до будь-якої із фракцій. Фракція припиняє своє існування або за власним бажанням, або коли кількість її членів налічує менше 15 осіб. Фракції можуть бути створені не лише на початку роботи Державних Зборів нового скликання, а й протягом періоду дії парламенту [5, ст. 294].

Склад фракцій у трьох парламентах Угорської Республіки, розпочинаючи із 1990 р., подано в табл. 1.

Таблиця 1

Партія	1990 р.		1994 р.		1998 р.	
	Кількість депутатів	% загал. кількості	Кількість депутатів	% загал. кількості	Кількість депутатів	% загал. кількості
НПДГ	44	11,39	26	6,74	48	22,44
ПУСЖ					14	3,63
СВД	94	24,35	70	18,13	24	6,22
СМД-УГП	22	5,7	20	5,18	113	29,27
УДФ	165	42,74	38	9,84	17	4,4
УСП	33	8,54	209	54,15	134	38,34
ХДНР	21	5,44	26	6,74		
Незалежна	7	1,81	1	0,26	1	0,26
Разом	386	100	386	100	386	100

Джерело: Magyarország evtizedkonyve. A rendszervaltas (1988–1998). — Budapest: DKMKA, 1998.

Як зазначалося вище, угорське законодавство дозволяє депутатам бути членом тільки однієї фракції та у будь-який момент її покинути і

вступити до нової. Табл. 2 відбиває процес міжфракційних змін у Державних Зборах двох скликань.

Таблиця 2

Перше скликання					Друге скликання				
1990 р.	1991 р.	1992 р.	1993 р.	1994 р.	1994 р.	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.
4	10	8	26	2	0	3	22	27	2
Разом 50 осіб, 56 переходів					Разом 54 особи, 68 переходів				

Джерело: Magyarország evtizedkonyve. A rendszervaltas (1988–1998). — Budapest: DKMKA, 1998.

Як видно з табл. 2, у чотирирічний період роботи 13–14 % депутатів парламенту залишали свої фракції та переходили до інших. Такий досить високий відсоток свідчить про вади пропорційної системи виборів. Найбільший міжфракційний рух припадає на 1993, 1996 та 1997 роки. Пояснюється це тим, що у 1993 році один із лідерів УДФ Іштван Чурка був виключений із форуму за правонаціоналістські погляди і разом із ним покинули партію та фракцію ще 13 його

прихильників. У 1996 році знову ж таки постраждав УДФ, із фракції якого вийшли 15 депутатів і створили Угорську демократичну народну партію. У 1997 році через внутрішньопартійні чвари розпалася фракція Християнсько-демократичної народної партії, внаслідок чого 22 депутати обрали собі різні партійні фракції парламенту [4, ст. 337].

У діючих зараз Державних Зборах, обраних 1998 року, створено такі фракції:

- Союзу молодих демократів — Угорської громадянської партії (керівник Йозеф Сайер);
- Угорської соціалістичної партії (Ласло Ковач);
- Незалежної партії дрібних господарів (Банк Аттила) (з 8 липня 1998 року після затвердження Йозефа Тордяна на посаді міністра);
- Союзу вільних демократів (Габор Кунце);
- Угорського демократичного форуму (Іштван Балшаї);
- Партії угорської справедливості та життя (Іштван Чурка).

Державні Збори на установчому засіданні формують керівні та робочі органи. Насамперед обирають голову та його заступників. Голова Державних Зборів виконує такі функції: представляє парламент в інших державних органах та громадських організаціях, а також у міжнародних відносинах, відкриває та веде засідання, контролює виконання Регламенту, може брати участь з правом дорадчого голосу у засіданні будь-якої комісії, призначає розпочинаючи із генерального секретаря парламенту відповідальних співробітників секретаріату, видає відповідні розпорядження, що стосуються забезпечення роботи Державних Зборів, також є головним розпорядником коштів, що призначаються для утримання парламенту. Одного заступника Голови Державних Зборів обирають з найбільшої парламентської фракції, а двох інших — з опозиційних фракцій парламенту.

18 червня 1998 року відбулося установче засідання Державних Зборів Угорщини, на якому шляхом таємного голосування було обране керівництво угорського вищого законодавчого органу на період 1998–2002 років. Головою Державних Зборів став Адер Янош (СМД-УГП), а його заступниками Каталін Сілі (УСП), Геза Дімоті (НПДГ), Ференц Веклер (СВД).

У Державних Зборах Угорщини створено Парламентську комісію (Országgyűlés 41.1990 (V.18) OGy határozata) з метою забезпечення неперервної роботи парламенту, формування порядку денного, підготовки переговорів щодо законопроектів або пропозицій на рівні постійних комісій, попереднього узгодження найважливіших кадрових питань. До складу цієї комісії входять Голова Державних Зборів, його заступники, керівники парламентських фракцій та уповноважений від незалежних депутатів. При цьому заступники Голови Державних Зборів не мають права голосувати під час прийняття рішень, а Голова має таке право лише у випадку коли голоси розділилися порівно [5, ст. 250].

Особливу роль в угорському парламенті відіграють комітети. На них покладається завдання творення законів у певній галузі суспільного життя, контролю за діяльністю виконавчої влади. Члени комітетів через засоби масової інформації спілкуються з виборцями, інформуючи громадськість про діяльність парламенту та уряду у тій чи іншій сфері. Державні Збори визначають та затверджують кількість комітетів, чисельний склад кожного комітету, процедуру, яка б забезпечувала представництво фракцій в усіх комітетах.

У законодавчому плані робота комітетів забезпечується Конституцією [ст. 21(2),(3)] та законами: “Про правовий статус депутатів від 1990 р. LV [ст. 3(4),(5), ст. 7(2), ст. 8 (2)/]; “Про винагороду, компенсацію витрат та преференції депутатів Державних Зборів” від 1990 р. LVI [ст. 2(1), (2)]; “Про Конституційний Суд” від 1989 р. XXXII [ст. 1(7), (21)]; “Про Державну рахункову палату” від 1989 р. XXXVIII [ст. 7(2), ст. 13r.f.]; “Про законодавство” від 1989 р. XI [ст. 37(2), ст. 38(1),(2)]. Крім цього, є ще постанови парламенту, що стосуються діяльності комітетів, серед яких найголовнішим документом є Регламент, прийнятий 30 вересня 1994 року за № 46.

Згідно з переліченими нормативно-правовими документами комітети виконують такі функції:

- постійно здійснюють законотворчу та контрольну роботу і забезпечують конституційний порядок у суспільстві;
- сприяють проведенню плідних слухань у парламенті;
- з власної ініціативи розглядають питання, які вважають принципово важливими у державному та суспільному житті, у сферах, що належать до компетенції цього комітету;
- у межах своєї компетенції готують слухання законопроектів, виносять їх на обговорення парламенту ;
- мають право вимагати від державних органів і громадських об'єднань дані, що необхідні для діяльності комітету;
- мають право заслуховувати на своєму засіданні свідчення будь-якого посадовця чи пересічного громадянина Угорщини.

Керівники органів влади, відомств та установ, а також усі без винятку громадяни зобов'язані надавати на вимогу парламентських комітетів дані, свідчення та роз'яснення. Комітет має право звертатися із пропозиціями безпосередньо до Державних Зборів, Президента, уряду, Державної рахункової палати, Генеральної прокуратури,

а під час розгляду окремих законів — також у Конституційний Суд. Закон зобов'язує всі зазначені органи та установи давати на ці запити вичерпні відповіді у межах своєї компетенції. На запрошення комітету члени уряду зобов'язані бути присутні на засіданнях та надавати відпо-

відні пояснення. Комітет має право запрошувати на роботу відповідних експертів і спеціалістів, а також створювати підкомісії [5, ст. 280].

У Державних Зборах, обраних 1998 року, затверджено керівний та кількісний склад 22 парламентських постійних комітетів (табл. 3).

Таблиця 3

Назва постійного комітету	Чисельність, осіб	Голова комітету (партія)	Заступники (партія)
Конституційний	30	Б. Покол (НПДГ)	І. Сакач (СМД) З. Гал (УСП) Д. Рубовські (СМД)
Бюджетний	30	І. Секереш (УСП)	Л. Маді (СМД) Л. Зоку (НПДГ) Л. Келлер (УСП)
Місцевого самоврядування	30	Б. Бернат-Варга (НПДГ)	А. Буза (СМД) М. Ламперт (УСП) М. Короді (СВД)
Економічний	30	М. Варга (СМД)	Л. Пух (УСП) К. Ковач (СВД) Л. Чуч (НПДГ)
У закордонних справах	26	І. Сент-Івані (СВД)	З. Рокенбауер (СМД) Д. Молнар (УСП) Л. Шур*ян (СМД)
У справах інтеграції в ЄС	26	Й. Сайер (СМД)	Б. Глаттфелдер (СМД) Т. Соні (УСП) Ч. Куручаі (НПДГ)
Сільськогосподарський	26+1 (незалежний)	Ш. Форкош (СМД)	І. Бебеш (СМД) Ш. Орос (УСП) Й. Чатарі (НПДГ)
З питань оборони	21	Ж. Лані (НПДГ)	І. Шімічко (СМД) Ф. Юхас (УСП)
З питань охорони здоров'я та соціальної політики	21	М. Кокень (УСП)	І. Фройно (СМД) А. Чакі (УДФ)
Охорони навколишнього середовища	21	З. Іллеш (СМД)	Я. Немчок (УСП) Б. Турі-Ковач (НПДГ)
З прав людини, національних меншин та віросповідання	21	М. Кошане-Ковач (УСП)	Й. Лайер (СМД) М. Чоподі (УДФ)
У справах молоді та спорту	21	З. Пава (УСП)	Л. Хорват (СМД) Д. Гемеші (УДФ)
У справах освіти та науки	21	Ш. Лежак (УДФ)	Ш. Ендре (СМД) Д. Яноші (УСП)
У справах культури та преси	21	С.Шошварі (СМД)	І. Тот (НПДГ) І. Пете (СВД)
У справах зайнятості та праці	1	Л. Шандор (УСП)	Ч. Орі (СМД) Ч. Шюмері (СМД)
У справах туризму	21	Б. Котона (УСП)	Й. Ластовіч (СМД) А. Вархеї (НПДГ)
З питань розвитку територій	21	І. Болшої (СМД)	Е. Боратх (УСП) Б. Хорват (НПДГ) З. Кіш (СВД)
Лічильна палата	14	Л. Коша (СМД)	І. Кертес (УСП) Е. Гідаї (ПУСЖ)
З питань регламенту	14	Л. Шоломон (СМД)	Т. Шухман (УСП) А. Тот (УСП)
У справах громадських організацій	14	Л. Богнар (ПУСЖ)	Я. Холас (СВД) Д. Хеді (УСП)
З питань депутатської недоторканості та неузгодженості	12	Т. Ішепі (СМД)	Й. Гезі (УСП) А. Домбах (СВД)
З питань національної безпеки	15	Д. Келеті (УСП)	Е. Мікеш (СМД)

Джерело: Magyarország politikai Evkonyve DKMKA. — Budapest, 1999. — Old. 404.

Представники від партій здійснюють керівництво в комітетах таким чином:

Союзу молодих демократів — Угорської громадянської партії (СМД-УГП) — у дев'яти комісіях;

- Угорської соціалістичної партії (УСП) — у семи комісіях;
- Незалежної партії дрібних господарів (НПДГ) — у трьох комісіях;

Союзу вільних демократів (СВД) — в одній комісії;

Угорського демократичного форуму (УДФ) — в одній комісії;

Партії угорської справедливості та життя (ПУСЖ) — в одній комісії.

Як уже зазначалося, законодавча функція є однією з основних функцій діяльності Державних Зборів. Розглянемо за етапами здійснення законодавчого процесу в Угорській Республіці.

1. Підготовчий етап. Ініціатор прийняття Закону або Постанови Державних Зборів готує проект відповідного нормативно-правового акту.

2. Внесення проекту на розгляд Державних Зборів. Згідно зі статтею 25 Конституції Угорської Республіки законодавча ініціатива належить Президентові Республіки, уряду, будь-якому комітету чи будь-якому депутатові парламенту [1, ст. 315].

3. Реєстрація проекту.

4. Розгляд проекту Головою Державних Зборів та направлення його у відповідний комітет з визначенням терміну розгляду пропонуваного документа.

5. Розгляд проекту в парламентському комітеті. Комітет на своєму засіданні розглядає проект і ухвалює рішення про доцільність його слухання на пленарному засіданні Державних Зборів.

6. Внесення на розгляд на пленарному засіданні. З урахуванням думки членів комітету парламентський комітет приймає попереднє рішення про внесення проекту до порядку денного сесії.

7. Внесення до порядку денного. Депутати парламенту на своєму пленарному засіданні шляхом голосування приймають рішення про внесення до порядку денного сесії питання про розгляд відповідного проекту законодавчого акту.

8. Читання законопроекту. Відповідно до порядку денного проект розглядається у першому читанні з доповіддю ініціатора (якщо у цьому є необхідність), співповіддю, загальними дебатами щодо законопроекту. У разі відхилення законопроекту його повертають на доопрацювання у відповідний комітет. Комітет знову розглядає

проект, вносить відповідні поправки, залучаючи до цієї роботи уряд, незалежних експертів та ін. Після цього законопроект знову вносять до порядку денного сесії та приймають.

9. Закон, прийнятий парламентом, підписує Голова Державних Зборів та передає його Президентові Угорської Республіки.

10. Розгляд закону Президентом. Згідно зі статтею 26 Конституції:

- Президент обнародує закон у п'ятнадцятиденний термін, а на вимогу Голови Державних Зборів у разі гострої потреби — протягом п'яти днів після його отримання. Президент підписує закон, після чого його передають для публікації в у офіційному виданні;
- якщо Президент не згодний із прийнятим законом, він може повернути його разом із своїми зауваженнями до Державних Зборів протягом терміну, визначеному в попередньому пункті;
- Державні Збори ще раз розглядають закон і ухвалюють відповідне рішення. Після цього Президент підписує закон та оприлюднює його впродовж п'яти днів;
- Президент перед підписанням закону передає його до Конституційного Суду протягом зазначеного терміну, якщо вважає, що будь-яке з його положень є неконституційним;
- якщо Конституційний Суд згідно зі своїми функціями визнає закон неконституційним, Президент повертає його до парламенту, в іншому разі закон підписується та оприлюднюється протягом п'яти днів [1, ст. 316].

Про те, як Державні Збори реалізували своє законотворче право, свідчать статистичні дані про прийняті ними закони і постанови. Так, за період 1990–2001 років прийнято 1365 законів і 1198 постанов (табл. 4).

Таблиця 4

Скликання за роками	Кількість прийнятих законів	Кількість прийнятих постанов
1990–1994	402	361
1994–1998	520	449
1998–2002	443	388

Джерело: Magyarország politikai Évkönyve DKMKA. — Budapest, 2002. — Old. 344.

Інтенсивність законотворчої роботи Державних Зборів ілюструє табл. 5, в якій наведено кількість прийнятих законів і постанов за роками. Характерно, що в рік проведення виборів (1990, 1994, 1998 роки) законодавча активність різко спадає, що зумовлено підвищеною увагою депутатів до виборчої кампанії.

Таблиця 5

Рік діяльності парламенту	Кількість прийнятих законів	Кількість прийнятих постанов
1990	104	93
1991	93	73
1992	80	92
1993	116	103
1994	105	75
1995	125	128
1996	131	120
1997	159	126
1998	93	94
1999	125	109
2000	145	105
2001	80	80

Джерело: Magyarország Politikai Évkönyve DKMKA. — Budapest, 2002. — Old. 345.

Про якість прийнятих угорським парламентом законів і постанов свідчить історичний розвиток країни у цей період. Державні Збори скликання 1990–1994 років більше уваги приділяли законам, що були спрямовані на реформування органів державної влади та політичної системи країни. Паралельно із цим затверджувалися і законодавчі документи, що регулювали проведення економічних реформ. Створена із представників партій християнсько-національної орієнтації (УДФ, ХДНП, НПДГ) парламентська більшість насамперед визначила глобальний напрям політичних реформ — розбудову демократичної, правової держави, економічних — демонтаж адміністративно-командної системи планового управління та перехід до ринку. Але якщо у виборі цих напрямів було досягнуто єдності як серед коаліційної більшості, так і проміж опозиційних партій, то конкретні уявлення про мету політичних та економічних реформ мали суттєві розбіжності навіть у стані політичних союзників.

Найочевиднішою поставала різниця у визначенні економічних орієнтирів: співвідношення державної та приватної власності, збереження або обмеження ролі держави в економічному житті, заборона або дозвіл колективної форми власності, підходи до приватизації та майнової компенсації, планування бази добробуту та соціального тла, концепції ринкового господарства та кредитної політики.

Не менш гострими були дискусії щодо політичної мети перетворень. Думки опонентів збігалися лише в одному — в необхідності звільнен-

ня від колишньої політичної структури суспільства, основою якого слугувала марксистсько-ленінська класова теорія. Повна зміна загального вектора розвитку означала для Угорщини повернення до власного досоціалістичного минулого з його різноманіттям суспільних традицій та структур, але з урахуванням того досвіду, який за ці роки набули європейські держави, що йшли іншим шляхом суспільно-політичного розвитку.

Парадигмою державоутворення було визначено організацію влади за схемою “громадянин — суспільство — держава”. Саме реалізація цієї схеми викликала і викликає суперечки серед провідних політичних партій. У безкомпромісних політичних баталіях створювалися нові політичні інститути демократичної держави: президент, вільний парламент, уряд парламентської більшості, незалежна судова система. Не просто було знайти і баланс різних гілок влади. У результаті довготривалих дискусій угорці відмовились від інституту “сильного” президента та створили чітко виражену біполярну систему влади, в якій ключові ролі грають парламент та виконавча влада при певному контролі за виконанням Конституції з боку Конституційного Суду, а президенту відводиться роль гаранта Конституції.

У жовтні 1990 року Державні Збори затвердили трирічну “Програму національного відродження”. У програмі насамперед проголошувалась побудова держави загального добробуту на основі національних історичних традицій, цінностей християнського світу та західних демократій. По суті були проголошені універсальні економічні цілі, які були характерними для реформ у більшості країн Східної Європи, а саме приватизація, проведення монетарної політики, створення нової банківської системи, реформування на селі.

Національне відродження супроводжувалось деяким підвищенням конфліктності у відносинах із сусідніми країнами (Чехословаччиною, Румунією, Югославією). Тому Державні Збори досить регулярно поверталися до розгляду цих питань як на сесіях, так і на засіданнях парламентських комітетів. Досить активною була міжнародна діяльність парламенту, основним напрямом якої було налагодження гарних стосунків із сусідами. До речі, що стосується України, то саме перші Державні Збори Угорщини були першими серед наших сусідніх країн, які ратифікували Українсько-Угорський договір про основи добросусідства та співробітництва.

Парламент першого скликання (1990–1994 роки) підтвердив легітимність зміни політичної системи та підготував потужну базу для подальшого просування на шляху розбудови демократичного суспільства. Водночас реалізація запланованого парламентською більшістю насамперед забезпечення курсу на стабілізацію економіки відбувалась досить непослідовно та суперечливо. За чотири роки криза поглибилася. Угорщина поступово втрачала перевагу, яку вона мала порівняно з іншими країнами регіону. Не вдалося досягнути стабілізації та здійснити структурні зміни, які б ліквідували глибинні причини кризи. Тому на виборах 1994 року партіям парламентської більшості було завдано нищівної поразки.

У Державних Зборах 1994–1998 років було створено парламентську більшість на чолі із соціалістами, до складу якої увійшли також вільні демократи. Хоч за своєю ідеологічною спрямованістю ця коаліція значно відрізнялася від попередньої, але блок УСП та СВД у стратегічних напрямках продовжив лінію попереднього парламенту, водночас життя змусило їх проводити досить жорстку політику як у соціальній, так і в економічній сферах. Насамперед це стосувалося законодавчого забезпечення проведення непопулярних заходів щодо лібералізації національної економіки в інтересах відновлення її зовнішньої рівноваги та загальної стабілізації, значного скорочення внутрішнього використання стагнуючого ВВП, суттєвого зниження і без того низької заробітної плати, прискорення приватизації значної маси господарських підрозділів, формування сприятливого клімату для інтенсивного притоку у країну іноземного капіталу. Практично йшлося про впровадження у країні шокової економічної терапії, через яку пройшли більшість постсоціалістичних країн регіону.

Парламент Угорщини зробив досить вагомі кроки і у зовнішньополітичній сфері. Було законодавчо забезпечено вступ країни до НАТО, значно розширилися та зміцнилися відносини з ЄС, поліпшилися відносини із Словаччиною та Румунією, що стало запорукою загального покращення зовнішньополітичного клімату навколо Угорщини.

Державні Збори також приділяли постійну увагу подальшому розвитку адміністративної реформи. Справа у тому, що правляча націоналістично-християнська коаліція залишила соціалістам досить проблематичну спадщину і у цих питаннях. Хоча із самого початку правління Й. Анталл скоротив кількість міністерств із 18

до 13, але чисто кількісне скорочення не призвело до перебудови їх роботи на функціональний принцип. Спричинено це було передусім відсутністю відповідної правової та економічної бази для започаткування ринку. Складалася ситуація, коли галузеві відомства перестали існувати, а функціональні, ще не маючи досвіду роботи у нових умовах, практично не змогли виконувати свої завдання повною мірою. Тільки наприкінці 1993 року розпочалися реальні реформи і відчувся вплив уряду на процеси у країні. Водночас уряд Й. Анталла на початку своєї діяльності, скорочуючи кількість міністерств, скоротив і апарат працюючих в них, але під кінець правління “роздув” держапарат до таких розмірів, що він перевищував майже у два рази кількість службовців при М. Нейметі (останній соціалістичний прем’єр-міністр).

Водночас у більшості міністерств призначення на посади міністрів, адміністративних держсекретарів здійснювалося не з позиції професійного рівня претендента, а з позиції їх відданості прем’єр-міністру. Тому вимушені були піти у відставку через свою партійну належність у минулому професіонали високого рівня. Уряд Й. Анталла отримав у народі і у ЗМІ назву “уряд дилетантів”. Ще гірша ситуація склалася навколо посади політичного держсекретаря. В деяких міністерствах міністр був з однієї коаліційної партії, а держсекретар — з іншої. І хоч коаліція, до якої вони входили, була урядовою, їхні партійні інтереси не завжди збігалися, що викликало безліч проблем. Звільнити такого держсекретаря без згоди керівництва партії, яку він представляв, у міністра не було можливості.

Таким чином, уряду Д. Хорна дісталася досить проблематична спадщина: складна структура та важкі умови функціонування уряду. Структура уряду Д. Хорна (1994–1998 роки) хоч і зазнала певних змін, проте базувалася на засадах уряду Й. Анталла. Вона складалася з 12 міністерств (внутрішніх справ, оборони, закордонних справ, землеробства, юстиції, промисловості або торгівлі, охорони навколишнього природного середовища та розвитку територій, транспорту, зв’язку та водного господарства, праці, народного добробуту, культури та освіти, фінансів).

При цьому новий уряд практично половину свого терміну діяльності працював, використовуючи нормативну базу, напрацьовану попереднім урядом. Однак недоліки, про які йшлося раніше, вимусили урядовців ініціювати розробку та прийняття Закону LXXIX “Про права та обов’язки членів уряду та державних секретарів”

(1997 р.). Згідно із Законом кандидат на високу державну посаду повинен бути громадянином Угорщини, який досяг віку виборця та не притягався до судової відповідальності за скоєння злочинів.

Очолювали міністерства міністри, які у правовому плані повністю відповідали за діяльність своїх відомств, їхніми заступниками були два державних секретарі — політичний і адміністративний. Політичний держсекретар — представник однієї з партій урядової коаліції (практично своєрідний партійний комісар у міністерстві). Він також виконував функцію зв'язку міністерства з парламентом і представляв відомство на засіданнях Державних Зборів.

Повсякденною роботою міністерства керував адміністративний держсекретар, як правило, — професіонал. У кожному міністерстві були заступники адміністративного секретаря, які курирували певні напрями роботи чи діяльність кількох управлінь. Найхарактернішим для уряду Д. Хорна було те, що міністерства переважно стали функціональними.

Адміністрація Прем'єр-міністра Угорщини була робочим органом глави уряду. На неї було покладено також виконання завдань, пов'язаних із діяльністю уряду як єдиного найвищого органу виконавчої влади. Очолював Адміністрацію адміністративний державний секретар, який представляв уряд на засіданнях парламентських комісій, відповідав за реалізацію викладених у програмі уряду принципів, а також здійснював керівництво Адміністрацією.

Адміністрація Прем'єр-міністра забезпечувала розробку проектів рішень і постанов уряду, проводила підготовку питань до його засідань, контролювала дотримання термінів виконання урядових рішень, проводила кадрову політику в межах своєї компетенції, готувала інформацію для парламенту, а також відповіді на депутатські запити, здійснювала офіційне видання "Угорського вісника".

Для вирішення конкретно визначених завдань уряд мав можливість прийняти рішення про створення державного кабінету, урядової комісії, колегії, дорадчого органу, експертної комісії, призначати уповноваженого уряду.

З метою оперативного вирішення поточних питань внутрішньої та зовнішньої політики, підготовки рішень принципового значення було створено очолюваний Прем'єр-міністром Урядовий Кабінет у складі міністрів внутрішніх і закордонних справ, а також міністра фінансів. Працювали також Кабінет у справах європейської

інтеграції (члени — міністри внутрішніх і закордонних справ, міністр юстиції, міністр фінансів, міністр промисловості, торгівлі та туризму), Економічний кабінет на чолі з міністром фінансів (члени — міністри сільського господарства, промисловості, торгівлі та туризму, охорони навколишнього природного середовища та розвитку територій, праці, соціального забезпечення, транспорту, зв'язку та водного господарства, міністр без портфеля, відповідальний за приватизацію), Кабінет національної безпеки на чолі з міністром внутрішніх справ (члени — міністри оборони та закордонних справ, міністр без портфеля, відповідальний за роботу цивільних спецслужб).

На початку кожного півріччя уряд затверджував робочий план-графік із помісячним поділом завдань. Цей документ при підготовці узгоджувався з планом законодавчих ініціатив уряду.

Загалом можна дійти висновку, що під час правління уряду Д. Хорна урядова структура отримала свій подальший розвиток, в ній вдалося вміло поєднати політичні інтереси та фахові вимоги, досвід попереднього уряду та новачі, викликані вимогами часу, і все це було впроваджено у життя завдяки плідній співпраці виконавчої та законодавчої гілок влади.

У 1995 році Державні Збори разом із урядом розробили та затвердили програму правової гармонізації, яка стосується сфер законодавства, визначених у Європейській Угоді. Угорщина розпочинає проведення правової гармонізації відповідно до своїх міжнародних зобов'язань у цій галузі, наближуючи своє законодавство до європейських вимог.

У грудні 1995 року на підставі "Білої книги ЄС" була розроблена угорська стратегія гармонізації правового регулювання внутрішнього ринку — так звана угорська "Біла книга". Вона містить стратегічні завдання, пов'язані з виконанням рекомендацій "Білої книги ЄС" та термінів їх виконання. Ця програма практично була завершена до кінця терміну другого парламенту Угорщини.

У результаті виборів 1998 року до влади в Державних Зборах прийшла парламентська більшість на чолі із Союзом молодих демократів — Угорської громадянської партії, до складу якої увійшли Незалежна партія дрібних господарів, а також Угорський демократичний форум, про що була укладена відповідна коаліційна угода. Державні Збори 1998–2002 років зосередилися на законодавчому забезпеченні здійснення економічних та соціальних реформ у відповідності до вимог ЄС. Зміст і навіть назви прийня-

тих угорським парламентом за останні три роки законів і підзаконних актів свідчать про намір Угорської держави переконати Європейський Союз у непорушності і серйозності своїх євроінтеграційних прагнень. Всю цю роботу контролює та спрямовує парламентська комісія асоціації Угорщини з ЄС, створена ще у 1994 році.

З самого початку своєї роботи Державні Збори затвердили Програму діяльності коаліційного уряду на період 1998–2002 років. Структура цього документа виглядала таким чином. Економічна стратегія, фінансові питання, політика економічного зростання, створення робочих місць та добробут, врівноваження шансів малого та середнього підприємництва, важливі інституційні реформи, промисловість та енергетика, туризм, зовнішня торгівля, захист споживачів, отримання житла, розвиток регіонів, що вирівнює їх можливості, транспорт та мережа шляхів, зв'язок та інформатика, водне господарство, захист довкілля, надання необхідної допомоги певним верствам населення, охорона здоров'я, соціальне страхування, пенсійне забезпечення, освіта, національна культура і культурна спадщина, преса, молодь, охорона архітектурних пам'яток, церква, національні та етнічні меншини в Угорщині, образ Угорщини у світі, боротьба з поширенням і зловживанням наркотичних засобів, держава на службі громадян, держава за безпеку, завдання щодо попередження злочинів, етика державної служби, правова безпека, система ефективної ліквідації катастроф, міграція, міжнародні умови громадянського розвитку, інтеграційна політика, національна політика, політика в галузі безпеки та оборони.

Навіть побіжний огляд заголовків розділів програми засвідчує, що парламентська більшість розраховувала на майже всебічне охоплення життя угорського суспільства. Досить амбітними були також і цілі, зафіксовані у більшості розділів програми. Наприклад, можна процитувати кілька положень цього документа: "Існує реальна можливість швидкими темпами підвищити рівень життя населення", "...першочерговим наміром уряду є скорочення рівня інфляції, який у 2000 році має бути нижче 10 %. За оцінками уряду, виважений пакет заходів може забезпечити навіть скорочення темпів інфляції". "Твердим наміром уряду є покращення умов конкурентності та діяльності підприємств".

Однак скласти цю програму було простіше, ніж втілити її в життя. Тому вже влітку 2000 року був запропонований новий перспективний середньостроковий план національного розвитку під

назвою "План Сечені" — за ім'ям провідного угорського новатора минулого століття графа Іштвана Сечені.

Лейтмотивом нового плану є констатація факту завершення процесу переходу угорського суспільства в нову фазу розвитку. Його метою є скорочення відставання розвитку Угорщини від рівня країн Європейського Союзу. Проте у цьому документі визнається наявність у країні низки суспільно-економічних проблем, пов'язаних із становленням ринкової економіки в Угорщині.

План визначає основні напрями економічного та соціального розвитку, державне стимулювання яких покликане надати поштовх розвитку всіх життєво важливих секторів народного господарства країни.

План Сечені виходить з того, що на поточний час визначальну роль в економіці країни відіграють близько 50 великих мультинаціональних компаній, які дають 40 % ВВП країни та 60 % загального угорського експорту. На противагу цьому економічна вага та експортна спроможність 700 тисяч дрібних та середніх угорських національних підприємств порівняно з присутніми тут мультинаціональними компаніями є критично малою, незважаючи на те, що на вітчизняному ринку праці вони забезпечують роботою дві третини всіх працюючих. Проблемним питанням для Угорщини є також і неоднорідність територіальної структури угорської економіки.

Серед пріоритетів цієї урядової концепції, які в середньостроковій перспективі визначатимуть напрями розвитку угорської економіки, визначено такі:

- будівництво нових швидкісних автошляхів;
- регіональний соціально-економічний розвиток;
- стимулювання наукової, дослідної, конструкторської та інноваційної діяльності;
- розвиток національної туристичної галузі;
- розвиток житлового будівництва;
- розвиток інформаційних технологій;
- розвиток національного малого та середнього бізнесу.

Згідно з концепцією плану центральна роль держави в його реалізації полягатиме не у фінансуванні відповідних визначених програм, а в координації їх робіт. Перевантаження державного бюджету фінансуванням проектів та зростання державної заборгованості уряд планує уникнути завдяки залученню до фінансування проектів сторонніх інвесторів.

Планом визначено також обсяг бюджетного фінансування зазначених напрямів, що становить на дворічний період (2000–2002 роки) 434 млрд

форинтів (близько 1,6 млрд доларів США). Це складатиме менше 4 % загальних видатків державного бюджету. Концепцією передбачається, що уряд має визначити найважливіші для держави та суспільства галузі і сфери, для фінансування розвитку яких можуть залучатись і бюджетні кошти. Зазначимо, що планом визначається бюджетне фінансування лише для започаткування відповідних програм — близько 30 % загальної вартості програм. Інші 70 % коштів мають бути мобілізовані завдяки рушійній дії бюджетних інвестицій з ділового сектору економіки.

Зазначимо також, що урядовий план не має директивного характеру. Його ідея полягає в поточному коригуванні конкретних програм через надання коригуючих пропозицій з боку підприємницького сектору та регіональних органів місцевого самоврядування.

Найважливішими серед визначених у плані напрямів, які безумовно підтримуватимуться бюджетом в першу чергу, є розвиток автошляхів та житлове будівництво. В 2000–2002 роках має бути виділено на модернізацію мережі автошляхів 120 млрд форинтів. На житлове будівництво в цей період має бути спрямовано 200 млрд форинтів. Реалізація цих національних програм в Угорщині практично вже розпочалася. Завдяки їх здійсненню має скоротитися розрив між економічно відсталими та розвиненими регіонами країни.

Нині в Угорщині дуже болючою є проблема домінування іноземного капіталу. Для скорочення його частки в національній економіці передбачається збільшити питому вагу угорських суміжних підприємств у виробництві присутніх мультинаціональних компаній, яка нині становить менше 15 %. Цього планується досягти здійсненням програм залучення дрібних та середніх угорських підприємств як субпідрядників на постачання комплектуючих для угорських філій іноземних компаній.

На відміну від попередньої державної програми підтримки національної науки та її галузей, що визначають науково-технічний прогрес, яка нараховувала 16 тематичних напрямів, планом Сечені передбачено звуження цих напрямів до п'яти найпріоритетніших для Угорщини. Програмою стимулювання наукової, дослідної, конструкторської та інноваційної діяльності передбачається розвиток насамперед таких напрямів, як поліпшення рівня життя населення, розвиток інформаційних та комунікаційних технологій, розвиток досліджень в галузі захисту довкілля та матеріалознавства, сільського господарства та біотехнологій, національного

спадку та інших напрямів сучасного прогресу. З цією метою більше уваги приділятиметься медицині, фармакології, молекулярній біології, біотехнології, генній інженерії, інформатиці та екології.

Для розвитку вітчизняної галузі туризму урядовою програмою передбачається стимулювання розвитку національного туристичного маркетингу, будівництва конгрес-центрів та використання наявної значної кількості лікувально-термальних джерел. Це є важливим для країни через те, що на поточний час до 9 % ВВП Угорщини складається з надходжень від туристичної сфери, в якій зайнято близько 300 тис. працівників.

Досить плідно попередній і новообраний парламент працювали над законодавчим забезпеченням вступу Угорщини до НАТО. Ця робота продовжувалася і після 12 березня 1999 року, коли Угорщина урочисто приєдналася до Північноатлантичного Союзу.

Водночас триває законодавче забезпечення подальшого розвитку адміністративної реформи. Аналіз структури нового коаліційного уряду свідчить про певні зміни порівняно до попередньої. Так, кількість міністерських посад збільшилася з 14 до 17.

На базі міністерства землеробства і виведених із складу міністерства розвитку територій та охорони навколишнього середовища управління розвитку територій, управління планування територій, управління упорядкування територій та управління адміністративного будівництва створено міністерство землеробства та розвитку територій. Управління охорони навколишнього середовища нинішнього міністерства розвитку територій та охорони навколишнього середовища отримало статус самостійного міністерства. Міністерство розвитку територій та охорони навколишнього середовища ліквідоване.

На базі міністерства промисловості, торгівлі та туризму створено міністерство економіки, якому передано деякі функції міністерства фінансів та міністерства транспорту.

Міністерство культури та освіти ліквідоване. На його основі створено окремі інституції: міністерство національної культурної спадщини і міністерство освіти.

На базі реформованого міністерства праці створено міністерство соціальної політики, сім'ї та праці. Також, з 1 січня 1999 року створено самостійне міністерство у справах молоді та спорту.

Введено нову посаду міністра без портфеля, відповідального за розподіл коштів, що надходять в Угорщину з фондів PHARE. Посаду міністра без портфеля з питань приватизації скасовано.

Коаліційні партії домовились, що на посади державних секретарів призначатимуться представники тих партій, кандидат від якої одержав призначення на міністерський пост. Це дає можливість кожній з коаліційних партій проводити самостійну політику, відповідно до своїх програмних положень, і відповідати за діяльність того міністерства, яке очолюють її представники.

Зросла роль Адміністрації (канцелярії) Прем'єр-міністра. Замість попереднього держсекретаря її очолює міністр, який відповідає за формування кваліфікованої думки за всіма важливими напрямками діяльності уряду відповідно до чинного законодавства.

Таким чином, уряд В. Орбана не пішов на кардинальні зміни як в урядовій структурі, так і в підходах роботи й взаємодії прем'єра, уряду й міністрів. Тому, незважаючи на наявність у парламенті коаліційної більшості, кадрового потенціалу (новий уряд мав змогу використати кадри, що пройшли підготовку у кращих навчальних закладах Заходу), коаліційному уряду за роки правління не вдалося досягнути відчутних результатів, а в самому уряді частина міністрів, висловлюючи свою незгоду з непослідовним курсом В. Орбана, пішла у відставку. Загострилася ситуація і в самій коаліції через те, що керівництво НПДГ незадовільно сприймає авторитарні методи Прем'єр-міністра, який інколи не погоджує свої рішення принципового характеру не тільки з партнерами по коаліції, а й усередині своєї партії.

Досвід Угорщини ще раз підтверджує необхідність чіткого правового регулювання діяльності уряду, його взаємовідносин із парламентом та Президентом. І якщо ця система як слід не продумана, то навіть при відносно стабільному суспільно-політичному ладі можуть виникати деформації, які врешті-решт призведуть до негативних наслідків в економіці, падіння авторитету уряду як у країні, так і за кордоном. Крім того, угорська практика свідчить, що пропорційно-мажоритарна система виборів у парламент, а також партійний підхід при формуванні парламентської більшості є виправданими і відіграють позитивну роль у розбудові правової держави і ринкової економіки. Водночас автоматичне перенесення цього принципу (партійності) на формування й діяльність уряду, де професійність перейшла на другий план, не завжди дає бажаних результатів.

Понад десятирічний досвід парламентаризму в Угорщині показав, що найпідготовленішими до політичної боротьби виявилися шість партій,

більшість яких увійшли до складу парламенту перших трьох скликань. Це свідчить, що збільшення кількості політичних організацій не змінило основу партійної системи Угорщини. Ці шість партій пов'язані з трьома ідейними політичними течіями: християнсько-консервативними (Угорський демократичний форум, Незалежна партія дрібних господарів, Християнсько-демократична партія), ліберально-ринковими (Союз вільних демократів, Союз молодих демократів (ФІДЕС — угорська аббревіатура)) і соціал-демократичним (Угорська соціалістична партія).

При цьому УДФ і ХДНП орієнтуються на досвід національно-християнських партій, передусім німецької ХДС/ХСС. Ліберал-демократи Європи здійснюють суттєву підтримку СВД і ФІДЕС. Соціалісти теж дивляться на Захід, поділяючи концепції Соцінтерну. Відповідно можна простежити взаємні симпатії на міжнародній арені: УДФ/ХДНП — Німеччина, СВД/ФІДЕС — США, УСП — Німеччина.

І хоч звичайно політична палітра Угорщини не закінчується зазначеними партіями, однак можна стверджувати, що розпочинаючи із 1989 року в Угорщині вдалося політично структуризувати суспільство, що стало запорукою стабільності та подальшого розвитку громадянського суспільства. Всі ці роки Державні Збори відігравали величезну роль у становленні ринкової економіки, демократії, міжнародного визнання незалежної Угорської Республіки. Унаслідок чітко продуманої системи розподілу влади в Угорській Республіці за всі ці роки не виникало серйозних розбіжностей між парламентом, урядом та президентом. Завдяки цьому Угорщина має імідж стабільної та передбачуваної держави Європи, а її повна інтеграція у європейські структури є тільки питанням часу.

Література

1. Конституції нових держав Європи та Азії. — К.: Укр. Правнича Фундація "Право", 1996.
2. Янин А., Молотков М. Венгрия между Востоком и Западом // Междунар. экономика и междунар. отношения. — 1995. — № 8. — С. 78–90.
3. A Horn-otlettel az unnepelyes brusszeli alairasig // Nepszava. — 1997. — December 17.
4. Magyarország evtizedkonyve. A rendszervaltas (1988–1998). — Budapest: DKMKA, 1998.
5. Országgyűlési kezikönyv. — Budapest, 1992. — Old. 67.

ДІАЛОГ — ШЛЯХ ДО ЄДНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 46–52

Схильність до конфлікту властива багатьом суспільствам у різних сферах — суспільно-політичній, етнонаціональній, релігійній та ін. Нині конфліктність в українському суспільстві найбільше проявляється у релігійному середовищі, передусім між православними церквами: Українською православною церквою, Українською православною церквою — Київський патріархат та Українською автокефальною православною церквою.

Причин міжцерковного конфлікту та протистояння чимало: одні з них дістались у спадок від минулого, інші породжені сучасним розвитком українського суспільства.

Частина проблем виникла з вини самих церков, їхніх керівників, інші з'явилися не без участі позацерковних сил — посадових осіб, впливових політиків, політичних партій і рухів, громадських організацій.

Зважаючи на те, що суспільно-політичні погляди віруючих нерідко виявляються у релігійній формі, політичні сили проявляють значний інтерес до релігійно-церковних інституцій. Апелюючи до них, їх авторитету, вони намагаються тим самим розширити соціальну базу та зміцнити свої позиції.

Проте не лише політики намагаються використовувати релігійні організації, а й самі церкви, ієрархи, духовенство, звичайні віруючі нерідко виявляють досить високу політичну активність. Вони не тільки не чинять спротив втягуванню їх у політику, а навпаки, самі добровільно прилучаються до неї. Деякі з церков відкрито співпрацюють з тими чи іншими партіями, виступають під їх знаменами і гаслами, підтримують їх кандидатів у депутати тощо.

Таким чином, політизація релігії, яка виявляється у постійному впливі полярних політичних сил на віруючих та виступах конкретних церков на боці тих чи інших партій і рухів, призводить до загострення міжцерковного конфлікту в Україні.

У зв'язку з наявністю історичного переплетіння і взаємодії релігійних елементів з етнічними конфлікт між православними церквами в Україні має не лише політичне, а й відчутне етнонаціональне забарвлення. Він виявляється у боротьбі українських церковних сил із антиукраїнськими, патріотичних із антипатріотичними.

З початком демократизації українського суспільства та розгортанням національно-визвольного руху інтереси Українського екзархату Російської православної церкви зіткнулися з інтересами відроджуваної Української автокефальної православної церкви. Однією із суттєвих причин цього зіткнення було різне ставлення до національного відродження, хвиля якого підіймалася в Україні.

Відчувши на собі розмах національно-визвольного руху, опинившись перед загрозою послаблення та втрати впливу на українське православ'я, Російська православна церква пішла на деякі поступки. Першим кроком на цьому шляху було перейменування Українського екзархату в Українську православну церкву.

Проте "зміна вивіски" та часткове розширення суверенітету Української православної церкви не зняли напруженості у відносинах між українським і російським православ'ям. Залишаючись у юрисдикції Московського патріархату, Українська православна церква не вписувалась у національно-відроджувальний процес. Не всі

її прихильники на той час проймалися національною ідеєю, а керівництво, як і раніше, орієнтувалося на політичні сили, що виступали за збереження Радянського Союзу.

Проголошення незалежності України не могло не позначитися на орієнтаціях віруючих та релігійних організаціях. Послідовники і прихильники Української православної церкви (звичайні парафіяни, священники, ієрархи) теж поступово почали схилитися до української національної ідеї. 25 червня 1992 року на Всеукраїнському православному Соборі частина Української православної церкви об'єдналася із частиною Української автокефальної православної церкви, утворивши третю церкву — Українську православну церкву — Київський патріархат, яка відразу почала претендувати на роль всеукраїнської релігійної інституції. Це внесло у міжправославні стосунки ще більшу напруженість.

Міжцерковний конфлікт тримає нині у напруженні українське суспільство, створює незручності не лише для діяльності релігійних організацій, нормального задоволення віруючими своїх релігійних потреб, а й гальмує процеси національно-духовного відродження та утвердження української державності.

Нині основні суперечності між українськими православними церквами зумовлені такими причинами:

- підпорядкованістю різним центрам;
- розбіжностями у поглядах на проблему об'єднання церков в єдину Помісну православну церкву та отримання нею автокефалії;
- орієнтацією на різні суспільно-політичні сили;
- нерівномірністю впливу в різних регіонах України;
- наявністю ієрархічного протистояння;
- вживанням різних мов у богослужбовій практиці;
- різною оцінкою ролі і місця православ'я в історії України.

Серед найпринциповіших і найскладніших проблем сучасного українського православ'я є визначення засад об'єднання церков та пошук найоптимальніших моделей досягнення автокефалії.

В умовах сучасних реалій, які склалися у православному середовищі, можливі кілька сценаріїв поєднання українських церков. Перший можна умовно назвати поетапним об'єднанням, другий — одночасним.

На першому етапі могли б попередньо об'єднатися Українська автокефальна православна церква та Українська православна церква — Київсь-

кий патріархат; на другому — новоутворена структура з Українською православною церквою.

На шляху об'єднання Української православної церкви — Київський патріархат і Української автокефальної православної церкви немає істотних об'єктивних перешкод. Між ними не існує ні догматичних, ні культових відмінностей, а також розходжень у розумінні української національної ідеї, ставленні до української державності. Основою їх об'єднання мало б стати повернення до апостольських церковних засад, впровадження в життя церкви принципу соборності та демократизація релігійно-церковного життя.

Перший етап об'єднання міг би бути реалізованим за умови організації і плідного проведення попереднього міжцерковного діалогу між Українською православною церквою — Київський патріархат та Української автокефальною православною церквою, у процесі якого було б досягнуто принципової домовленості щодо попереднього проведення ними Соборів окремо, а потім — спільного, об'єднавчого Собору.

Реалізувавши першу частину поетапного варіанту об'єднання, можна було б досягти таких цілей:

- мати в Україні не три (як зараз), а дві православні церкви;
- ліквідувати ворожнечу і протистояння між прихильниками цих церков;
- вирішити питання сфер впливу, храмів і майна;
- об'єднати навколо цієї церкви національно свідомих громадян України;
- послабити і повністю зняти ієрархічне протистояння;
- створити спільний патріархат, обрати Патріарха чи тимчасово встановити синодальну форму правління церквою.

У процесі такого об'єднання можна було б розв'язати чимало релігійно-церковних проблем, але далеко не всі. Новоутворена церква, як і її частини, залишилася б запрограмованою на стійку міжнародну ізоляцію від православного світу.

За умови утворення на базі Української православної церкви — Київський патріархат та Української автокефальної православної церкви єдиної національної релігійної організації можна було б робити наступні кроки на шляху поетапного об'єднання українських церков.

Реалізація другого варіанта — одночасного об'єднання церков — можлива на Всеукраїнському об'єднавчому православному Соборі, на

якому були б розв'язані такі важливі питання українського православ'я:

- об'єднання трьох гілок українського православ'я в одну церкву, встановлення її офіційної назви та визначення форми управління нею;
- значне зміцнення православ'я, подолання його регіоналізації, охоплення впливом віруючих на всій території України;
- приєднання до єдиної Помісної церкви українських зарубіжних православних церков.

Одним з варіантів досягнення мети — утворення єдиної Помісної церкви в Україні — могло б бути “приєднання” одних церков до інших. Розгляд цього варіанта потребує передусім виявлення, аналізу та зіставлення сильних і слабких позицій кожної з гілок українського православ'я, оскільки “приєднання” передбачає успадкування їх майбутньою єдиною Помісною православною церквою.

До сильних позицій Української православної церкви належить її канонічний статус. Канонічність церкви — це, мовою політології, питання її легітимності. Канонічна церква, як і легітимна влада чи держава, — це визнана як всередині країни, так і світовим співтовариством інституція. За канонами православ'я та традиціями, що склалися, церкві, яка претендує на законне утворення та існування, незалежність має бути офіційно дарована тією церквою, від якої вона відходить. Крім того, вона повинна отримати визнання інших Помісних православних церков світу.

Крім канонічності Українська православна церква має ще й інші активи, зокрема достатню стабільність, необхідні структури, вплив на значну кількість населення, необхідну забезпеченість церковними кадрами. Якраз це й дає їй підстави ставити питання про “приєднання” до неї інших українських православних церков.

Водночас ця церква має досить слабкі позиції — відсутність в Україні власного духовного центру і підпорядкування Московському патріархату.

Але в разі об'єднання всіх гілок українського православ'я на платформі Української православної церкви всьому українському православ'ю доведеться визнати Московський патріархат своїм духовним центром і чекати від нього надання автокефалії.

Сильними позиціями двох інших українських церков — Української автокефальної православної і Української православної церкви — Київський патріархат є їхня національна зорієнтованість, прихильність духовенства і мирян до

української національної ідеї, сприяння розбудові української державності, утвердженню патріотизму. Хоча ці характеристики церков є не стільки релігійними, скільки політичними, проте вони мають важливе значення для української держави і суспільства.

На відміну від Української православної церкви їм бракує канонічності, внутрішньої монолітності, забезпеченості культовими приміщеннями, впливу на всій території України.

У результаті “приєднання” Української православної церкви — Київський патріархат та Української автокефальної православної церкви до Української православної церкви можна було б розв'язати такі проблеми:

- створити в Україні одну Помісну православну церкву;
- подолати протистояння між православними віруючими;
- офіційно порушувати питання про її визнання Російською та іншими православними церквами світу.

Водночас не можна не враховувати можливих негативних наслідків реалізації такого варіанта, зокрема виникнення суперечностей у церкві між канонічно і самочинно висвяченими ієрархами, між національно зорієнтованими і проросійськи налаштованими ієрархами, священнослужителями та звичайними віруючими, невизнання церкви зарубіжними українськими православними церквами.

Можливий також інший варіант “приєднання” Української православної церкви до структури, утвореної на основі об'єднання Української автокефальної православної та Української православної церкви — Київський патріархат. Таке “приєднання”, по-перше, стало б основою для створення єдиної Помісної православної церкви в Україні, по-друге, надало б всьому українському православ'ю більшої національної орієнтації, по-третє, вивело б Українську православну церкву з-під юрисдикції Московського патріархату, по-четверте, значно послабило б політичний вплив Росії на Україну, по-п'яте, стало б передумовою для виходу українського православ'я на контакти зі світом.

Обидва варіанти “приєднання” є досить складними для практичного втілення, оскільки Українська православна церква боїться втратити у процесі їх реалізації свій канонічний статус та опинитися перед загрозою нового розколу, а Українська православна церква — Київський патріархат та Українська автокефальна православна церква — незалежність та національне спря-

мування. Крім того, Українська православна церква може погодитися на варіант “приєднання” до неї інших церков за умови дотримання канонів: покаєння в індивідуальному порядку духовенства за перебування у розколі та неучасть у переговорному процесі Патріарха Української православної церкви — Київський патріархат Філарета (Денисенка), якого вона вважає позбавленим сану.

Як бачимо, об’єднання православних в Україні, створення єдиної Помісної православної церкви та отримання нею автокефалії до простих проблем не належить. Важливо, щоб, незважаючи на різний нинішній статус церков, кількість їх прихильників та служителів культу, культових споруд, майна, це об’єднання відбувалося на паритетних засадах. Це має бути не просто “об’єднання” чи “приєднання”, а органічне злиття всіх паралельних українських православних структур в одну церкву, у якій були б нерозривно поєднані канонічні переваги однієї із національною спрямованістю інших. Важливо також, щоб у процесі утворення нової церкви позитивні риси жодної з гілок українського православ’я не розгубилися, а стали її спільним надбанням.

Звичайно, про реалізацію жодного з варіантів досягнення єдності православних України не може бути й мови без наявності доброї волі керівників церков, духовенства та звичайних віруючих, без державного сприяння та широкого загальнонаціонального руху на підтримку цього процесу.

Проте об’єднання православних церков є вкрай необхідним з огляду як на релігійні, так і національні інтереси України, оскільки об’єднання православних церков, безперечно, сприяло б як внутрішній консолідації нації, так і зміцненню міжнародного авторитету української держави.

Об’єднання православних церков в Україні вплинуло б також на стан українських церков у діаспорі. Адже за ситуації, що склалася в українському православ’ї, вони не завжди можуть правильно зорієнтуватися та остаточно визначитися, з якою із материкових церков встановлювати контакти, іти на зближення та об’єднання.

Слід зважати на те, що за наявності в Україні значної частки етнічних росіян та русифікованих українців, представників інших національностей, які політично та інформаційно все ще орієнтуються на Росію, а релігійно — на Московський патріархат, реалізація будь-якого варіанта об’єднання українських церков та отримання автокефалії навряд чи дасть можливість уникнути

російської церковної структури в Україні. Якою вона буде — Російською православною церквою в Україні чи Українським екзархатом Російської православної церкви, визначити нині нелегко, проте неважко передбачити, що структура ця буде і чисельною, і потужною.

Зазначимо, що питання про статус православ’я в Україні майже завжди мало не лише суто релігійний, а й політичний зміст. Якщо у римо-католицизмі, греко-католицизмі та протестантизмі незалежність держави або народу майже не ідентифікується з церковною самостійністю, то у православ’ї ця тенденція проглядається досить чітко.

У зв’язку з тим, що Україна на шляху до своєї державності постійно наштовхувалась на численні політичні перешкоди, тривалим і суперечливим був рух її церкви до незалежності. Статус України як держави і становище її церкви були настільки взаємопов’язаними, що доки вона не мала власної держави, доти проблематичним лишалося питання про церковну самостійність та автокефальність. Ось чому автокефальний рух в Україні завжди мав політично-національне спрямування. Політична і релігійна програми прихильників автокефалії були чіткими і зрозумілими: Україна повинна мати як державну, так і церковну незалежність. Бажання національно налаштованих українців та автокефалістів мати власну церкву в незалежній Українській державі було настільки сильним, що не раз штовхало їх на порушення церковних канонів при створенні церкви, висвяті ієрархів тощо.

Українська православна церква, наприклад, як структура доволі традиціоналістська і консервативна, зважаючи на особливості регіонів свого впливу, етнонаціональний склад та політичні уподобання своїх послідовників, не може прийняти нав’язувані їй позацерковними силами надто швидкі темпи українізації та модель отримання автокефалії. Церковні ієрархи розуміють, що поспішне та самочинне проголошення церкви незалежною від Московського патріархату створить додаткові перешкоди на шляху до канонічної автокефалії, поставить її у таке ж скрутне становище, в якому опинилися дві інші — Українська православна церква — Київський патріархат та Українська автокефальна православна церква. Тому керівництво Української православної церкви твердо стоїть на позиціях об’єднання церков виключно на канонічних засадах.

Намагання керівництва Української православної церкви діяти відповідно до православних

канонів завжди були об'єктом критики національно-радикальних політичних сил, які негайно і будь-що хотіли б здобути повну незалежність від Московського патріархату. Але штучне підштовхування до автокефалії користі церкві не дає.

Українська православна церква намагається здобути автокефалію, але не за будь-яку ціну, а канонічно, тобто згідно із встановленими правилами. Справді, природа церкви, її традиції вимагають, щоб питання про автокефальність вирішувались одночасно з питанням про канонічність. Для церкви канонічна автокефалія набагато важливіша, ніж просто незалежність.

Україні як державі теж потрібна сьогодні не будь-яка церква, а канонічна, спроможна здолати внутрішні суперечності та міжнародну ізоляцію, посісти належне місце у диптиху (традиційному переліку православних церков світу) і стати рівною серед інших Помісних церков. Єдина канонічна автокефальна соборна апостольська Українська православна церква могла б стати дієвим інтегратором українського суспільства, духовним його атрибутом. Церква з канонічно нормованим статусом сприяла б досягненню національної злагоди в Україні, підвищенню міжнародного авторитету держави, інтеграції у міжнародне співтовариство.

Події, що відбуваються у православному середовищі протягом останніх років, засвідчують, що прийнятної моделі єднання церков поки-що не знайдено, відтак терміни їх об'єднання і отримання автокефалії залишаються невизначеними. Деякі аналітики, розмірковуючи над цими проблемами, взагалі доходять невтішного висновку про неможливість об'єднання православних церков взагалі.

Одне із найтяжчих випробувань, яке чекає на Українську православну церкву, — це надання їй автокефалії Російською православною церквою. Адже Московський патріархат має в Україні значні інтереси, якими він добровільно навряд чи поступиться.

Розглядаючи проблему шляхів, механізмів та перспектив подолання міжцерковного конфлікту в Україні, слід враховувати, що він постійно живиться невирішеністю питання про церковну власність — храми, культові приміщення та майно. Нестача приміщень для відправи богослужінь, взаємні майнові претензії релігійних громад є суттєвими причинами конфліктності. Тому поки остаточно не буде вирішене питання із забезпеченням культовими спорудами, ймовірність конфліктності в релігійному середовищі зберігатиметься.

Розробляючи проекти подолання міжцерковного конфлікту в Україні і об'єднання православних церков, слід пам'ятати, що його постійно живило і живить нині ієрархічне протистояння між керівниками, формальними і неформальними лідерами церков.

Міжцерковне протистояння в Україні, яке по суті переведене у площину відносин між ієрархами, стало настільки персоніфікованим, що його без перебільшення можна назвати конфліктом осіб. Він виявляється у боротьбі ієрархів за владу, за найвищі посади у церкві, прихильність до них державних діячів, впливових політиків, авторитет серед віруючих.

Відтак у процесі розробки варіантів подолання міжцерковного конфлікту дуже важливо домагатися усунення протистояння передусім на рівні керівників церков та інших впливових ієрархів. Адже без їхнього особистого порозуміння та примирення неможливе примирення церков. Розсудливість у діях і вчинках, угамування власних амбіцій, взаємні поступки, прощення, покаєння є необхідними умовами досягнення як міжцерковної, так і національної злагоди в українському суспільстві. Важливо, щоб вони не на словах, а реальними діями виявляли прагнення до взаємного порозуміння, а інтереси релігії, церкви та віруючих ставили вище своїх особистих. Хоча церковні керівники останнім часом зробили чимало публічних заяв про необхідність примирення та об'єднання православних в Україні, проте практичних кроків назустріч один одному поки що, на жаль, майже не зроблено.

Велика роль у розв'язанні конфліктів між віруючими належить також священнослужителям різного рівня. Як правило, духовні пастирі мають значний авторитет серед парафіян, деякі з них одержують підтримку місцевих органів влади. Вплив духовних пастирів на перебіг подій у релігійному, а також у громадсько-політичному житті конкретних населених пунктів є досить вагомим. Від їхніх поглядів, позицій та дій значною мірою залежить налагодження нормальних міжцерковних відносин, передусім на рівні парафій.

Практика засвідчує, що там, де між місцевими священиками різних церков чи конфесій існують добрі, толерантні стосунки, такими ж є відносини і між віруючими. І навпаки, де немає порозуміння між служителями культу, там немає злагоди й між парафіянами.

Шукаючи шляхів врегулювання міжцерковного конфлікту, слід зважати на те, що він найбільшою мірою виявляється на рівні звичайних

віруючих. Міжцерковні суперечки стали однією із форм масового протистояння людей у суспільстві, які призводять до порушення громадського спокою у певному регіоні чи населеному пункті. Зовнішнім виявом цього конфлікту є постійні сутички віруючих між собою та з органами правопорядку.

Останнім часом перебіг політичних та релігійних подій відбувався настільки стрімко, що звичайні віруючі, чимало яких і досі переобтяжені старими стереотипами мислення та поведінки, не завжди вміють порозумітися у ситуації, переглянути свої погляди, змінити уподобання, як це роблять їхні духовні наставники. Віруючі часто не знають, кого підтримувати, за ким іти. Деякі з них взагалі відходять від православ'я, шукаючи істину та шляхи спасіння в інших релігіях.

Конфліктогенність релігійного середовища України, особливо на побутовому рівні, має певне соціально-психологічне підґрунтя: наявність економічної кризи у державі, безробіття, зниження життєвого рівня людей, високий рівень злочинності. Хоча звичайні віруючі найчастіше стають жертвами міжцерковних конфліктів, їхньої ролі у розв'язанні цієї проблеми недооцінювати не можна.

У послабленні міжцерковного напруження на побутовому рівні дієвими могли б стати викорінення прозелітизму, відмова від будь-якого зовнішнього тиску при виборі віруючими конфесійної орієнтації та церковної належності. Вивільнену енергію парафіян можна було б спрямувати на розбудову церков, відродження національної культури, духовності та моральності, благодійну діяльність.

Один із шляхів припинення ворогування на релігійному ґрунті полягає у подоланні конфесійного егоїзму і нетерпимості, що постійно його живлять. У багатоетнічному й поліконфесійному політизованому українському суспільстві іншого принципу, який міг би бути покладений в основу відносин між людьми, ніж толерантність, немає. Вона є антиподом нетерпимості, важливою рисою людських взаємин, виявом культури спілкування.

Оскільки у радянському суспільстві протягом десятиліть люди виховувались у душі нетерпимого ставлення до поглядів, які відрізнялися від офіційного, нині особливо актуалізуються такі питання, як формування світоглядного, політичного, релігійного плюралізму, повага до поглядів, переконань та церковних уподобань інших лю-

дей. Без суспільної толерантності не може бути ні національної, ні релігійної злагоди в суспільстві. Поки громадяни України цього не усвідомлять, міжконфесійні суперечки і ворожнеча між ними триватимуть.

Результативними у плані міжцерковного порозуміння і примирення є участь віруючих різних церков у громадсько значущих заходах, проведення спільних богослужінь. Необмежені можливості для співпраці церков, духовенства, віруючих з'являються на ниві соціального служіння, благодійної та милосердної діяльності.

Нормалізація релігійно-церковного життя в Україні потребує співпраці впливових релігійних діячів з представниками владних структур, політологами, релігієзнавцями, правниками, істориками. Поєднуючи їхні знання і досвід, можна визначити шляхи і розробити механізми подолання міжцерковного конфлікту.

Однією з необхідних умов позбавлення міжцерковної конфронтації в українському суспільстві є неухильне забезпечення принципу рівності релігій перед законом, припинення підтримки державними органами, посадовими особами окремих конфесій, створення церквам однакових умов для популяризації віровчення і культу, використання радіо- та телебачення, проведення благодійної діяльності.

Позбавлення політичного та конфесійно-церковного суб'єктивізму, церковних уподобань службових осіб щодо тієї чи іншої конфесії можливе лише за умови всебічного дотримання принципу відокремлення церкви від держави, забезпечення кожному громадянину України у повному обсязі права на свободу совісті.

Нині більшість авторитетних політиків і вчених збігаються у поглядах на тому, що засобом досягнення суспільної стабільності в умовах поліетнічності і поліконфесійності може бути лише толерантний діалог. Звичайно, з допомогою самої толерантності не можна розв'язати проблему конфліктності в релігійному середовищі, проте її наявність — неодмінна умова цього. Важливим кроком на шляху до врегулювання міжцерковного конфлікту та досягнення національної злагоди був підписаний у 1997 році главами та представниками найвпливовіших в Україні християнських релігійних організацій "Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних відносинах".

Проаналізувавши проблеми та перспективи врегулювання міжцерковного конфлікту як важ-

ливої умови досягнення суспільно-політичної стабільності та міжнаціональної злагоди в Україні, можна дійти таких висновків:

1. Протистояння на релігійному ґрунті, яке охопило не лише найвпливовіших церковних діячів, звичайних служителів культу, мільйони віруючих, а й політиків, позначається на різних сферах життя українського суспільства. У ньому тісно переплелися чинники об'єктивні і суб'єктивні, внутрішні і зовнішні, історичні і сучасні, теоретичні і практичні аспекти, релігійні і світські, конфесійні й етнонаціональні, особисті й загальнодержавні. Без розв'язання міжцерковного конфлікту Україна не зможе досягти громадянської злагоди та гарантованої суспільної стабільності.

2. Зважаючи на те, що суперечки на релігійному ґрунті завжди були гострими і тривали-

ми, марно сподіватися на їх безболісне і швидке розв'язання. Наскільки тривалим у часі було зародження конфлікту, настільки затяжним буде і вихід з нього, тим більше, що нині прийнятної для всіх гілок православ'я моделі єднання церков та здобуття автокефалії поки що не знайдено.

3. Ситуація в українському православ'ї нині досить складна, напружена, але не безнадійна. Її можна поліпшити шляхом відходу від зовнішнього споглядання на неї, виявлення глибинних причин конфліктності, всебічного аналізу всіх аспектів міжцерковного протистояння, розробки та реалізації комплексної програми сприяння подоланню міжцерковних конфліктів і гармонізації міжконфесійних відносин, уникаючи при цьому нових помилок у проведенні релігійної політики.

ВДОСКОНАЛЕННЯ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН У ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 53–56

У процесі становлення та утвердження демократії в Україні варто виходити з того, що загальна стратегія розвитку країни на середньострокову перспективу повинна бути зорієнтована на досягнення суспільної злагоди, в основу якої покладено суспільний договір між основними прошарками суспільства, з одного боку, і державою — з іншого. Основна складність при цьому полягає в тому, що суб'єкти такого договору — громадянське суспільство і правова держава — нині ще самі перебувають у процесі свого становлення.

У сучасній політологічній науці поняття "громадянське суспільство" є одним із ключових. Воно визначається як система забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної та духовної сфер, їх удосконалення, як система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що забезпечують умови для самореалізації окремих індивідів, реалізації приватних інтересів і потреб через сім'ю, школу, церкву, систему освіти, громадські об'єднання тощо [3, с. 30]. З таким визначенням громадянського суспільства загалом можна погодитися з певними уточненнями. Зважаючи на природу громадянського суспільства і держави, їх взаємозв'язок, не можна вважати їх повністю незалежними одне від одного, оскільки сама держава є в певному розумінні інститутом громадянського суспільства, його державно-правовою оболонкою.

Якщо виходити з того, що політика — це взаємодія відносин впливу і владних відносин, тоді основою політики є влада як засіб реалізації інтересів певних суспільних угруповань. Такі організації груп інтересів відомі як суспільні об'єднання. Оскільки ці об'єднання не тільки пра-

цюють в конкретній сфері, а ще й мають "мандат представництва", вони виступають організуючою ланкою, яка допомагає оформити ці інтереси, і функціональним представником цієї групи інтересів перед владою [1, с. 110]. Певна річ, владні відносини потребують відповідної матеріалізації, організаційної структури, нормативної бази, тобто державно-правового облаштування. Але самі владні відносини також потребують певної організації, наявності необхідних правил боротьби за владу. Отже, вони є суто політичними відносинами, які уособлюють відповідну політичну систему. Зрештою, владні відносини — це завжди публічно організована сфера життя суспільства. Це означає, що вдосконалення владних відносин має бути легалізовано, відбуватися в межах певної політичної системи і закону.

Одним із важливих завдань держави у громадянському суспільстві є створення рівних стартових умов для його членів як в економічній, так і в політичній сферах, забезпечення рівності всіх перед законом. Іншими словами, демократичний принцип організації суспільства полягає у створенні таких умов, за яких кожний громадянин міг би вільно обрати собі місце і спосіб життєдіяльності, своїх представників до органів влади і контролювати їхню діяльність.

Як відомо, однією із форм демократії, тобто безпосередньої участі народу у вирішенні найважливіших суспільних і державних питань, є референдум. Конституція України регламентує питання, які вирішуються виключно всеукраїнським референдумом, — зміна території України, а також питання, які не можуть бути винесені на референдум, — податки, бюджет, амністія. Це означає, що будь-які інші питання державного і

суспільного життя можуть вирішуватися безпосередньо народом через референдум.

Референдум є важливим дійовим інструментом народу, який може ініціативно перебрати вирішення великого спектру важливих питань, (зокрема, удосконалення владних відносин) безпосередньо на себе. І в цьому закладено могутній потенціал демократизації політичної системи суспільства, особливо його політичного режиму.

Основні засади громадянського суспільства, його визначальні характеристики ґрунтуються на загальнолюдських цінностях, що стали надбанням людства. Утвердження цих цінностей має стати основою владних відносин в Україні.

Поняття "громадянське суспільство" нерозривно пов'язане із поняттям "правова держава". Загальнолюдські цінності об'єднують громадянське суспільство і правову державу в єдиний суспільний механізм, що постійно вдосконалюється і розвивається. Цей механізм можна розглядати як саморегулюючу систему, складовими якої є гармонійно взаємопов'язані інститути громадянського суспільства та держави за обов'язковою наявністю зворотних зв'язків між суспільством та державою.

У громадянському суспільстві люди самостійно організовуються в асоціації (громадські або виробничі), формують і розвивають відповідні суспільні відносини. У такому суспільстві утверджується атмосфера, що, у свою чергу, формує вільну людину, яка одночасно поважає закони, оскільки усвідомлює, що вони йдуть від них самих, від їх суспільства, обстоюють і захищають їх права, свободи, інтереси. Як писав Г. Гегель, громадянське суспільство — це сфера дії приватних інтересів у межах правового порядку.

І справді, поза приватними інтересами, які є сутністю і джерелом розвитку громадянського суспільства, його немає. Але ж його не існує поза межами правового порядку, згідно з яким реалізація особою своїх прав і свобод не повинна порушувати прав і свобод інших членів громадянського суспільства. Отже, тільки на ґрунті громадянського суспільства можлива правова держава. Що зріліше громадянське суспільство, то сильніше воно впливатиме на політичний процес, примушуючи учасників цього процесу дотримуватися норм конституції і законів держави, то досконалішою буде сама держава.

Зрілість громадянського суспільства залежить від багатьох чинників — соціально-економічних, політичних, ідеологічних. Кожен з них має безпосередній вплив як на відповідні інститути цього суспільства, так і на суспільну та індивіду-

альну свідомість. Що різноманітніші, розвиненіші інститути громадянського суспільства, що більше воно структуроване, то більший вплив громадянського суспільства на формування політичної влади та ефективність владних відносин, більше можливостей контролю за діяльністю цієї влади.

На сучасному етапі природно-історичного розвитку чітко проглядається тенденція формування громадянського суспільства, піднесення його на вищий ступінь зрілості на базі науково-технічного прогресу, який створює можливості для розширення соціальних функцій як держави, так і суспільства.

Визначальним чинником удосконалення системи владних відносин є те, що члени суспільства, утворюючи державу для регулювання спільних інтересів, наділяють її відповідними владними повноваженнями, тобто делегують їй частку своєї суверенної влади і тим самим добровільно обмежують власну свободу. Суспільство делегує державі стільки влади, скільки цього потребують суспільні інтереси. Тобто йдеться про оптимальну межу державного впливу на економічну, соціальну, культурну, приватну та інші сфери громадянського суспільства [2, с. 97].

Громадянське суспільство як найвища організованість відносин між людьми потребує досконалих засобів їх впорядкування. Це визначає необхідність високого рівня якості закону як основної управлінської категорії. Адже саме через закон суспільство делегує державі свою владу, визначає межі державного регулювання суспільного життя виходячи з конкретних історичних, соціально-економічних і політичних умов [4, с. 14]. Від делегованих державі функцій з управління суспільством залежать самоорганізація, саморегулювання і самодіяльність суспільства. Що розвиненіші демократичні інститути громадянського суспільства, то меншою є потреба державного втручання у його життєдіяльність.

Громадянському суспільству повинна відповідати і наша молода держава, активне формування якої має відбуватися паралельно з розбудовою громадянського суспільства. Тому нині першочерговим завданням має стати створення міцних передумов громадянського суспільства, з одного боку, і перетворення самої держави на соціально-політичний інститут із новими функціями, які відповідали б потребам громадянського суспільства, — з іншого. Але це тривалий процес, у якому мають взяти участь як державні установи, так і самі громадяни.

У нашій державі ще не врегульовані законодавчо всі суперечності реального життя, що веде до примноження конфліктів у суспільстві. Вихід із такого становища вбачається у формуванні реалістичного характеру законодавства, спроможного враховувати конкретні ситуації, необхідні для формування громадянського суспільства. І вже зараз зрозуміло, що законодавство не може створюватись саме собою, а життя розвиватись окремо від нього. Така ситуація існує лише тоді, коли громадянське суспільство відсутнє. Адже норми права формуються в самому громадянському суспільстві у процесі спільної дії людей при постійному зіткненні їхніх інтересів.

Отже, у перспективі ефективність організації громадянського суспільства в Україні залежить від того, якою мірою держава і суспільство здатні створити умови, що запобігатимуть дестабілізації життєдіяльності всього соціального організму. Вирішальною передумовою зміцнення національної держави є дотримання її законів, створення передумов для їх природного функціонування. Це основні умови збереження незалежності держави, розвитку особи і суспільства. На шляху до соціальної, правової держави та забезпечення функціонування громадянського суспільства в Україні важливе значення має реалізація складного комплексу адміністративних, судових, виховних та ідеологічних заходів, покликаних відтворити в суспільстві повагу до права та його норм з метою встановлення того, що В. Селіванов влучно визначив "елементарною законністю" [5, с. 29].

Ефективною є така система владних відносин, за якої:

- взаємовідносини публічної та приватної сфер мають характер інституційних та легітимно оформлених;
- ефективно працюють механізми стримувань і противаг у взаєминах представницьких (публічних) та виконавчих владних інститутів;
- соціальні інтереси вдовольняються на засадах вільної змагальності та мирно погоджуються міжгрупові конфлікти;
- владні повноваження здійснюються на засадах постійної ротації.

Процес побудови громадянського суспільства і відповідної йому правової держави надзвичайно складний і тривалий, оскільки ще й досі мають місце відхилення від природно-історичного процесу, пов'язані із залишками тоталітарного режиму, подолання наслідків функціонування якого потребує багато часу, а також об'єднання зусиль всіх верств населення. Громадянське су-

спільство може існувати не просто в державі, а державі демократичній, правовій. Але це не виключає наявності певних колізій між ними, які можуть виникати у функціонуванні конкретних державних і суспільних інститутів. Їх причинами можуть бути недостатня розвиненість цих інститутів, недосконалість законодавства, практики його застосування, механізмів зворотного зв'язку між суспільством і державою тощо.

За певних обставин це може призвести до надмірного втручання держави у життя суспільства, насамперед в економічній сфері, та, що особливо небезпечно, у приватне життя людини. Однак у громадянському суспільстві подібні колізії розв'язуються ненасильницькими засобами, з урахуванням тенденцій реального суспільного процесу. Іншими словами, якщо на певному етапі держава починає монополізувати не властиві їй функції, а її апарат перетворюється на відокремлену від суспільства корпорацію, має спрацювати певний суспільний механізм, який нейтралізував і попереджав би подібну її діяльність, спрямовував би у належне русло. Ідеться саме про механізми зворотного зв'язку, зокрема про суспільний контроль за діяльністю держави та її органів. Такий механізм має бути законодавчо визначений і закріплений.

Доцільно зазначити, що у Конституції України зроблено спробу визначити межі регулюючого впливу держави та її структур на життєдіяльність громадянського суспільства в політичній та інших сферах.

Започаткована в Україні адміністративна реформа має ліквідувати розбіжності між конституційними принципами і реальними політичними діями, впровадити систему стримувань і противаг у діяльності гілок влади. У процесі її проведення необхідно забезпечити конституційно-законодавчу регламентованість діяльності виконавчої влади на всіх її рівнях, оновити та омолодити керівні та управлінські кадри, підвищити ефективність державного і громадянського контролю над інститутами державної влади та самоврядування.

Слід виходити з того, що найвищою соціальною цінністю є людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, права, свободи, інтереси, безпека. Це означає, що всі інститути держави і громадянського суспільства створюються для її нормальної життєдіяльності. Державні інститути мають забезпечувати через закони рівні для всіх людей умови і можливості, ефективне функціонування громадянського суспільства загалом. Для цього необхідно розробити якісно нову модель право-

вої організації життя людини і суспільства. Всі політичні, економічні, соціальні і культурні права людини мають знайти своє місце у таких інститутах громадянського суспільства, як власність, свобода підприємництва, екологічна безпека, сім'я, освіта, наука і культура, громадські об'єднання, свобода інформації тощо. Ці інститути повинні стати надійним матеріальним фундаментом прав і свобод людини.

На сучасному етапі становлення громадянського суспільства та його політичної системи перспективного значення набуває створення цілісної, дійової та авторитетної системи владних відносин на основі Конституції України, яка сприяла б розв'язанню суперечностей між суб'єктами і об'єктами політичного процесу, послідовному реформуванню суспільства.

Виявлення закономірностей становлення та розвитку держави і громадянського суспільства в Україні дасть змогу достовірно проаналізува-

ти весь історичний шлях українського народу, зрозуміти сучасні проблеми, виконати перспективи подальшого розвитку політичних, громадських і державних інституцій.

Література

1. *Беляева Н. Ю.* Гражданские ассоциации и гражданское общество // Социс. — 1995. — № 11.
2. *Гаврилов Н. И.* Мера государственности демократического государства. — К., 1997.
3. *Гаджиев К. С.* Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования // Вопр. философии. — 1991. — № 7.
4. *Кочетков А. П.* О формировании гражданского общества // Соц.-полит. науки. — 1992. — № 1.
5. *Селіванов В. М., Марченко В. О.* Ринок, підприємництво та їхнє правове забезпечення // Правова держава. — 1993. — Вип. 4.

О. О. ЧЕМШИТ, канд. філос. наук, проф.
(Севастопольський національний технічний університет)

УЧАСТЬ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ЗА ДЕМОКРАТИЧНИХ УМОВ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 57–62

Демократія певною мірою нагадує повітря: його ми зазвичай не помічаємо, за винятком тих випадків, коли повітря надто мало. Якщо демократичних засад недостатньо, країною управляють тирані чи олігархи, які переслідують винятково корисливі цілі. Проте зловживання демократичними принципами призводить до анархії, свавілля натовпу. Анархія ж гірша від найжорстокішої тиранії. По-перше, тому, що “правління багатьох незаможних громадян, які піклуються про власну вигоду” є не що інше, як правління не одного, а мільйона тиранів. По-друге, тому, що будь-яка анархія потім поступається місцем тиранії. По-третє, кордони між демократією, анархією і тиранією дуже примарні, тому часто трапляється так, що за демократичним фасадом насправді простежується зовсім протилежне.

Пересічний громадянин інтуїтивно розуміється на політичній ситуації. Коли йдеться про участь у політичному житті, найчастіше він цілком згодний з висловленням І. Солоневича: “Я... відчуваю до політики гостру відразу... Практична політика з її демагогією, її інтригами та іншим є неминуче і суцільне свинство... Я займатися політикою не хочу. Але я також не хочу, щоб мною займалися політики, щоб який-небудь пройдисвіт, перемігши своїх конкурентів чи у порядку парламентських підступів або підкупів, чи у порядку соціалістичної різанини, змусив би мене... підкорятися, ще й кадити фіміам генію найдовшого ножа і найкоротшої совісті” [6, с. 313–314]. Тому чи не краще триматися від політики подалі, зосередившись на приватному житті. Однак підступ полягає в тому, що в демократичному суспільстві, як і в будь-якому іншому, бути незалежним від політичного життя не можна.

Громадяни будь-якої країни є демографічним ресурсом влади, а тому жоден політик добровільно від використання цього ресурсу не відмовиться.

Зазначимо, що стосовно демократії і політичної участі зі здоровим глуздом пересічного громадянина цілком погодиться і логіка науки. В основі будь-якого державного ладу лежить одна з численних соціальних доктрин як у “чистому вигляді”, так і у формі ідеологічного гібрида, що поєднує фрагменти різних соціальних концепцій. У свою чергу соціологічна доктрина описує той чи інший суспільний ідеал у його конкретному зв'язку з політичною й економічною практикою. «Будь-яка кодифікована конституція базується на найважливіших політико-правових ідеях і принципах, що виражають філософію конституції, її сутність і соціальну спрямованість. Сукупність цих принципів визначається розробленим у європейській континентальній доктрині поняттям “основи конституційного ладу”» [7, с. 5]. Конституція країни тому і є Основним Законом, що описує у строгих правових поняттях базові суспільні цінності, “норми-цілі” і “норми-принципи”, на які повинна орієнтуватися держава, а також громадяни і політичні інститути при здійсненні своїх специфічних функцій. Інакше кажучи, конституційний лад — це юридично кодифікований коридор, який окреслює межі можливих політичних і економічних змін у суспільстві, вихід за які суперечить обраному ідеалу і загрожує національній безпеці країни. Таким чином, виявляється причинно-наслідковий зв'язок між суспільним ідеалом, соціальною доктриною і системою державно-політичних інститутів. Якщо у цьому ланцюжку є помилково вибрана ланка (а часто це так і трапляється), то саме

вона дестабілізує суспільство, приводячи до анархії і тиранії.

Прийняття Основного Закону країни — епохальна подія, яку не можна звести тільки до процедури й акту голосування: вона має бути усвідомлена і схвалена більшістю громадян, якщо, звичайно, йдеться про демократичні принципи вибору. Саме тут найчастіше і робиться доленосна для народу помилка. Відомий російський юрист Б. Чічерін писав з цього приводу так: “Конституції бувають або історичні, які розвиваються поступово із самого ходу життя, або такі, що пропонуються у вигляді цілісних укладень. Письменники, які належать до історичної школи, визнають тільки перші, відкидаючи останні як витвір ідей, відірваних від дійсності, що ведуть тільки до руйнування. Теорія — ніщо інше, як додаток людської думки до існуючих відносин життя. Вона підносить життєві явища до загальних початків і отримані загальні початки знову перевіряє результатами різноманітного досвіду народів... Досліджуючи чужі установи, необхідно з’ясувати, що в них є істотного, що впливає із самої природи певного політичного устрою, і що є результатом тимчасових і місцевих обставин. З цього ж можна зробити висновки про те, що може і що не може бути застосованим до іншого суспільному буття” [9, с. 26–27]. Саме таким “загальним початком” більшості існуючих соціальних доктрин і конституцій є “демократія”. Оскільки це так, то життєво важливо з’ясувати, а що ж таке “демократія” і чим вона відрізняється від “недемократії”. Однак, як не дивно, точно і виразно визначити зміст поняття “демократія” є надзвичайно важкою, якщо взагалі можливою, справою.

Власне кажучи, дефініція демократії існує, але породжує більше питань, ніж дає відповідей. У стиснутому вигляді ця дефініція звучить так: “Демократія (від грецьк. *demos* — народ і *kratos* — влада) — це форма державно-політичного устрою суспільства, за якої народ є джерелом влади. Визнається право народу брати участь у вирішенні державних справ у поєднанні із широким колом цивільних прав і свобод” [8, с. 130]. Творчість політичних письменників полягає в підстановці в цю формулу найрізноманітніших параметрів і в аналізі того, що при цьому виходить. Звернемо увагу на те, що, з одного боку, у наведеній вище формулі народ є джерелом влади, а з іншого — його можливості брати участь у прийнятті і реалізації політичних рішень не постулюються, а обмежуються якимось “визнанням права”. Але якщо хтось

повноважний визнати “право народу”, то саме цей “хтось” і є справжнє джерело влади. Тоді причому ж тут народ? І чим тоді демократична форма правління відрізняється від будь-якої іншої, скажімо, від монархічної? Тільки титулом суб’єкта влади чи чимось ще? Далі, що таке народ? Чи входить в це поняття все населення країни чи тільки визначені соціальні групи? Якщо ні, то за якою ознакою? І чи не поділяється народ “по-локківськи” на “расу панів” і “расу робітників” за ознакою володіння власністю, а значить — боговибраності? Якщо це так, то чи всі громадяни і соціальні групи рівноправні, чи існують ті, хто “більш рівноправний”, ніж інші? Перелік неясностей і протиріч можна продовжувати ще дуже довго. Ця обставина маскує основний недолік існуючих формулювань як ідеалу демократії, так і його теоретичних і практичних втілень — відсутність відповіді на питання — заради чого? Адже якщо немає конкретної соціальної мети, свідомо схваленої більшістю населення, то або демократична форма правління відсутня, або державно-політичне управління здійснюється в інтересах привілейованих соціальних груп, які прикривають особисту чи кланову користь квазідемократичною демагогією.

Теоретичних виходів із ситуації, що склалася, запропоновано багато, однак усі вони зводяться до двох основних. Перший ґрунтується на постулюванні індивідуальної волі, як цінності більшої, ніж влада народу. У цьому разі суб’єктом демократії визнається не народ загалом, або окремі особистості, а зацікавлена соціальна група. Саме вона покликана гарантувати реалізацію прав і свобод індивідуумів, що входять до неї. Вважається, що група інтересів відносно нечисленна (принаймні, стосовно всього населення країни), а її члени здатні ефективно контролювати керівне ядро, у тому числі методами прямої демократії. У розвиненому, складно структурованому суспільстві таких груп інтересів багато. Демократичним буде такий політичний режим, який спроможний забезпечити соціально-прийнятний баланс і суперництво груп інтересів. Це так звана плюралістична демократія: “ніхто не повинен мати всю повноту влади”, а отже, контролювати весь масив ресурсів політичного панування. Проте доводиться миритися з існуванням керівного привілейованого шару — політичної еліти, яка володіє якостями політичного менеджера і захисника “демократичних цінностей”. На демократичну еліту покладається обов’язок стримувати властиві “неосвіченим ма-

сам” “прагнучі” начала: ірраціоналізм, емоційну невірніваженість і радикалізм, контролюючи тим самим “дозволені” діапазон політичної активності. Стосовно мас ця “політична біологія” прослідковується з часів Платона аж до наших днів.

Автори концепції плюралістичної демократії О. Штаммер, Д. Рісмен, С. Келлер та інші, хоча і вживають традиційну демократичну фразеологію, але це не більш як калька аристократизмів, мімікрія аристократичної монархії під сучасність. Справді, в інтерпретації цих учених сучасне демократичне суспільство сприймається як система старих добрих віконтств, баронств, маркізатів, графств, герцогств і королівств, дарма, що всі вони сьогодні називаються інакше. Але як би там не було, існує безліч еліт, вплив кожної з яких, начебто, обмежено специфічною сферою діяльності. Плюралізм еліт зумовлений вимогами науково-технічної революції, поділом праці, різноманіттям профілів соціальної стратифікації сучасного суспільства.

Важливим положенням теорії плюралістичної демократії є твердження, що кожна “часткова” еліта контролюється базовими групами, які її породжують, — професійними, регіональними, етнічними, релігійними та ін., за допомогою правових демократичних процедур. Вважається, що такий контроль здатний блокувати дію “залізного закону олігархії” Р. Міхельса та “закону вертикальної комунальності” О. Зинов’єва. У свою чергу еліта також наділяється правами і можливостями впливати на розвиток відповідної базової групи, звичайно ж, винятково заради її блага. Батьки-засновники цієї версії демократії, що розглядається, вважали, що соціальний прогрес полягає не в консолідації, а навпаки, в подальшому подрібненні соціальних груп і, таким чином, у згладжуванні граней між елітою і масою. Якщо це справді так, то в сучасному світі правової, соціальної, демократичної держави звичайні громадяни отримуватимуть усе більше і більше шансів увійти до складу еліти і брати участь у прийнятті і реалізації політичних рішень. І взагалі, згодом основними суб’єктами політики стануть не еліти чи навіть базові групи, а просто групи інтересів, що рівноспільно реалізують демократичного ідеалу на практиці. А це і є стратегічна мета політичного розвитку.

Однак теорії зазначеного класу на практиці підтвердження не знайшли. По-перше, виявилася нерівномірність впливу різних базових груп на політичне життя. Це змусило прихильників концепції плюралізму еліт ввести поняття

“стратегічна еліта”. Але якщо такі еліти існують, то ні еліти, ні базові групи нерівноправні: між ними повинен неминуче з’явитися ланцюжок суб’єкт-об’єктних залежностей, що цілком дезавує вихідний принцип плюралістичної демократії. По-друге, хоча, скажімо, еліта біологів не може командувати елітою авіабудівників, клір — профспілкою вуглярів і т. ін., однак залишається галузь національних ресурсів, домінування всередині якої дає можливість контролювати весь соціум. Фундаментом утворення стратегічних еліт сьогодні, як і завжди, є інформація і фінанси. У наш час утворилося кілька сотень “залізних трикутників” — транснаціональних корпорацій (ТНК), які акумулюють політичну владу, засновану на інформації, фінансах і виробничій базі. Багато з них володіють такою могутністю, що здатні конкурувати з державою, і ця тенденція прослідковується чіткіше, ніж зниження порогу доступу до еліти. Небезпека полягає в тому, що державний лад може бути хоч тричі демократичним, однак національна держава стає об’єктом влади, ресурсом політичного панування ТНК.

У сучасному світі загальна система людських відносин будується аж ніяк не на демократичних засадах, а на взаємодіях на зразок “патрон — клієнт”. І ці взаємодії, починаючи з вищого рівня “ТНК (“наддержавність”) — держава” і аж до основи соціальних пірамід, здійснюються на шести рівнях панування — на пріоритетах узагальнених засобів управління. Кожний вищий рівень підтримується більшою кількістю цих пріоритетів. Найпростішим, шостим пріоритетом є сила зброї у звичайному її розумінні. Ефективнішим виявляється п’ятий пріоритет як знаряддя геноциду — алкоголь, наркотики, засоби контрацепції, психотропні препарати, продукти і методи генної інженерії і все те, що може впливати не тільки на існуюче, а й на майбутні покоління людей. “Четвертий пріоритет управління являє собою економічну зброю, принцип дії якої — дати в борг під позичковий лихварський відсоток. Дати в борг так, щоб боржник уже ніколи не вирвався з фінансової кабали лихваря. Уперше механізм цієї зброї був описаний у Біблії. За рахунок того, що... дають кредити під лихварські відсотки, які верхи розкрадають, а те, що дійшло до народу — проїдається... розоряються фабрики і заводи... підприємці, а народ не отримує зарплату і пенсії. Але є ще три види зброї, могутніші, ніж економічна, геноцид і звичайна зброя” [2, с. 1–2]. Маються на увазі “фактологічний, хронологічний і методологічний пріоритети”.

Кожен з цих пріоритетів окремо і всі вони разом покликані формувати масову свідомість і давати можливість моделювати і навіть програмувати політичний, економічний та інші види соціальної поведінки людей у прийнятному для еліт напрямі. Третій пріоритет — фактологічний — з одного боку, дає змогу одержувати реальні факти, а з іншого — використовуючи препаровані, дозовані і відібрані факти, поряд із застосуванням прикладних аспектів релігії, ідеології тощо, тлумачити в належному руслі минулі події і такі, що відбуваються. Одне і те ж явище, наприклад авіаційний наліт, а також пов'язані з ним жертви, можна інтерпретувати як акт боротьби за незалежність, волю і демократію або як тероризм, що заслуговує на загальний осуд. Розстріл законно обраного і повноважного парламенту з танкових гармат можна тлумачити як повалення тиранії, а неприйнятні для еліт результати референдумів і виборів — як повернення до тоталітаризму.

Іноді про демократію говорять як про суспільний лад, при якому кожен громадянин повинен уміти самостійно аналізувати реальність і за результатами аналізу приймати відповідальні рішення, які б забезпечували реалізацію особистого і соціального інтересів. Однак для ефективного виконання настільки важливої ролі багато що необхідно, у тому числі і психологічна готовність людини, володіння точною інформацією і методологією ухвалення рішення, досвідом у подібних справах. Проте для всього цього потрібен вплив хоча б на третьому пріоритеті — фактологічному. З'їсти людина то з'їсть, але хто ж їй дасть? Мало того, аж ніяк не пересічний індивідуум домінує у сфері другого пріоритету, де проявляються істотні і факультативні процеси в загальному потоці явищ, встановлюється їх відповідність часу, включно до різноманітних поєднань і перестановок усіх цих компонентів. Тоді регрес у масовій свідомості може бути представлений прогресом, революція — контрреволюцією, ослаблення держави — її зміцненням, а олігархізація — демократизацією. Вищим пріоритетом є методологічний. Його предмет — інформація світоглядного, методологічного, а також філософського характеру. На цьому рівні стає можливим формування паралельного, віртуального життя, ідеалів, ціннісних шкал, систем штучних потреб, тобто маніпулювання свідомістю і програмування поведінки. Це різко знижує рівень соціального інтелекту, робить свідомість мозаїчною, соціально-шизофренічною, оруелівською. У реальному житті може мати місце най-

жорстокіша диктатура, що сприйматиметься віртуальним сегментом свідомості як демократія. Зайва енергія людини спрямовуватиметься не просто на споживання, а на гонитву за престижним споживанням. При цьому реальне буття залишиться без моніторингу, а звідси — без контролю і ревізії.

Таким чином, про плюралістичну демократію можна сказати словами К. Паркінсона: "Установа практично померла. Вона може оновитися, лише переїхавши на нове місце, змінивши назву і всіх співробітників, хоча б для передавання досвіду. Але саме цього робити не можна. Це вірна загибель, адже заражене все. Не можна брати із собою ні людей, ні речей, ні порядків. Необхідні строгий карантин і повна дезінфекція. Заражених співробітників треба забезпечити гарними рекомендаціями і направити у найневисніші вам установи, речі і справи знищити, а будинок застрахувати і підпалити. Лише коли все згорить дощенту, можете вважати, що заразу знищено" [5]. Можливо, саме тому західна демократична модель, заснована на цих шести узагальнених пріоритетах управління, експортується по всьому світі, у тому числі у країни колишнього СРСР.

Однак ще раніше такий розвиток подій начебто передбачали творці альтернативних моделей демократії, з яких і донині найголовнішою є соціал-демократична у класичному вигляді. До таких версій демократії — марксизму, ленінізму, сталінізму, маоїзму і джамахіризму — більш придатний термін "народовладдя". На перший погляд може здаватися, що "народовладна" демократія від "плюралістичної" відрізняється докорінно. А саме: як відомо, у структуру політичної влади входять суб'єкт, об'єкт, ресурси панування, система панування і політичний процес. Теоретично народовладдя і є влада народу як цілісності у прямому значенні. З часів Т. Кампанелли послідовники концепції народовладдя вважають, що запобігти утворенню олігархії та інших "політичних небожителів" можна єдиним способом: зробивши народ суб'єктом влади і формальним власником усіх національних ресурсів. Вважалося і вважається, що така організація політичного режиму дає змогу вирішити найважливіше завдання демократичного перетворення суспільства — подолати вікову відчуженість народних мас від власності і влади.

Однак, як добре відомо, жодного з поставлених завдань не було цілком вирішено. Справа в тому, що насправді народ являє собою єдине ціле далеко не в усіх аспектах соціального життя.

Закони соціальної стратифікації П. Сорокіна об'єктивні, а тому нездоланні. Нівелювання суспільства в "народовладних" демократіях дуже швидко стає репресивним, і політичні режими втрачають легітимність. Мало того, утворення олігархічної еліти, стосовно режимів, заснованих на плюралістичній моделі, навіть спрощується, оскільки недиференційованість титулу власності робить народ млявою, хоча і єдиною базовою групою, а управління зосереджується в руках бюрократії, яка не має конкуренції. Позбавлена контролю бюрократія швидко перетворюється у правлячу еліту, заклопотану лише власним виживанням. Відчуженість народу від власності і влади лише посилюється, оскільки в неконкурентному суспільстві пересічна людина стає політиком виключно "при нагоді".

Очевидно, що жодна з наведених вище узагальнених концепцій демократії не усуває істотних соціальних протиріч. Обидві концепції мають радикально протилежну структуру влади, але прямують до одного результату, хоча і з різною швидкістю. Пояснення цьому явищу варто, очевидно, шукати в тому, що для побудови обох концепцій використовувалася некоректна основа. Будь-які концепції вищого рівня узагальненості починаються з онтологічного підходу, тобто виявлення і дослідження першооснов політики. Традиційно першоосновою вважають владу, тобто відносини панування і підпорядкування. Але ця першооснова вже в собі несе непримиренне протиріччя — між суб'єктом і об'єктом влади. От і виходить, що всі демократичні і демократизаційні доктрини присвячені пошуку усунення протиріччя, яке не усувається. Усе починається з проголошення влади народу, а закінчується силовою мінімізацією участі цього самого народу в політичному житті.

Помилка тут полягає в тому, що влада отожднюється з політичною участю, і в результаті цього практично будь-який політичний режим можна назвати демократичним. Але політична участь як володарювання чи як прагнення до влади є лише окремим випадком політичної участі взагалі. Власне кажучи, політична участь — це свідомі дії чи відмова від них, вчинені політичними агентами (громадянами, групами інтересів, політичними партіями і т. ін.) з метою найповнішої реалізації відповідних базових потреб. У свою чергу базові потреби — це своєрідна піраміда, в основі якої лежать первинні життєві потреби (підтримка життя і безпека). На вершині піраміди розмістилися вищі потреби — в самореалізації й у самоактуалізації, які можна тлумачити як потреби у владі та у її збереженні

[3, с. 98–105]. Прагнення до влади та її збереження характерне лише для малої частини будь-якого суспільства — політичної еліти. До решти людей належать ті самі пересічні люди, які вдаються до прямого втручання у владу, якщо має місце стійке незадоволення потреб у виробництві і відтворенні життя та робочої сили. А таке трапляється, коли уряд неналежним чином управляє національними ресурсами. Отже, задоволення первинних людських потреб у відповідних соціальних групах є умовою збереження демократичної визначеності політичного режиму.

Ефективний і легітимний (визнаний як авторитетний всіма базовими групами) розподіл національних ресурсів — умова рівноваги такого феномена, як політична система суспільства. Цю властивість політичної системи, у якій держава — важливий, але далеко не єдиний структурний елемент, установив ще Д. Істон [4, с. 58–60]. "І якщо справедливо, що людина, яка є елементом соціальної системи, водночас виступає як сума своїх потреб, то сама соціальна система по суті також є сумою своїх потреб" [1, с. 27–28]. Тому для виявлення сутності демократії варто виходити не із суб'єктивістськи забарвлених соціальних доктрин, а з об'єктивних характеристик конкретної соціальної системи.

Центральна проблема демократичної організації суспільства — узгодження максимального задоволення базових потреб основних соціальних верств і потреб самої соціальної системи як цілісності — може бути розв'язана не шляхом аналізу владних відносин у суспільстві, а визначенням ролі і місця участі в політичній системі. Демократія — це лише в другу чергу властивість політичного режиму, а в першу — стан політичної системи, в якій задоволення потреб є функцією політичної участі. Проблема демократизації суспільства, тобто переходу від такого стану політичної системи, при якому базові потреби суспільства й основних соціальних груп істотно незадоволені, до стану їх максимального задоволення, полягає не в мінімізації, а в оптимізації участі в політичному житті.

Демократизація в межах "політична влада — держава" звичайно означає не ліквідацію тиранії, а передавання всієї повноти влади правлячим верхам, що рівносильно позбавленню всіх прав соціальних низів. Однак навіть отримання останніми політичних прав — це ще далеко не все. Поза свідомою і відповідальною політичною участю демократичні права свободи можуть обернутися колючим дротом між "головуючою верствою і тими, хто залишився поза цих рядів" [6, с. 482].

Література

1. *Введение в теорию государственно-правовой организации социальных систем* / Под общ. ред. Е. Б. Кубко. — К.: Юринком, 1997.
2. *Вопрос о власти* // Знание — власть! — 1998. — № 36(75).
3. *Гозман Л. Я., Шестопал Е. Б.* Политическая психология. — Ростов н/Д: Феникс, 1999.
4. *Матвеев Р. Ф.* Теоретическая и практическая политология. — М.: РОССПЭН, 1993.
5. *Сегодня.* — 1994. — 22 февр.
6. *Солоневич И. Л.* Народная монархия. — М.: Феникс, 1991.
7. *Тодыка Ю. Н.* Основы конституционного строя Украины. — Харьков: Факт, 1999.
8. *Философский энциклопедический словарь.* — М.: ИНФРА-М, 1999.
9. *Чичерин Б. Н.* Способы происхождения конституций // Либерал. — 1992. — № 8–9.

Т. К. ПОЯРКОВА*(Сумський аграрний університет)*

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ЯК ЯКІСНИЙ ЗРІЗ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 63–69

Пошук якісної міри демократичної трансформації в Україні має допомогти нам розв'язати проблему відчуженості населення від влади, коли активність та зацікавленість громадян залишаються поза існуючими інституціями.

Складність проблеми полягає в тому, що аналіз у площині “потенціал — цілі” перетворень не дає нам повного уявлення про шляхи її розв'язання. Так, досить ризиковано виглядає спроба використовувати цілі як напрямки розвитку і точні критерії для оцінки, бо ідеальне уявлення залишає поза аналізом досить віддалені у часі події, тому що не враховує суттєву різницю початкових намірів від “реальної політики” [13, с. 26–27]. Водночас визнання того, що сучасність завжди певною мірою формується минулим, пояснює всі сучасні недоліки впливом певного історичного досвіду, відкидаючи можливість змінюватися. Нейтралізувати ці вади можна за умови врахування просторових та часових факторів. Такий методологічний зріз між потенціальним рівнем та ідеальним вектором з урахуванням часових і просторових факторів розвитку трансформаційних перетворень дає змогу об'ємно розглянути і врахувати як попередні події, так і сучасні основні тенденції.

Життєздатність демократичного суспільства забезпечується дотриманням демократичних принципів, залученням громадян до політичної діяльності шляхом надання прав і свобод через правовий і організаційний канали. Якщо демократія функціонально визначається через зв'язки “суспільство — держава”, то якість демократичних зрушень залежатиме від комунікаційних потоків “суспільство → влада”, від механізмів відбору представників влади та зворотного зв'язку

“влада → громадяни”. Стабільність демократичного суспільства досягається через взаємопов'язаність громадянського і політичного, тобто через суспільство і владу. З одного боку, участь громадян у владних структурах є виходом енергії громадян через законні канали, де комунікаційний рух знизу є інституційно оформленою трансляцією ідеалів, мети, витоків реальних політичних сил і розуміння засобів досягнення бажаного. З іншого боку, це визначає зустрічний рух прийняття і втілення рішення через збір інформації, виявлення ставлення населення до тих або інших дій влади, пропагування нових ідей і формування підтримки.

Погляд на сучасну політичну систему України з точки зору її життєздатності до демократичних перетворень змушує звернутися до регіонального виміру політичної системи, оскільки сучасні проблеми набувають тут максимально концентрованого вигляду, а наближення влади до місцевих потреб робить більш доступним і адекватним процес прийняття і втілення рішень. Регіональний зріз як перехрестя відносин між особою, суспільством і державою найповніше відбиває якості загальної політичної системи, тому що регіональна влада може враховувати ступінь впливу громадян на вирішення суспільних потреб через дослідження особливостей функцій місцевих адміністрацій і органів місцевого самоврядування.

В ідеалі місцеві органи самоврядування покликані створити законодавчо оформлені канали для відстоювання певних інтересів. Адаптація політичної системи до змін відбувається через критичне усвідомлення проблем і активне розв'язання власних проблем об'єднанням громадян.

Прагнення самозабезпечення — як господарче, так і соціальне — реалізується через діяльність місцевих органів самоврядування, до основних стратегічних напрямів якої належать мобілізація мас, соціальна дія, громадянська участь, суспільний захист [4, с. 19–24]. Всі ці види базуються на припущенні, що активні суспільні дії спроможні примусити опонентів піти на поступки. Стратегії використовують різні засоби для боротьби і відрізняються часовими термінами існування суспільної дії, що зумовлює комбінацію різних елементів для організації тих або інших кампаній. Спільним є використання різних видів громадянської активності для досягнення змін та задоволення потреб малозабезпечених верств населення.

Наша дійсність безжалісно свідчить про те, що існують певні бар'єри у спілкуванні між владними структурами і громадськістю. Прояви відчуження населення від влади можна побачити у тому, що питання вирішуються на верхньому рівні, а не найнижчому, де вони можуть ефективно вирішуватися, тобто відбувається підміна потреб громадян баченням проблем владою. Відсутність традиції громадського самоврядування відтворюється у надмірній централізації, у бюрократичному характері органів місцевого самоврядування, де задоволення потреб населення відбувається “виключно в нерухомих рамках утвореної системи” [16, с. 82]. Прикриттям для розмивання відповідальності служить те, що повноваження і функції законодавчо не врегульовані, а це фактично залишає їх в компетенції держави. А фінансову залежність взагалі можна вважати еквівалентом глобальної залежності від держави.

Іншими словами, відсутність чіткої законодавчої бази, розгалуження функцій та сфер компетенції органів місцевого самоврядування і органів виконавчої влади (особливо сфера делегованих повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого саморегулювання) і чіткого уявлення про матеріально-фінансові ресурси місцевого самоврядування — все це віддзеркалює пріоритетність владних трансформацій над суспільними. Для розуміння відтворювальності цього процесу необхідно згадати джерела життєздатності радянського суспільства.

Радянський період можна охарактеризувати як всепроникнення владних відношень, де суспільство тотожне державі. Стабільність такої системи виходила з двох речей: вертикального виміру влади, що проявлялася соціально у визначній ролі ієрархії, яка окреслювала соціальний статус

та простір для дій; тіньовізації як феномену, що урівноважував централістські тенденції. Ці дві тенденції можна розглянути як необхідні взаємодоповнення й умови існування суспільно-політичної системи. Так, якщо надрегламентация оберталася втратою швидкості ставлення питань та маневреності реагування, то нейтралізуючим фактором були неформальні зв'язки, які допомагали швидко вирішувати питання.

Презентація тіньовізації як фактора історично випробуваного засобу виживання політичної системи потребує теоретичного окреслення поняття. По-перше, тіньовізація як феномен ширше за поняття корупції та мафії тому, що вбирає їх. Так, визначення існування корупції як певних дій, що спрямовані на використання службового положення для отримання певного матеріального прибутку, кругова порука, сімейні тісні відносини, ієрархічність — це лише один бік, який насправді мало що дає для розуміння особливостей суспільства, тому що торкається лише верхівки відносин. Корупція, вбираючи в себе близьку дружбу, родинні відносини, політичну корупцію шляхом фінансової підтримки політичних кампаній, хабарі за одержання урядових контрактів (і консультаційних послуг), будь-яке шахрайство, тобто за суттю відбиває певний поділ на законні та позаконні дії, несе на собі вагу оцінки прийнятного або неприйнятного вчинка для суспільства [10].

Поняття мафії за своїм визначенням констатує існування “контрсуспільства” у суспільстві, тобто певний поділ суспільства на своїх і чужих [7, с. 4]. Це “монополія на злочин” [12, с. 6], яка використовує тиск на іншу, “чужу” частину суспільства для досягнення потрібного результату. Мафіозна структура нагадує окреме суспільство з власними законами та кодексом поведінки. Таким чином, корупція і мафія — це лише окремі прояви процесу, що фіксують межі простору його існування.

По-друге, для розуміння сутності явища тіньовізації принциповим є те, що це феномен політичної компенсації, умовою виникнення якої служить відчуження держави від соціуму, коли роль населення зведена до пасивного спостерігача та очікувача дій від влади. Іншими словами, ідеться про пристосування суспільства до стану, коли енергія соціуму не знаходить законного виходу на політичні відносини. Це можна розглядати як реакцію на зневагу держави і зневагу до держави; як опір ворожому навколишньому середовищу; як ринок послуг, що проявляється у використанні зв'язків, особисті і при-

ватні засоби вирішення питань поза існуючими каналами. Характерною ознакою є пронизування суспільства "особливими" стосунками як зверху вниз, так і знизу вверх.

Виходячи з цього можна визначити феномен тіньовізації як стан об'єктивного розвитку системи, що за своєю сутністю є комунікативним засобом, спрямованим і придатним для досягнення певних інтересів і розв'язання проблем. Фактично, з одного боку, це додатковий, урівноважуючий елемент політичної системи, необхідність якого втілилася у певній тіньовій соціальній структурі і тіньовій економіці, з іншого — фактор тіньовізації несе у собі руйнівні тенденції, зокрема для радянської політичної системи у цій ролі виступила власна, альтернативна система цінностей, що суперечила офіційно прийнятій.

Якщо поглянути на перехідний період з точки зору об'єктивної умови його виникнення, то тіньовізація є формотворчою основою для процесів розгалуження влади. Сучасна криза влади є проявом зіткнення двох різноспрямованих процесів: централізації і регіоналізації, або укорінення влади як за вертикаллю, так і горизонталлю, що відбувається у просторі тривірневої системи адміністративно-територіального поділу: центр — область — район, який дістався нам від радянських часів. Якщо централізація характеризує тенденцію до вбирання повноти та єдності влади кожною державною структурою, то за своєю суттю регіоналізація — протипага центральній владі, засіб проти концентрації влади. Регіоналізацію можна охарактеризувати як стан, коли прихований елемент політичної системи виходить на політичну арену і "вимагає" узаконення розподілу сфер впливу.

Важливо, що процес розбудови влади, водночас вбираючи в себе протилежні тенденції централізації і децентралізації, швидше нагадує не конфлікт, а протистояння, яке відбувається із-за швидкості засвоєння ресурсної бази. За інерцією тіньовізація виконує і функцію урівноваження політичної системи. Визначення найважливіших чинників сучасної суспільно-політичної трансформації розбудови влади у горизонтальному напрямі потребує констатації того, що стабілізація розвитку відбувається за рахунок експлуатації зв'язків, спільності цілей, що віддзеркалює спільність інтересів, яка спирається на розгалужені комунікаційні канали. Незважаючи на те, що до еліти входять різні представники поколінь, по інерції найвпливовішим структуро-творчим чинником залишається можливість опе-

рувати зв'язками, що цінуються більше, ніж гроші та власність. Так, регіональні еліти, які об'єктивно перебувають у стані переорієнтації з проблем центру на внутрішні, власні, активно спираються на розвинені інтегративні зв'язки, що відтворюють принципи ієрархічної структури радянського періоду. Закон радянських часів про те, що посада визначає економічне положення, діє і у нових умовах. Функціонально приховані відносини стають саме тією безпрограшною картою, яка дає змогу швидко отримувати та використовувати інформацію, на півкроку випереджаючи конкурентів. Зайняття певної ніші політичного ринку в умовах надполітизації суспільства автоматично дозволяє посісти певне місце на економічному ринку. Відродження тіньовізації на новому етапі втілювалося у надбанні нової технології обходження заборони чинним законодавством на зайняття бізнесовою діяльністю державними службовцями. Успішне втискування в економічні структури зі створенням особливо сприятливих умов для знайомих та родичів тільки підтверджує те, що тіньовізація створює певну особливість вітчизняної політичної системи.

Тут важливо зробити наголос на тому, що просторове розгалуження на вертикальну і горизонтальну вісі влади дає можливість розглянути відтворення тіньовізації як формотворчого і водночас ідентифікаційного фактора сучасного політичного життя. Мається на увазі, що належність до різних таборів влади зовсім не виключає можливості порозумітися. Найпоказовіше це проявляється, власне, у *боротьбі з корупцією*. Так, з боку центральної влади 28 серпня 2001 року було офіційно визнано рекомендації Групи по розробці фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF). Але засоби проти прихованої економіки пропонуються досить незвичні, а тому Кабінет Міністрів робить спробу перетворити банківську систему, пошту та телеграф на філіал фіскального апарату, нав'язуючи їм функції податкової поліції. 12 вересня 2001 року Кабінет Міністрів затвердив програму детіньовізації економіки на 2001–2004 роки, де основними причинами зростання тіньової економіки були названі такі: нестабільність податкового законодавства; високий податковий тиск; нерівність навантаження на суб'єктів господарства; існування податкових пільг; низький рівень заробітної плати у державному секторі економіки; правова незахищеність суспільства від зловживань посадових осіб державних органів і місцевого самоврядування.

Постанова "Про попередження і протидію легалізації (відмивання) прибутків, отриманих злочинним шляхом" виходить у рамках практичної реалізації програми, але час виходу дуже підозріло нагадує новий технологічний прорив у розробці засобів витиснення конкурентів. Суть така, що будь-яка фінансова операція, що перевищує планку 20 тис. євро, підлягає обов'язковій перевірці. Функції перевірки передаються Національному агентству фінансової безпеки, голова якого призначається лише за згодою Верховної Ради.

Повноти картині додає регіональний вимір, який остаточно окреслює особливості боротьби влади самої з собою, де відповідальність залежить від зв'язків у ієрархічній структурі. На користь цього висновку свідчить такий факт: загальна загроза зміни губернатора і відповідно його команди, що займає майже всі силові посади, змусила консолідуватися керівників партійних осередків обласного рівня і виступити зі зверненням до Президента, Голови Верховної Ради, Прем'єр-міністра, Голови Верховного Суду проти "...сил, які мають спокусу у будь-який спосіб розхитати владу і пройти до неї через чорний хід" [6, с. 1]. Цікаво, що критика вважається серйозною небезпекою існуючому конституційному ладу та загрожує втраті демократичних надбань, що з'явилися в Україні. А "чорним ходом" виявляється утворення Тимчасової слідчої комісії для проведення розслідування діяльності голови обласної державної адміністрації.

Все свідчить про те, що боротьба з корупцією швидше за все набере вигляду нового тиску на населення.

Але те, що "ми з тобою одної крові", не заважає тіньовому перерозподілу влади, де об'єктом маніпуляції виступають місцеві органи самоврядування. Притягувальність здобуття контролю над місцевими органами пояснюється безпосередньою здатністю вплинути на виборчий процес і, як наслідок, легітимізувати владний перерозподіл.

Постійними джерелами маніпулювання місцевими органами самоврядування є владні повноваження, фінансування та виборча діяльність.

Демонстрація цього найкраще відбивається в існуванні двох різних поглядів на відносини між центральною владою і регіональною, що стає зрозумілим та наглядним через різне тлумачення обов'язків місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування.

Наступ вертикальної вісі влади на органи місцевого самоврядування добре задокументова-

но. Так, у грудні 1990 року Закон України "Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве самоврядування" окреслив місцеве самоврядування як право і можливість здійснювати управління частиною державних прав, які належать до компетенції місцевих органів. Закон України "Про реформування місцевих органів влади і самоврядування" від 3 лютого 1994 року надав державній адміністрації лише контрольну функцію, визначивши, що підпорядкування центральним органам влади відбувається лише в питаннях делегованих повноважень. Конституція України 1996 року зафіксувала відокремлення місцевого самоврядування від державної влади п'ятою статтею: "народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування" [1]. Але Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21 травня 1997 року та Положення "Про місцеві державні адміністрації" від 9 квітня 1997 року знову узаконює перекид на бік місцевих адміністрацій [2]. Закон "Про представника Президента України" передає виконавчу владу державній адміністрації на базі виконкомів.

Сучасність можна охарактеризувати як стан рівноваги, коли конкуруючі сторони вимушені рахуватися один з одним. Про це свідчить існування двох різних поглядів на перспективи розвитку державної регіональної політики, що були запропоновані Президентом (Указ Президента України "Про Концепцію державної регіональної політики" від 25 травня 2001 року №341/2001) і Спілкою лідерів місцевих та регіональних влад ("Концепція державної регіональної політики України") [15, с. 4-7]. Але об'єктивно центральна влада перебуває у більш приступному положенні, бо що сильніше буде центр триматися за звичні важелі влади, то більше незадоволення буде адресуватися саме йому.

Спільною є спрямованість розуміння системи місцевого самоврядування не як форми залучання громадян до управління і одного з проявів демократії на місцевому рівні, а як продовження по вертикалі державного управління, але з різним акцентом розподілу владних повноважень. Запропонована Спілкою лідерів місцевих та регіональних влад України концепція передбачає обмеження повноважень державної адміністрації, зведення їх лише до контролюючих функцій. Водночас пропонується переповноваження функцій органів місцевої виконавчої влади на органи місцевого самоврядування. За Президентським проектом передавання основних повноважень місцевих органів вико-

навчої влади органам самоврядування та їх виконавчим органам значно ослабить виконавчу вертикаль.

Для горизонтального виміру влади особливо цікава децентралізація у сфері управління майном і економічними повноваженнями між центральними і місцевим органами влади і місцевого самоврядування. Відсутність чітких критеріїв щодо володіння об'єктами комунальної власності між регіональною та місцевою владами підвищує привабливість розподілу. Так, Закон України "Про місцеві державні адміністрації" віддає пріоритет в управлінні спільною власністю територіальних громад у разі делегування ними таких повноважень відповідним радам. Але статтею 44 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" управління комунальним майном не віднесено до списку повноважень адміністрацій. Ст. 142 та 143 Конституції України та розд. III Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" окреслює власність територіальних громад як недержавну форму власності (нерухоме майно, земля, природні ресурси, комунальні підприємства, організації та установи) та визначає основи самостійності формування місцевих бюджетів і можливості встановлення місцевих податків і зборів. Якщо поглянути на Концепцію з точки зору боротьби горизонтального виміру за власні права, то принципово є вимога п. 5.1 розд. 5 виокремити регіональну, районну, місцеву комунальні власності, залишаючи єдиним суб'єктом одних і тих самих об'єктів власності територіальну громаду, а насправді — нікого.

Поступки з боку влади зафіксовані Державним бюджетом 2001 року, який зробив перші кроки на шляху розмежування бюджету між державними і місцевими владами, що створює реальну матеріальну основу для місцевого самоврядування та прискорення кволого процесу розмежування комунальної та державної власності, надаючи право базовим бюджетам місцевого самоврядування ексклюзивно розпоряджатися надходженнями від продажу земельних ділянок несіськогосподарчого призначення плюс отримувати частку від перевищення прибутків районами і містами, а не лише обласними бюджетами [17, с. 43–48].

Але питання законодавчого врегулювання розмежування власності на землю між державою та органами місцевого самоврядування залишається. Про це свідчить прийнятий 25 жовтня 2001 року Верховною Радою Земельний кодекс, який надає місцевим радам право забирати землю,

обмежувати або припиняти користування земельними наділами громадянськими і юридичними особами у випадку порушення ними вимог земельного або екологічного законодавства.

Намагання посилити роль місцевого самоврядування через запровадження прозорості і стабільної системи взаємовідносин державного і місцевих бюджетів, що декларується Бюджетним кодексом України через визначення нової системи між бюджетних відносин на основі подальшої децентралізації функцій і повноважень між різними рівнями органів влади і наближення суспільних послуг до місця їх безпосереднього споживання, виглядає досить сумнівно. Декларативність намагань того, щоб місцеві податки і збори становили вагомий чинник формування місцевих бюджетів із зарахування податку на прибуток підприємств до доходів місцевих бюджетів, навряд чи стане тенденцією зменшення залежності надходження дотацій місцевим бюджетам від стану виконання державного бюджету загалом, оскільки для прийняття Державного бюджету 2002 року майже не залишається часу сформувати бюджет місцевими радами. Цікаво, чи спрацює на цей раз стаття 142 Конституції України про те, що держава компенсує органам місцевого самоврядування наслідки державних рішень.

В умовах, коли держава делегує органам місцевого самоврядування видатки та фінансування функцій, життєво важливих для відтворення суспільства, а саме освіти, здоров'я, утримання житлово-комунального господарства, а проблема наповнення місцевих бюджетів примушує вдаватися до так званих нетрадиційних заходів від здачі картоплі (по відру з двору) до залучання учнів для обробки сільськогосподарських культур, буде зростати тиск на малий та середній бізнес [11, с. 112–118]. Останньому доведеться піти у тінь задля виживання. Показово, що саме податковий тиск виштовхує капітал за межі законного простору.

Тіньовізація страшна власними наслідками, де економічні — лише один прояв, фатальний для економіки, — відток капіталу і не завжди від позаконної діяльності. Набагато страшніше, що відбувається тиск на суспільство через всі державні структури, що втілюється у політичному й економічному рекеті держави, який виштовхує не тільки гроші, а й людей з українського політичного поля. Все свідчить про те, що легалізація відносин через виборчу боротьбу відбувається в інтересах одного і того ж політичного об'єкта — еліти.

Так, привабливість місцевих органів у царині виборів виходить з зобов'язань щодо утворення виборчих дільниць, виборчих комісій, сприяння організаціям зустрічей кандидатів з виборцями; відведення та пошуку місць для розміщення матеріалів передвиборчої агітації, складання списків виборців тощо, а особливо — з контролюючих функцій за дотриманням суб'єктами виборчого процесу положень законодавства під час їх підготовки та проведення.

Не можна не погодитися з думкою про те, що "...у нинішніх соціально-економічних умовах виборчим комісіям без допомоги владних структур, керівників підприємств, організацій, установ не під силу вирішувати питання..." [8, с. 106–114]. Іронія долі, саме життя вимагає від державних службовців використовувати службове положення для стимулювання політичної активності. Стосовно відповідальності за злочин, який у США називають патронажем, то на практиці відсутні норми, відповідно до яких особи можуть бути притягнуті до відповідальності [3, с. 211–214].

Між "тінньювою діяльністю" і нормою існує лише тонка різниця, а саме довіра до влади, держави.

Справа в тім, що висновок про те, що тінньовізація як певна суспільна адаптація приводить до консервації розвитку накопичень, автоматично породжує інший, що саме відсутність підзвітності еліти фактично пригнічує життєстійкість політичної системи. Існування влади заради себе — замкнене коло, яке навіть вибори не в силах змінити, поки люди не відчують, що самі керують своєю долею.

Демократичне реформування не має сенсу без апелювання до першооснови здійснення влади — територіальної громади. Але набуває практичного досвіду практика наступу законодавчих повноважень територіальних громад, а саме на районні ради, які руйнуються під гаслами їх неефективності та загрози матеріальному стану малозабезпечених прошарків населення. Нині районних рад немає у Миколаєві, Одесі, Львові та Кривому Розі [14, с. 4]. Також показовим є процес прийняття Сумською міською радою поточного скликання на пленарному засіданні 15-ї сесії рішення "Про концепцію територіального управління м. Суми", де передбачалося з моменту закінчень повноважень Зарічної та Ковпаківської рад нинішнього скликання не утворювати представницьких органів, і починаючи з наступного скликання єдиним представницьким органом м. Суми, що представляє інтереси територіальної громади і діє від імені громади, вважати Сумську

міську раду. Рішення показове тим, що власне ніхто не спитав основу самоврядування — територіальну громаду, порушивши таким чином Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні", де частиною 2 п. 2 розд. V міським радам надається лише право прийняття рішення щодо референдуму з питань утворення та неутворення районних рад у містах [5, с. 315–319].

Але якими повинні бути відносини між державою і громадськістю?

15 липня 1997 року Україна ратифікувала Європейську Хартію місцевого самоврядування, яка вирішує відносини між суспільством і владою наступним чином: місцеве самоврядування має владне та ресурсне забезпечення для вирішення питань, а держава делегує свої повноваження місцевому самоврядуванню як інституту влади [9]. Територіальна громада виступає як суб'єктом перетворення суспільного інтересу на політичний, так і об'єктом впливу органів. Такому стану речей сприяє дотримання принципу субсидарності (статті 3, 4), коли для кожного рівня встановлюється перелік повноважень, які не можуть бути делеговані іншому рівню влади; організаційної автономії, тобто право визначати внутрішню структуру виходячи з власних потреб (статті 6, 7, 10); фінансової автономії як свободи та незалежності в розпоряджанні власними коштами (стаття 9).

Основна ознака демократії полягає в тому, що населення — хазяїн на своїй землі, коли ціннісна спрямованість на розвиток на практиці робить ставку на розв'язання проблем колективним інтелектом, а почуття спільності спрямовує на активну участь у розв'язанні своїх власних проблем і відповідальність за них. Держава перетворюється в інститут громадянського суспільства лише за умови, коли місцеве самоврядування є сполучанням ініціативи "знизу" з фінансово-правовим забезпеченням зверху.

Але практика очікування матеріальної допомоги з центра створює прецедент ототожнення місцевих органів з організаційно-правовою формою держави, де населення виключене з вирішення місцевих питань. Якщо не відбувається розвиток самоврядування, то неминучим є відрив держави від громадянського суспільства. Зрозуміло, що інституціоналізація реформ повинна спиратися на громадянина як на повноважного платника податків, а не клієнта держави. Інакше держава стає бюрократичною, авторитарною, бо ефективність державного адміністрування залежить від спроможності працювати у політичному просторі.

Література

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Право, 1996. — 64 с.
2. Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" // Голос України. — 1991. — 12 черв., № 102.
3. Барський В. Р. Процесуальні особливості судового провадження за скаргами на невідповідності у списках виборців // Вибори Президента України — 99: проблеми теорії і практики. Зб. Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. / Редкол.: М. М. Рябець (голова). — К.: Центральна виборча комісія, 2000. — 284 с.
4. Гладышев А. Г. Развитие местного сообщества: теория, методология, практика — М.: Граница, 1999. — 384 с.
5. Глуходід Ю. Шляхи зміцнення місцевого самоврядування // Місцеве самоврядування: 10 років незалежності України. — К.: Парламент. вид-во, 2001. — 431 с.
6. Голос народу — за реальні справи // Сумщина. — 2001. — № 122.
7. Гулар Д. История мафии // Рассказ-газета "Лабиринт": Приключения. Фантастика. Детектив: Пер. с фр. — К.: Украина, 1992. — Вып. 5. — 40 с.
8. Данилюк В. А. Взаємодія виборчих комісій з місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики. Зб. / Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. — К.: Центральна виборча комісія, 2001. — 306 с.
9. Європейська хартія самоврядування // Народ. деп. — 1993. — № 11.
10. Національні системи доброчесності: Посіб. / Ред. Д. Поупа. — Берлін: Транспаренсі Інтернешл, 1996. — 122 с.
11. Окремі приклади застосування сільськими головами нетрадиційних заходів по наповненню місцевих бюджетів // Вісн. офіц. вид. Сумськ. обл. ради. — 2000. — № 4.
12. Олсон М. Девальвація влади у посткомуністичних суспільствах // Центр підтримки інституційних реформ та недержавного сектора Мерілендського університету США. — Робочі папери. — 1995. — № 179. — 30 с.
13. Пал, Леслі А. Аналіз державної політики. — К.: Основи, 1999. — 422 с.
14. Районные советы депутатов никому не нужны // Досье — еженедельник. — 2001. — № 40.
15. Союз лидеров местных и региональных властей Украины. Концепция государственной региональной политики Украины. // Голос Украины. — 2000. — 4 нояб., № 203.
16. Стек С. Мерія і громадяни — довіра через співпрацю. — Ч. 1. Проблеми визначення та сучасна історія // Програма сприяння місцевому самоврядуванню. — К.: Ін-т демократії ім. П. Орлика, 1997. — 110 с.
17. Турчинов О. Перший етап реформи міжбюджетних відносин розпочинається 1 січня 2001 року // Бюджет — 2001 та розвиток міжбюджетних відносин. — К.: Парламент. вид-во, 2001.

Н. А. СЕРГИЕНКО, д-р философии в области политологии
М. Н. ТВЕРДОХЛЕБ, председатель совета
(Общественная организация "Поступ", г. Киев)

КАКАЯ ДЕМОКРАТИЯ НАМ НУЖНА?

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 70–75

Ни одна из идейно-политических доктрин в современной Украине не дала ответ на новые вызовы времени, глубоко не укоренилась в политической жизни. Это не означает отсутствия в них перспектив, а также не дает оснований считать, что Украина настолько оригинальна в своем политическом развитии, что вместо укорененных в мировой общественной практике в ней получают развитие собственные оригинальные идеологические течения.

Большинство современных исследователей различают следующие основные типы политических идеологий: коммунизм, социал-демократия, либерализм, консерватизм, фашизм, национализм.

Поскольку в Украине актуальной остается проблема построения демократического общества и широко употребляется термин "демократия", то мы остановимся на природе этих понятий и определим их роль в перспективах развития украинского общества.

Демократия (Демосгасу) является синонимом правления народа и отличается от правления одного лица (монархия и автократия) или нескольких лиц (аристократия и олигархия). Только очень небольшие сообщества, такие как города ранней Новой Англии, смогли приблизиться почти к идеальной форме демократии. Демократическими являются те общества, которые ясно признают, что полномочия правительства происходят из согласия управляемых. В представительной демократии избиратели периодически избирают своих представителей, которые несут ответственность за принятие политических решений. Демократия процветает, когда выполняются хотя бы некоторые из следующих условий:

- 1) разделение власти;
- 2) ограничения власти правительства;

- 3) терпимость к разногласиям;
- 4) доступ к информации;
- 5) отсутствие раскола в обществе;
- 6) успешное экономическое развитие.

Мы не видим уточнения, какие именно условия являются необходимыми и сколько их должно выполняться для процветания демократии. Естественно, за постулат мы возьмем выполнение указанных условий, считая их идеальными.

Если говорить о разделении власти, то в Украине мы имеем формально разделенную законодательную, исполнительную, судебную ветви власти. Однако в реальной жизни исполнительная и судебная ветви власти зачастую являются зависимыми властными структурами, крепко связанными между собой.

Ограничение власти правительства опять-таки существует формально и абстрактно. Оно имеет малое отношение к конкретным людям и конкретным направлениям деятельности в определенных сферах интересов.

Декларируемые терпимость к разногласиям и доступ к информации во всей своей полноте проявляются в критические моменты ("кассетный скандал", резонансные судебные процессы, компромат на политических лидеров и т. д.), в частности перед очередными выборами.

Два последних условия вообще не подлежат рассмотрению по причине их невыполнения. Раскол общества налицо на очень бедных и очень богатых при незначительном по количеству и силе среднем классе. Успешным экономическим развитием мы можем гордиться при желании на бумаге, но это не делает уровень жизни людей на самом деле выше.

Относительно Украины можно сказать, что формальное существование некоторых из указан-

ных выше условий не дает возможности процветать демократии на украинской почве, а, строго говоря, делает вообще сомнительной возможность ее существования при отечественной модификации данных условий.

Однако для лучшего понимания того, как происходит трансформация государственного устройства в Украине и к какому его типу мы движемся, целесообразно обратиться к истокам учения о демократии.

Платон представлял государственное устройство следующим образом [5]: «Монархия, власть немногих и власть большинства — это три вида государственного правления. Все три вида имеют по две разновидности: царская власть и тирания, аристократия и олигархия». Что касается демократии, ученый не дал четкой трактовки ее антипода.

Развивая данную тему, Платон утверждает, что если все виды государственного устройства основаны на законности и порядке, то жизнь при демократии оказывается наихудшей, а если при всех видах правления царит распушенность, демократический образ жизни торжествует победу.

Платон считает монархию, «скрепленную благими предписаниями, которые мы называем законами, наилучшей из шести; лишенная же законов, она наиболее тягостна и трудна для жизни, если не считать седьмой вид: его-то следует, как Бога от людей, отличать от всех прочих видов правления».

Есть два как бы крайних вида государственного устройства, от которых, можно сказать по праву, родились остальные. Было бы правильно указать на монархию как на первый из них и на демократию как на второй.

Почти все остальные виды государственного устройства представляют собой пестрые соединения этих двух. Чтобы существовала свобода и дружба в соединении со здравым смыслом, неизбежно надо быть причастным и к тому и к другому виду. Согласно Платону, «наилучшие условия для возникновения справедливого государства возникают из тирании, затем — из царской власти, потом из демократии, после чего — из олигархии». Последний наиболее интересный для нас тезис Платон объясняет следующим: «возникновение наилучшего государства произойдет лишь тогда, когда явится истинный по природе законодатель, и когда мощь его будет действовать сообща с самыми сильными в государстве лицами».

Платон считал, что ни один государственный строй не принимается добровольно, а есть резуль-

тат длительной междоусобицы, «у каждого политического строя свой особый язык. Тот строй, который обращается к богачам и к людям на своем собственном языке и совершает соответствующие поступки, всегда процветает и сохраняется невредимым».

Вернемся к платоновской характеристике демократии: «демократия осуществляется тогда, когда бедняки, одержав победу, некоторых из своих противников уничтожают, иных изгоняют, а остальных уравнивают в гражданских правах и в замещении государственных должностей. Именно так устанавливается демократия, происходит ли это силой оружия или же потому, что ее противники, устранившись, постепенно отступают».

Далее: «Люди будут свободные: в государстве появится полная свобода и откровенность и возможность делать что хочешь. Свободный образ жизни приводит к тому, что человек живет, угождая первому налетевшему на него желанию: то он пьянствует, то вдруг пьет одну воду и изнуряет себя, то проводит время в занятиях, кажущихся ему философскими. В его жизни нет порядка, в ней не царит необходимость».

То, что определяет как благо демократия и к чему она ненасытно стремится (свобода), именно это ее и разрушает. Из крайней свободы возникает величайшее и жесточайшее рабство.

Демократическое общество условно можно разделить, и действительно так это и обстоит, на три части:

1. Трутни. Они, за редким исключением, чуть ли не стоят во главе: самые ядовитые из трутней произносят речи и действуют, а остальные усаживаются поближе к помосту, жужжат и не допускают, чтобы кто-нибудь говорил иначе. Выходит, что при таком государственном строе всем, за исключением немногих, распоряжаются подобные люди.

2. Богачи. Из дельцов самыми богатыми большей частью становятся и наиболее собранные по своей природе. С них-то трутням всего удобнее собрать побольше меду.

3. Народ. Те, что трудятся своими руками, чужды деячества, да и имущества у них немного. Они всего многочисленнее и при демократическом строе всего влиятельнее, особенно когда соберутся вместе. А их можно собрать с помощью власти, поскольку власти имеют возможность отнять собственность у имущих и раздать ее народу, оставив большую часть себе. (Но не есть ли источник власти тот же при других видах государства?)

В конце концов, когда богачи видят, что народ, обманутый клеветниками, готов не со зла, а по неведению расправиться с ними, тогда они волей-неволей становятся уже действительными приверженцами олигархии. Они тут ни при чем, просто тот самый трутень ужалил их, и от этого в них зародилось зло. Как в пословице “избегая дыма, угодишь в огонь”, так и народ из подчинения свободным людям попадает в услужение к деспотической власти и свою неумеренную свободу меняет на самое тяжкое и горькое рабство — рабство у рабов”.

Аристотель, развивая учение о государственном устройстве в целом и демократии в частности, писал [1]: “Некоторые утверждают, что наилучшее государственное устройство должно представлять собой смешение всех государственных устройств; это смешение состоит из олигархии, монархии и демократии”.

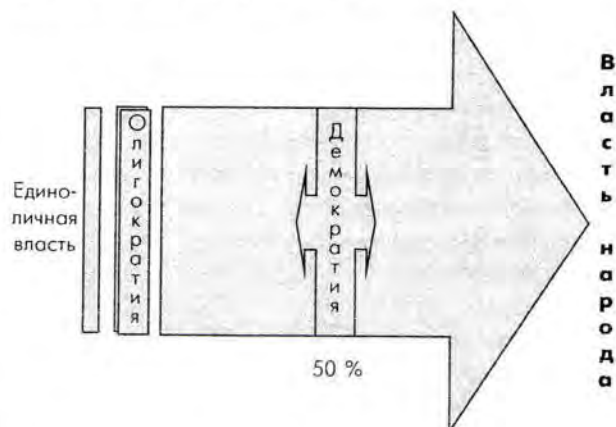
Далее философ пишет: “В демократических государствах верховная власть — в руках народа; в олигархиях, наоборот, в руках немногих”. “То, чем различаются демократия и олигархия, есть бедность и богатство; вот почему там, где власть основана — безразлично, у меньшинства или большинства — на богатстве, мы имеем дело с олигархией, а где правят неимущие, там перед нами демократия”. “Легко может оказаться, что для одних демократия подходит более, чем олигархия, а для других — наоборот”.

“Демократией следует считать такой строй, когда свободнорожденные и неимущие составляют большинство, имеют верховную власть в своих руках, а олигархией — такой строй, при котором власть находится в руках людей богатых и благородного происхождения и образующих меньшинство”. Наилучшим видом демократии Аристотель считал общество, в котором большинство составляют земледельцы.

“Мерилом того, что смешение демократии и олигархии произведено хорошо, служит то, когда окажется возможным один и тот же вид государственного устройства называть и демократией и олигархией”. “Величайшим благополучием для государства является то, чтобы его граждане обладали собственностью средней, но достаточной; а в том случае, когда они владеют слишком многим, другие же ничего не имеют, возникает либо крайняя демократия, либо олигархия в чистом виде, либо тирания, именно под влиянием противоположных крайностей”. “Демократия пользуется большей в сравнении с олигархиями безопасностью; существование их более долговечно благодаря наличию в них средних

граждан”. Однако философ видел в крайней демократии ту же тиранию.

Аристотель полагал, что средний вид государственного строя наилучший, так как только он не ведет к внутренним распрям и “законы следуют издавать, применяясь к данному государственному строю, а не наоборот — подгонять государственное устройство к законам”.

Аристотель уже отличал политическое господство от деспотии и понимал его как самоопределение свободных и равных людей. Однако демократия как государственная форма не нашла решительных сторонников среди философов ни в античности, ни в Новое время — вплоть до Ж. Ж. Руссо. И только французская революция разожгла спор философов вокруг понятия демократии. Дискурс прослеживается на современном этапе в виде дискуссии либералов и демократов, социалистов и либералов, анархистов и социалистов, консерваторов и прогрессистов.

К примеру, для либералов права человека обладают нормативным приоритетом перед демократией. Критика, обращенная в адрес “тирании большинства”, выступает в двух разных вариантах. Классический либерализм понимает суверенитет народа как такой принцип равенства, который нуждается в ограничении. Д. Фрёбель пишет [8]: “Закон существует всего лишь для того человека, который либо сам его создал, либо же согласился с ним. Для любого другого человека это не закон, а заповедь или приказ”. Поэтому законы требуют обоснованного согласия всех. Демократический законодатель, издает свои законы, имея в виду только большинство.

Решение большинства может приниматься только таким образом, что его содержание считается рационально мотивированным итогом дискуссии, которая условно завершается, поскольку необходимо принять решение. “От меньшинства никто не требует, чтобы оно отказыва-

лось от своей воли, чтобы оно объявляло свое мнение ошибочным; от меньшинства не требуют даже того, чтобы оно отказывалось от своей цели. Но... требуют, чтобы меньшинство отказалось от практической реализации своего убеждения до тех пор, пока ему не удастся лучше представить свои аргументы и собрать необходимое число согласных с ним”.

Здесь возникает вопрос о том, как должна осуществляться свобода выбора при подобной трактовке демократических свобод.

Классические теории демократии исходят из того, что общество благодаря суверенному законодателю воздействует само на себя. Народ программирует законы; законы, в свою очередь, программируют их же разработку и применение. И благодаря этому члены общества через коллективно образующие решения органов управления и юстиции сохраняют те результаты и регулятивные правила, которые они же и запрограммировали.

В 30-х годах XX в. Николай Бердяев посвятил вопросу демократии ряд работ, критикующих демократию за то, что она не хочет знать, во имя чего изъясняется воля народа, и не хочет подчинить волю народа никакой высшей цели [2]: “Демократия носит формальный характер, она сама не знает своего содержания и в пределах утверждаемого ею принципа не имеет никакого содержания.

...Народовластие — беспредметно, оно не направлено ни на какой объект. Демократия остается равнодушной к добру и злу. Она — терпима, потому что индифферентна. В основе демократической идеи лежит гуманистическое самоутверждение человека.

Предпосылкой демократии является крайний оптимизм. Демократия верит, что изъяснение воли большинства, механический подсчет голосов всегда должны вести к добрым результатам. Формальное изъяснение воли народа ведет к какой-то правде, порождает какое-то благо. В основе демократии лежит оптимистическая предпосылка о естественной доброте и благодетности человеческой природы. Демократия не хочет знать радикального зла человеческой природы. Она как будто бы не предусматривает того, что воля народа может направиться ко злу, что большинство может стоять за неправду и ложь, а истина и правда могут остаться достоянием небольшого меньшинства. В демократии нет никаких гарантий того, что воля народа будет направлена к добру, что воля народа пожелает свободы и не пожелает истребить всякую свободу без ос-

татка. ...Руссо отрицал свободу совести в принципе. Робеспьер истреблял ее на деле. Демократия индивидуалистична по своей основе, но по роковой своей диалектике она ведет к антииндивидуализму, к нивелированию человеческих индивидуальностей. Демократия — свободолюбива, но это свободолюбие возникает не из уважения к человеческому духу и человеческой индивидуальности, это — свободолюбие равнодушных к истине. Демократии не означают непременно свободы духа, свободы выбора, этой свободы может быть больше в обществах не демократических.

Демократия создает парламент, самое неорганическое из образований, орган диктатуры политических партий. Все кратковременно в демократическом обществе, все устремлено к чему-то, выходящему за пределы самой демократии. Демократия признает суверенным и самодержавным народ, но народа она не знает, в демократиях нет народа. Народ есть великое историческое целое, в него входят все исторические поколения. ...Разочарование в демократии и кризис ее связаны с ее бессодержательно-формальным характером. Начинаются мучительные искания содержания народной воли... Важно не то, чтобы народная воля, воля всех была формально изъяснена и количественное большинство определило судьбы общества согласно любому направлению этой воли. Важно, на что направлена воля народа, важно качество этой воли”.

Главным выводом Н. Бердяева стало следующее: *“В тот момент, как демократия познает цель, к которой должна стремиться воля народа, обретет достойный предмет для своей воли, наполнится положительным содержанием, она должна будет эту цель, этот предмет, это содержание поставить выше самого формального принципа волеизъявления, положить в основу общества”*.

Следующим “скользким” моментом в логике демократии является ее взаимоотношения с таким понятием, как “национализм”. На взгляд многих исследователей, здесь таится противоречие, поскольку они рассматривают национализм как принципиально антидемократическое явление. В начале 90-х годов XX в. японский ученый Ф. Фукуяма выдвинул идею о том, что распад коммунизма оставил идеи либеральной демократии без реального противовеса, когда невозможно было определить какую-либо идеологию-конкурента [9]. Шломо Авинери не согласен с этой точкой зрения и утверждает, что не

либеральная демократия, а именно национализм явился реальным наследником коммунизма [10].

Гия Нодия сделал предположение о том, что национализм и демократия — это не две разные философии и что национализм может являться компонентом более сложного явления, которое со всеми его составляющими именуется “либеральной демократией”. “Идея национализма невозможна — даже теоретически без идеи демократии сама демократия никогда не существовала без национализма. Эти два компонента не могут жить друг без друга, хотя и сосуществуют в состоянии постоянного напряжения. Я согласен с Уинстоном Черчиллем в том, что демократия — это очень плохая политическая система, у которой есть лишь одно оправдание — все другие еще хуже” [4].

Предполагается, что демократия — это высоко рациональная модель. Ее связь с рационалистическими и философскими традициями легко прослеживается через понятие социального контракта. Социальный контракт предполагает, что общество состоит исключительно из свободных и умеющих считать индивидов, нацеленных на максимизацию собственных интересов. Демократия — это система правил, легитимированных волей народа: *предполагается, что волеизъявление народа всегда будет четко соответствовать интересам этого народа*. Таким образом, все, что не является достаточно рациональным — иррациональная философия или иррациональные человеческие чувства, обычно рассматривается как нечто противоречащее идее демократии.

Если рассматривать демократию как игру, многие ее аспекты будут выглядеть абсолютно рационально. Но, продолжив аналогию, обнаруживается и иррациональный аспект демократической модели. Законы демократии могут быть продуктом консенсуса рациональных политиков, но состав и территория, в рамках которых действуют эти законы, определить таким же способом невозможно. Демократия всегда возникала в отдельных сообществах. Еще нигде не зафиксирован случай, когда свободные, не связанные друг с другом сознательные индивидуумы спонтанно сошлись бы вместе, чтобы заключить демократический социальный контракт на пустом месте. Нравится нам это или нет, национализм есть та историческая сила, которая позволила объединить политические организмы в демократические модели правления.

В мире нет национальных границ, предопределенных естественным развитием. Критерии, по которым нации отличаются одна от другой, мо-

гут не быть универсальными, но политическое единство, необходимое для демократии, не может быть достигнуто без того, чтобы люди не определили себя сами как “нацию”.

Попытки отрицать важность национализма часто проистекают из нежелания признать тот факт, что демократическая модель, которую представляют вершиной рационального развития, в действительности опирается на иррациональный фундамент. Предупреждения о том, что национализм окажется основным препятствием на пути демократических реформ, игнорировали тот факт, что все реальные демократические движения были одновременно и движениями националистическими. Не вполне рациональный характер националистических принципов может потрясать основы демократии и вести к кровопролитию. Стремление сторонников современных моделей демократии сознательно избежать националистических подходов объясняется тем, что решение подобных проблем крайне редко достигается без боли и насилия.

Г. Нодия в статье “Национализм и демократия” утверждает, что “многие упреки национализма во имя демократии являются на самом деле упреками национализма во имя либерализма. Под либерализмом я имею в виду учение, согласно которому *свобода индивида является основной политической ценностью*. Ни демократический ни либеральный принципы не основаны на рациональном фундаменте. Предпочтение ценностей в этом случае должно быть в конечном итоге основано на вере, а не на рациональном знании” [4].

Все попытки объединить мир на основе универсальных доктрин, таких как христианство или коммунизм, привели только к росту межнациональной вражды. На сегодняшний день *основные принципы национализма получили более широкое распространение в мире, чем принципы либерализма или любой другой идеологии*.

“На теоретическом уровне либеральная идеология исключает любое признание принципов национализма, так как для истинного либерала человеческая личность сама по себе является определяющей единицей любого анализа. Государство как таковое неизбежно предполагает некое подавление и высшую власть над личностью, а это либералам не нравится. Они рассматривают государство как неизбежное зло, приемлемое лишь постольку, поскольку отсутствие такового грозит индивидуумам еще большими бедствиями. Либералы готовы примириться с государством, так как государство — это единственная

сила, способная предотвратить войну всех против всех и обеспечить соблюдение индивидуальных прав граждан. Но здесь встает вопрос, о каком государстве идет речь. Сегодня кажется очевидным, что либералы должны отдавать предпочтение демократическим государствам. Но отнюдь не все либералы однозначно встают на эту точку зрения. Почему бы, например, не предпочесть старую форму достойной просвещенной монархии, так как социальную базу либерализма всегда составляли элиты. Тирания большинства — а большинство всегда есть большинство посредственности — это страшная угроза демократии”.

Национализм — это медаль, имеющая две стороны: одна политическая, другая — этническая. До сих пор делались попытки представить это как два разных национализма — национализм “хороший” и национализм “плохой”. Идея принадлежности к единой нации — политическая идея, поэтому невозможен национализм без политического элемента, но суть этого понятия скорее этническая.

Нельзя полностью отрицать антилиберальной сущности этнической ориентации, но, обращаясь с ней умело, отрицательные последствия можно приглушить. Гордость этноса общими предками, славной историей, великими традициями, культурой, общим языком может быть сублимирована в патриотическое уважение к государственным институтам и достижениям демократической власти, а не власти чисто этнической. Но эти проявления страшной стороны национализма происходят не из завышенной этнической самооценки, а скорее из отсутствия выхода национальных чувств на политическом уровне. Когда у народа нет реального механизма для выражения гордости своей политической системой или государственным устройством, он начинает вместо этого гордиться своей наследственной принадлежностью к определенной расе, языком или культурной идентичностью.

Ф. Фукуяма считает, что подобная схема существует: *индустриальный прогресс, основанный на научно обоснованной рациональности, и капиталистическая экономика подводят нас к воротам земли обетованной либеральной демократии, но еще не обеспечивают вход в эти ворота* [9].

Ускоренная политизация населения требует более приемлемой идеологии, напрямую отвечающей представлениям граждан. Переходный период требует сильной исполнительной власти, а

это вызывает справедливые опасения возможности установления авторитарных режимов (лишь немногим посткоммунистическим лидерам удалось избежать обвинений в диктаторском стиле правления). Но отсутствие сильной руки на пульте управления может привести к анархии и распаду, что, в свою очередь, может заставить ужесточить репрессии в дальнейшем.

Цивилизованный мир обеспечивает адекватную, хотя не безупречную модель процветающей рыночной экономики и политического режима, разработавшего реальный дееспособный баланс сил *демократии, либерализма и национализма*. Экономическая система, основанная на принципе частной собственности, является неперменным условием, позволяющим гражданам обеспечить здоровое соотношение между свободой и ответственностью — то соотношение, которое и определяет демократию.

Учитывая способность демократии смещаться, согласно историческим условиям, в сторону олигократии или, при наилучших условиях, стремиться к всеобщей власти народа, мы считаем целесообразным использовать *рациональный* подход в управлении демократией. В Украине уже возникли движения, декларирующие основы такого подхода (партия “Прагматический выбор”), однако в подобных платформах не определены взаимосвязи и соотношения демократии и рационализма, что предполагает необходимость развития теории рационально-демократического развития общества.

Литература

1. Аристотель. Соч. — М.: Мысль, 1983.
2. Бердяев Н. А. Демократия, социализм и теократия.
3. Дикань К. Десять років по тому: від УРС до... Історія новітнього партійного будівництва. — К., 1999.
4. Нодия Г. Национализм и демократия.
5. Платон. Соч.: В 3 т. — М., 1968–1972.
6. Ремизов М. В. Апология власти.
7. Хабермас Ю. Философский спор вокруг идеи демократии.
8. Frobel J. Monarchic oder Republik. — Mannheim, 1848. — S. 97.
9. Fukuyama F. The End of History and the Last Man. — N. Y.: Free Press, 1992.
10. Sholomo Aviner. The Return to History: The Breakup of the Soviet Union // Brookings Review. — 1992. — № 10. — P. 30–33.

ПРОБЛЕМА ВЛАДИ В КОНТЕКСТІ ГЕНЕЗИ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 76–78

Один з парадоксів суспільного життя полягає в тому, що люди повсякчас незадоволені існуючою владою і все ж ніколи не живуть без неї, вони завжди є упідвланими, однак невпинно нарікають на це, самовіддано змагаються за право на власний розсуд встановлювати владу над собою, щоб потім ремствувати на неї, а при найпершій нагоді так само завзято її повалити.

Влада — поняття складне, багатогранне та багатоаспектне. Вона має давню історію, свій початок бере з моменту зародження людського суспільства. У житті кожної людини влада відіграє величезну роль, тому що вона притаманна будь-якій організованій, більш чи менш стійкій спільності людей. Найяскравіше влада зі всіма її атрибутами відтворюється в державі: “Народ, влада і територія завжди будуть складовими якісними ознаками держави” [7, с. 75].

Від Стародавніх часів й до наших днів не припиняються пошуки відповіді на питання про те, допоки людині належить коритися державі, владі, а коли вже можна і треба чинити опір. Як у принципі можлива суспільна влада? Чому людина, істота, для якої свобода є найвищою цінністю, виявляється здатною до того, щоб її життєдіяльність була підпорядкована якимось зовнішнім щодо неї імперативам? Що примушує громадянина бути слухняним у відносинах з владою? За допомоги яких засобів влада домагається послуху і повинна це робити, не обмежуючи людської свободи й не зачіпаючи гідності підданих? Якими є межі, що до них може поширюватися влада, не викликаючи заперечення і супротиву підвладних? “Якими є внутрішні підстави для виправдання панування й які зовнішні засоби слугують йому опорою?” [6, с. 646]. Ці та інші

питання у сукупності складають багатогранну проблему влади, яку люди розв’язують впродовж історії відповідно до вимог часу, але вона знову й знову постає перед ними, бо ж, напевно, належить до числа “вічних”, а отже, завжди актуальних.

Отож актуальність і злободенність вивчення проблем влади зумовлені як “відкриттям” цього поняття у “полі” вітчизняного теоретико-політичного дискурсу, так і прагненням перевести практику влади на принципово нові засади, що, зокрема, пов’язано з трансформацією пострадянських суспільств і висвітлює нові концептуальні аспекти проблеми, яка сама по собі є досить таки традиційною. Однак було б ознакою неприпустимої обмеженості вважати, що проблема влади є нагальною тільки для вітчизняного чи, можливо, ширше — пострадянського політичного життя. Серед сучасних обставин, що спонукають до звернення до проблем соціальної влади, зокрема до з’ясування засад її авторитетності й легітимності, актуальним у глобальному масштабі назвемо й констатоване багатьма науковцями поширення кризи влади, девальвацію її авторитету, те, що Х. Ортега-і-Гассет ще у 30-ті роки XX ст. передрік як “повстання”, “бунт” мас.

Влада — це необхідний елемент суспільної організації, без якого неможливі життєдіяльність і функціонування суспільства. Вона покликана регулювати відносини між людьми, між ними, суспільством загалом і державно-політичними інститутами.

У наш час існує чимало визначень влади. Аналіз деяких з них сприятиме з’ясуванню багатоаспектності цього явища. С. Лікес таким чином висловлює своє розуміння влади: “...я б виз-

начив свою концепцію влади, говорячи, що А застосовує владу у відношенні до В, коли А активізує В таким чином, який не відповідає інтересам самого В" [10].

У наш час держави Заходу переживають радикальні зміни, які окремі дослідники сприймають як тенденцію утворення нових типів державної організації, як кризу "традиційних" форм політичної демократії, що застаріли й мають зникнути, як поширення "авторитарної" або "сильної" форми державності, за якої відбувається зосередження влади в руках центрального виконавчого апарату і яка здійснюється за рахунок обмеження прерогатив не лише парламенту, а й органів місцевого врядування, спостерігається злиття, "переплетення" законодавчої, судової та виконавчої влади на базі останньої (водночас невпинно пропагується доктрина "поділу влади"). Поширюються факти обмеження свобод громадян, створення нових механізмів контролю держави над суспільством, що призводить до розмивання відмінності "публічної" та "приватної" царин життя, руйнування їх відносної автономії, що досі складало підвалини західної політико-ідеологічної системи. Характерними явищами в руслі сучасних процесів легітимізації влади є й поширюваний занепад політичних партій, поступове "перетягування" функцій політичного координування до бюрократичного апарату, що спричиняє політизацію; поширення різноманітних "напівдержавних" та "напівприватних" установ, які існують немов би паралельно з "класичною" адміністрацією і становлять своєрідний резерв на випадок загострення суспільно-політичних конфліктів [5, с. 42].

На думку Ю. Лангража, поширення й поглиблення кризи влади, заперечення її авторитету, що супроводжує розвиток сучасного світу, виражається у незгоді громадян з владою, інакомисленні, сумніві, розчаруванні і навіть запереченні авторитету носіїв влади, відмові пересічних громадян визнавати владні повноваження існуючих інституцій врядування, прерогативи владників, схильності чинити опір владним структурам [8, с. 103]. "Наші демократії, — вважає М. Рокар, — перебувають у процесі повільного занепаду, що досягнув такої межі, коли для них головною проблемою, від якої залежить врегулювання усіх інших питань, стало відновлення авторитету політичної влади й її здатності ухвалювати рішення. Якість державного управління у багатьох країнах останніми десятиріччями суттєво погіршилася" [9, с. 69].

"Влада" є ключовим поняттям в політичній соціології Заходу, яку дехто (зокрема, Г. Лассуелл, А. Каплан) вважає політичною дисципліною, зорієнтованою саме на вивчення влади в суспільстві. Своєрідні підходи до проблеми влади можна вбачати вже у властивому античній свідомості розрізненні позитивного права та права природного, нормативно-інструментального начала у державно-правовому регулюванні та начала ціннісного, коли право є мірою свободи й рівності, вираженням ідеї суспільної справедливості. Характерною рисою середньовічних вчень про владу було обґрунтування феодальної ієрархії й правомірності панування церкви, перетворення її догматів на політичні аксіоми, прирівнення біблійних текстів до суспільних законів. Ідея законслухняності проходить через ціле богословське віровчення середньовіччя. Разом з поширенням закликів до покори державній владі обґрунтовується право народу на повстання й навіть на царевбивство, якщо правитель зловживає владою, узурпує її, чинить негідно.

Сучасна наука про владу спирається на вчення Т. Гоббса, який вважав, що влада — це належний спосіб здобуття блага, на намагання Дж. Локка довести, що владні повноваження виходять зі здатності людей встановлювати певну узгодженість їхнього життя. Головною, суттєвою рисою влади взагалі від Й. Фіхіє, Д. Шопенгауера, Ф. Ніцше, Г. Гегеля, К. Маркса, М. Вебера вважається примушення, панування, прийняття зобов'язуючих рішень та розпорядчий вплив, здійснюваний шляхом санкцій.

Домінуюче із середини ХІХ ст. сприйняття влади як вольового потенціалу, панування сили, репресивного тиску, креативної активності суб'єкта, "воління влади", прагнення до вишості, переважання втілюється, зокрема, у потужній школі політичного біхевіоризму (Р. Даль, Г. Моргентау), коли поняття "влада" тлумачать як співвідношення поведінки та впливів, де одна сторона нав'язує іншій свій варіант розв'язання проблеми (Л. Каплан, Г. Ласуелл).

У другій половині ХХ ст. формується ширший погляд на феномен суспільної влади, що по-новому висуває проблему легітиматії — вже не як доведення права на насильство, а як здобуття відповідності окремої волі щодо волі загальної. На противагу попереднім трактуванням влади, для яких характерне випинання відносин панування й підкорення і які через це кваліфікуються як реляційні (до них слід віднести й різноманітні варіанти комунікативних версій сутності

влади, висловлених А. Гідденсом, Ю. Хабермасом, М. Фуко), формується (а точніше, відтворюється) так званий нормативний вектор досягнення влади та її легітимації, пошук понадсуб'єктних підстав владарювання (Х. Арендт, Т. Болл, Н. Смелзер). У руслі нормативної парадигми перебувають системні розробки природи влади (Г. Ллмонд, Ж. Бюрдо, К. Дойч, Т. Парсонс), структурно-функціональні її концепції (М. Крозьє, Д. Істон), дослідження інституційних аспектів легітимності влади, що характерне для французької школи політичної науки (М. Дюверже, М. Оріу, М. Прело).

Не тільки "буржуазні", а й вітчизняні дослідники політичного життя нині чимдалі більше визнають, що справжня влада не дорівнює лише пануванню й фізичному примушенню, не є фактом тільки матеріальним і пов'язана зі сферою духовного життя людей, колективними уявленнями та іншими ідеологічними чинниками. Помітний внесок у розробку загальної теорії влади свого часу зробили вчені Т. Алексеєва, В. Амелін, А. Анікевич, І. Антонович, М. Байтін, Ф. Бурлацький, М. Кейзеров, І. Кравченко, В. Мшвенієрадзе, М. Попович, Ю. Прилюк, Ю. Тихомиров, А. Федосєєв, Г. Шахназаров [1-4].

Таким чином, влада — це основний елемент, що об'єднує політичну систему суспільства в єдине ціле. Влада визначає природу і стійкість політичної системи, виражає волю соціальних суб'єктів. Ця воля здійснюється як обов'язкова, публічна, що підкорює собі всіх членів суспільства. Влада забезпечує порядок, тобто приведення поведінки суб'єктів у відповідність з нормами та цінностями, необхідними для існування системи. Влада виражає і захищає докорінні інтереси і сукупну волю соціальних об'єднань, виступає засобом реалізації цих інтересів та волі. Вона має

глибокий внутрішній зв'язок з таким суспільним явищем, як організація. Влада — це осмислений цілеспрямований процес, протягом якого визначаються цілі, шляхи і засоби розвитку суспільства, організується діяльність його членів у потрібному напрямі. Влада необхідна насамперед для організації суспільного виробництва, яке немислиме без підкорення всіх його учасників єдиній волі, необхідна для підтримки цілісності та єдності суспільства.

Література

1. Алексеєва Т. Власть и легитимность (Эволюция не-марксистских подходов в современной английской политической философии) // Власть. Философско-политические аспекты. — М.: Ин-т философии РАН, 1989. — С. 110-113.
2. Алексеєва Т. Предмет политической философии // Полит. исслед. — 1992. — № 3. — С. 173-176.
3. Амелин В. Н. Власть как общественное явление // Соц.-полит. науки. — 1991. — № 2. — С. 3-15.
4. Аникевич А. Г. Политическая власть: вопросы методологического исследования. — Красноярск, 1986.
5. В. Н. Кризис государства // Зарубежная политическая наука: история и современность. — Вып. 3. — М.: Ин-т молодежи, 1990. — С. 42.
6. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избр. произведения. — М.: Прогресс, 1990.
7. Колодій А. М., Копейчиков В. В., Цвік М. В. Народовладдя як основа представницької демократії. — К., 1995.
8. Ланграж Ю. Авторитаризм: возможности и пределы интерпретации с т. з. формы и строения общественного организма // Политология вчера и сегодня: Темат. сб. — М.: АОН при ЦК КПСС, 1990.
9. Рокар М. Трудиться с душой. — М.: Междунар. отношения, 1990.
10. Dahl R. A. On the Concept of Power // Behavioral Sci. — 1957. — P. 202-203.

О. І. САЛТОВСЬКИЙ, канд. філос. наук, доц.
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

ЮЛІАН БАЧИНСЬКИЙ: МАРКСИСТСЬКЕ ОБГРУНТУВАННЯ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОЇ САМОСТІЙНОСТІ УКРАЇНИ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 79–85

Одним з найяскравіших діячів “молодшого” соціал-демократичного покоління галицьких родовців кінця XIX ст. був Ю. Бачинський (1870–1937). Він народився 28 березня 1870 року в с. Новосілки-Кути Підгаєцького повіту на Тернопільщині в родині греко-католицького священника шляхетського походження. Початкову освіту отримав вдома. Далі навчався у Львівській німецькомовній гімназії, у 1882–1883 роках — у реальній гімназії ім. Франца-Йосифа в Дрогобичі, а 1890 року закінчив україномовну Львівську академічну гімназію. Того ж року вступив до Львівського університету, де перших два роки навчався на факультеті права й адміністрації, а далі — права і політики. Пізніше він слухав деякі курси лекцій в Берлінському університеті.

Взявши активну участь в українському русі ще гімназистом, Ю. Бачинський (Охрімівич) досить швидко стає в ньому одним з лідерів “молодшого покоління”, що орієнтувалось на ідеї європейської соціал-демократії. Під сильним впливом марксистської політичної та економічної теорії 1895 року двадцятип'ятирічний юнак публікує працю “Україна irredenta”, що стала непересічною подією у становленні української державницької думки.

Автор на самому початку досить чітко визначає мету її написання: “Я хочу раз вже назавжди поставити на денний порядок справу будучності української нації — взагалі, не лише виключно в Австрії, а і в Росії (виділено Ю. Бачинським. — О. С.). Скільки вже наговорилося “патріотичних” річей про український народ, скільки любовних поезій присвячено Україні, вся публична робота, мовляв, уся повинна бути звернена на добро України, українського народу, робота... оживлю-

вана надіями на кращу будучність... Якаж-то се та “краща будучність”. Чого сподіватися нам від неї? — Час би вже означити собі вже раз ясно справу з того, чого нам остаточно дождити! Час би вже означити яснійше і конкретнійше ту “кращу будучність”! При такій пустій фразі, як “краща будучність”, і так само пустих її парафраз, годі вже довше оставати. Час уже поставити собі раз ясно *ціль* наших змагань, і туди звернутися з усею енергією” [2, с. 5–6].

Брак такої мети, вважає мислитель, утворився внаслідок того, що ні українська народна маса, ні її провідники не розуміють сутності існуючих соціально-економічних відносин, законів суспільного розвитку. Подібна ситуація є недопустимою, оскільки вона приводила і приведе в подальшому до розпорошеності національних сил, насамперед — робітництва, безпрограмотності діяльності, а отже, до невдачі, а врешті-решт, і до апатії, до збайдужіння.

Своє завдання Ю. Бачинський бачить в тому, щоб, застосувавши марксистську методологію дослідження соціальних явищ до галицької дійсності, не лише з'ясувати причини важкого стану робітничого класу і селянства, “фактичний стан теперішніх відносин”, а й дати певну програму дій в боротьбі за національне та соціальне визволення, показати мету, до якої повинні прагнути молоді українські соціал-демократи та всі, кому небайдужа доля українського народу.

Вихідним пунктом розмірковувань Ю. Бачинського є марксистська теза про те, що держава є апаратом класового пригнічення і служить інструментом визиску працюючих мас. Сучасна йому держава — капіталістична за своєю суттю, не залежно від конкретних форм

організації. Вона забезпечує умови для якнайкращого розвитку великого промислового виробництва за рахунок немилосердної експлуатації працюючих: "Сучасна держава, держава великого промислу і торгівля, вишукуючи чим-раз ліпші умови для свого існування і свого дальшого розвитку, вимагає конечно великих жертв від своїх горожан. Що жертви ті конечні, то кожний признає. Одно тільки лихо: вони так швидко розложені, що, власне, ті, для котрих утворена та держава, звільняються від них, оскільки можуть (а можуть! от, хоч би завдяки виборчій ординації) і спихають їх на тих, для котрих вона тяжким камінем в ногах, котрі якраз через неї і гинуть" [2, с. 10–11].

Капіталістичний спосіб виробництва, підкреслює Ю. Бачинський, витворив сучасну йому західноєвропейську цивілізацію. Перемога нових економічних відносин пов'язана з тим, що центром всього економічного і політичного життя суспільства стає місто, в якому концентрується виробництво та влада. Становлення міста в новій якості відбувається за рахунок підвищеної експлуатації села, яке не спроможне протистояти місту, як натуральне або дрібнотоварне виробництво великому машинному. Цей процес, на його думку, є історично прогресивним, незважаючи на всі збитки, що він завдає простим громадянам, тим, хто живе власною працею. Його прогресивність полягає не лише в тому, що він викликає до життя небачені до цього продуктивні сили суспільства, а й виносить на порядок денний історії емансипацію індивіда та народів, хоча поки що саме буржуазія, користуючись перевагами нового ладу, представляє інтереси нації, видаючи свої власні інтереси як загальні.

"Місто (виділено Ю. Бачинським. — О. С.) стало відтепер надавати, зі своєю мільйонною людністю, головний тон тогочасній державній політиці, воно то і стало тим центром, в котрім збіглися і сплелися всі нерви сучасної держави. Представник його — буржуазія, оголосивши себе представником цілої нації, вхопила в свої руки керму державних справ, а тим самим держава і правительство стали інституцією до ведення її суспільно-класових інтересів. Завдяки сему викликала буржуазія в протягу свого столітнього пановання такі колюсальні продукційні сили, викликала таку великанську творчу силу людської суспільності, що з ними ніякий із попередніх віків не може рівнятися" [2, с. 15–17].

Однак розвиток капіталістичних відносин відбувається досить нерівномірно не лише у світі чи в Європі, а й в окремих великих за терито-

рією та багатонаціональних за складом країнах. При цьому політична система та державний апарат використовується буржуазією пануючих націй для того, щоб забезпечувати преференції для розвитку власних виробництв та придушення конкурентів.

Галичина, як коронний край Австро-Угорської імперії, запізнилась, вважає Ю. Бачинський, через різні історичні обставини, в розвитку капіталістичних відносин та виробництва. Унаслідок цього її населення, особливо українці, несе значні збитки, що ніяк не компенсуються розвитком продуктивних сил краю. Галичина все більше перетворюється в сировинний придаток та джерело збуту товару для економічно розвиненіших частин імперії, а її мешканці все більше страждають від відносного перенаселення, масового безробіття, обезземелення селянства, надлишки якого не можуть прийняти економічно слабкі міста краю. Це породжує бідність, масові злидні та еміграцію.

З розглянутих причин реального стану українського населення Галичини вчений робить висновок: "... щоби усунути ті аномальні економічні відносини Галичини, щоб спинити і ту еміграцію, треба усунути ту причину, що їх зродила. А та причина — чей очевидна. Є се не що инше, як лише нинішній політичний устрій Австрії — *нинішній політичний централізм Австрії* (виділено Ю. Бачинським. — О. С.). При ній виставлена Галичина на жертву всім економічно сильнішим коронним краям Австрії, а головню австрійській столиці, через нею спрараліжована вся продуктивна сила Галичини, а з тим затрачена та різнородна можливість зарібку, якого потребує наш мужик, а якого немає" [2, с. 33].

Розвиток капіталістичних відносин у багатонаціональних імперіях, вважає Ю. Бачинський, чітко виявляє економічні підоснови політичного протистояння та міжнаціонального напруження. Якщо буржуазія пануючих націй прагне використати державні механізми з метою створення кращих умов для ведення справи на шкоду своїм конкурентам, які представляють підкорені регіони, то буржуазія цих регіонів змушена шукати захисту власного капіталу у боротьбі за децентралізацію держави, максимальне передавання повноважень центру до регіонів, врешті-решт, за власну, контрольовану нею, національну державу.

Говорячи про хід політичного процесу в Австро-Угорщині, він відзначає: "Політичні боротьби в австрійським парламенти се — в їх основній причині — ніщо инше, як вияв боротьби еконо-

мічної, що відбувається в лоні сучасної австрійської суспільності, — одна з многих форм, але найзагальніша і найнаглядніша, в якій правляться всі ті економічні антагонізми поодиноких коронних країв Австрії, які зродилися, відколи капіталізм став пануючою формою суспільно-економічних відносин австрійської держави. Ся боротьба, то боротьба конкурентна “славянського” капіталу з капіталом німецьким, “славянської” буржуазії з німецькою буржуазією, емансипаційна боротьба австрійських коронних країв з під тиску і визиску австрійського-німецького центру” [2, с. 34].

Як підкреслює Ю. Бачинський, боротьба між націями в умовах капіталістичного суспільства є лише прикриттям для ведення конкурентної боротьби між різними групами буржуазії. На перших етапах вона маскувалась ідеєю захисту національної мови та культури, а зі становленням та зміцненням позицій національного капіталу починає набирати все виразнішого політичного характеру. На зміну просвітницьким лозунгам приходять ідеї політичної автономії і, зрештою, політично-державного сепаратизму.

“Ся національна боротьба, в тім широкім значінню, оперта вже явно на інтересах економічних, з відповідаючими їм *політичними змаганнями*... По своїй істоті є то, отже, боротьба економічна, конкурентна боротьба капіталів славянських з сильнішим капіталом німецьким, — *політично*, виявилася вона в жаданню *перестрою нинішнього централістичного устрою Австрії в устрій — федералістичний* (виділено Ю. Бачинським. — О. С.)” [2, с. 41].

Буржуазія, яка така, що вже здобула економічну владу в суспільстві, об’єктивно зацікавлена у проведенні демократичних політичних реформ. Її політичним ідеалом є не монархія, а конституційна держава з виборними органами управління. Монархію буржуазія терпить, вважає Ю. Бачинський, лише за умови, якщо перша виконує виключно “декоративні” функції. Але якщо буржуазія пануючої нації прагне до централізованої конституційної держави, то в національних складових імперії національний капітал бере на озброєння лозунг федералізації.

“З упадком централізму наступає федерація. Країв чи народів? — Отсе питання, що займає тепер усі антицентричні табори знемочилої Австрії, предмет дискусії і боротьби в нутрі самих антицентричних кругів австрійської суспільності. “Автономія країв” — се клич, під котрим борються всі пануючі нині, в поодиноких коронних краях Австрії, нації, — “автономія на-

родів” — се клич, під котрим борються усі гноблені в поодиноких коронних краях Австрії нації, а також австрійська соціальна демократія” [2, с. 41].

Боротьба основних підходів до принципів формування федеративної держави, вважає Ю. Бачинський, робить тимчасовими союзниками буржуазію пригноблених в окремих коронних краях імперії націй та австрійську соціал-демократію. Соціал-демократи, послідовно відстоюючи невід’ємні права працюючих мас, в тому числі і на вільний національно-культурний розвиток, є прихильниками ідеї поступової перебудови імперії на національно-територіальних принципах. Кожна нація повинна отримати своє власне державно-автономне утворення, до якого мають увійти всі населені представниками цієї нації землі. Це усуне проблему міжнаціональних суперечностей і відкриє соціал-демократам поле для реалізації їх соціально-політичних ідеалів. При цьому вчений вважав, що створення української національної автономії у складі Австро-Угорської імперії є лише першим кроком до набуття українською нацією державно-політичної самостійності.

Така позиція, блискуче обгрунтована Ю. Бачинським, стала основою для дій українських соціал-демократів в Австро-Угорщині і дозволила їм послідовно обстоювати як національні, так і соціальні інтереси українських працюючих мас. Ідеї, висловлені Ю. Бачинським, значною мірою вплинули на позицію української делегації при підготовці та ухваленні Брюннської програми 1899 року австрійської соціал-демократії, яка визначила вихідні положення австромарксизму. І. Бегей щодо цього впливу відмічає: “Зазначимо, “австромарксистські” праці К. Каутського, О. Бауера, К. Реннера з’явилися після “України ігредент-и” Ю. Бачинського. До того ж жоден із згаданих австрійських соціалістів не намагався поєднати соціалістичну і самостійницьку ідеї. Вперше це зробив Ю. Бачинський... Таким чином, Ю. Бачинський був одним із засновників (а може, і засновником) ідеології австромарксизму і засновником україномарксизму” [3, с. 62].

Для української буржуазії та українських соціал-демократів в Австро-Угорщині на той час, на думку Ю. Бачинського, спільним було одне бажання — добитися розділення Галичини за національною ознакою на польську та українську частини та приєднання до останньої населених українцями земель Буковини, Закарпаття, Лемківщини. Місцеві органи управління повинні були отримати від центральних максимально

можливі повноваження: "... Русини" бажують перенесення всіх тих справ, що не входили би під компетенцію центрального парламенту, до соймів *національних*, опертих на *відрубній політичній організації* територій — уже не краєвих, а *національних* (виділено Ю. Бачинським. — О. С.)" [2, с. 47].

Ця вимога, що повинна була б об'єднати всю націю навколо спільної мети, на жаль, констатує Ю. Бачинський, залишається на час написання книжки лише теоретичним постулатом. Причиною цього є все те ж запізнення Галичини з розвитком капіталістичного виробництва і пов'язаними з цим змінами соціальної структури суспільства. І основною проблемою є не відсутність, чи надто мала чисельність українського галицького пролетаріату — бідних і особисто вільних в Галичині аж занадто, але вони змушені емігрувати з краю, — а крайня слабкість і нечисленність української буржуазії.

Він звертає увагу читачів на те, що "... серед "руської" суспільності не витворилася ще класа, котра з природи річи безпосередньо була би в нім заінтересованою, котрої інтереси безпосередньо вимагали би здійснення того постулату, котра, отже, ставши силою своєї класово-політичного становища "на чолі" української суспільності в Галичині, викликала би серед неї, під прапором тих своїх життєвих класових інтересів, таке почуття свідомості "національних" інтересів, що сей постулат став би постулатом не лиш одної, її класи, а всенародним постулатом — постулатом *усіх* клас австрійської частини українського народу. Нема ще класи *міської-буржуазийної* (виділено Ю. Бачинським. — О. С.) — промислово-торгівельної, а суть доперва її зародки" [2, с. 48].

Саме буржуазія, вважає марксист Ю. Бачинський, є на тому етапі історичного розвитку української нації виразником національного інтересу. Вона його, по суті, творить і нав'язує всім іншим соціальним групам, видаючи свій власний за загальний. Маса можуть його прийняти тому, що вони також об'єктивно зацікавлені у вимогах української буржуазії — демократизація політичного життя і створення національної державності, спочатку у формі автономії, а пізніше — цілком самостійної держави.

Українську буржуазію штовхають до цього не якісь особливі психологічні здатності чи почуття патріотизму, підкреслює вчений, а логіка економічної конкуренції різнонаціональних капіталів. Дві основні нації в Галичині — українці і поляки — представлені двома відмінними різно-

видами капіталу: «Боротьба економічна переходить одночасно в боротьбу *національну* (виділено Ю. Бачинським. — О. С.). Адже тут стоять і дві народності: велика господарка — Поляки, середня — "Русини"» [2, с. 67]. Великі капітали прагнуть до поглинання менших, а останні, щоб зберегтися, змушені об'єднуватись в конкурентній боротьбі проти сильніших.

Ю. Бачинський підкреслює: "Висловом сеї економічної боротьби української буржуазії — буде її політика. Желізний класовий інтерес, вимоги її екзистенції будуть перти її з одної сторони до чимраз більшого нагромадження капіталів і до здобування чимраз більшої суспільно-класової сили і значіння, що передовсім репрезентується в силі капіталу, отже, до чимраз сильнішого розвитку системи капіталістичної господарки, а з другої сторони, змусить її кинутися на всі ті різнородні перепони, які будуть стояти їй на дорозі до тих її життєвих змагань. Отже — передовсім в політичну боротьбу з сильнішим конкурентом, що осадився під самий її бік — з польською буржуазією" [2, с. 69].

Боротьба з тиском потужного німецького капіталу в межах Австро-Угорської імперії та польського в Галичині змушує, на думку вченого, українську буржуазію в своїх домаганнях іти далі вимог демократизації політичного життя і національно-територіальної автономії. Досягши цих перших цілей, вона змушена буде піти у своїх вимогах далі: "... на дневнім порядку буде вже стояти справа *політичної* самостійності українського народу, справа *незалежності* — *національної української держави* (виділено Ю. Бачинським. — О. С.)" [2, с. 70].

Така вимога буде справедливою не лише виходячи з українських національних інтересів, вважає він, а й впливає з аналізу близьких історичних перспектив Австро-Угорщини. Ця імперія, що виникла для захисту від турецької загрози для Центральної та Західної Європи, а пізніше для стримування експансіоністських прагнень царської Росії, поступово втрачає своє призначення, а разом з ним і зацікавленість провідних західноєвропейських держав в її існуванні. Туреччина вже не є загрозою, а Росія через нагромадження в ній революційні процеси скоро також буде зайнята зовсім іншими справами, ніж загроза європейській стабільності. Ю. Бачинський робить цілком пророчий висновок: "Виборення конституції в Росії буде першим актом розбору Австрії" [2, с. 80].

Обґрунтовуючи право України на державно-політичну самостійність, і, головним чином, ре-

алістичність прагнень таке право реалізувати, Ю. Бачинський апелює до геополітичних чинників. Він розглядає українську проблему не лише в контексті процесів, що відбуваються в Галичині чи у всій Австро-Угорській імперії, а виходячи із загальноєвропейського, а то й світового контексту.

Демократизація політичного режиму в Російській імперії змінить геополітичні напрями політики цієї держави і зробить питання політичного усамотійнення народів Австро-Угорщини справою реальної політики: “Скоро Боспор перестане бути однією з перших точок політичних прямовань Росії, а Австрія перестане через те грати одну ролю, яка зісталася ще їй в загальноєвропейській політиці, ролю бар’єри проти Росії в її поході на Константинополь, з тою хвилиною Європа стратить всякий інтерес підтримувати довше ту дрантливую латанину з тільки ріжних і при тім ворожих собі народностей” [2, с. 85].

Зміна геополітичних пріоритетів Росії, нав’язаних абсолютистським царським режимом, на думку Ю. Бачинського, буде для неї поверненням до розв’язання власних насущних проблем. Серед них одне з центральних місць посідає проблема перебудови держави та задоволення національних інтересів поневолених царизмом народів. Першим серед них буде українське питання. При цьому воно повинно стати не як проблема задоволення мовних, освітніх та культурних потреб українців, а як питання державно-політичне.

“Вироблення конституції в Росії примусить знова російську суспільність зайнятися своїми внутрішніми справами, занедбаними таким страшливим способом теперішнім абсолютизмом і то занедбаним власне через той абсолютизм. — А між справами, які тоді проявляються на щоденному порядку, прийде також і *правно-державне питання українське*, питання висунене на щоденний порядок силою фактів, не так формально-національної натури, як приміром почуття національної самостійності і відрубності мови, так слабо ще розвинене між українською суспільністю в Росії, а радше силою натури *економічної і адміністративної* (виділено Ю. Бачинським. — О. С.). Адміністративні вимоги російської держави і економічні інтереси російської України самі вже висунуть на щоденний порядок національне і державне українське питання, будуть навіть у ній рішучим чинником, — національне почуття радше їх виявом — силою додатковою” [2, с. 86].

Аналізуючи особливості українського питання в Російській імперії, Ю. Бачинський застосовує ті ж принципи марксистської методології дослідження соціально-політичних процесів, що і при аналізі ситуації в Австро-Угорщині. При цьому він доповнює свій дослідницький арсенал і аналізом геоекономічної ситуації в Росії.

Досліджуючи розвиток в ній капіталізму, вчений наголошує на тому, що можна виділити три основних промислових центри на просторах імперії: польський (регіон Варшава — Лодзь), російський (московсько-ярославський промисловий район) та український (харківський). Ці райони є нерівноцінними у своєму розвитку і потужності, а боротьба між ними повинна з konieczною необхідністю привести до розподілу Росії у ближчому майбутньому на три відрубні економічно і самостійні політично державні організми.

Ю. Бачинський відзначає: “Отже, ся економічна нерівність тих трьох територій викличе з сторони слабших оборонну боротьбу проти сильніших, а то боротьбу “Великоруси” проти найсильнішої розвиненої економічно Польщі, і боротьбу України проти сильнішої розвиненої від неї економічно “Великоруси” і Польщі. Та економічна боротьба виявиться в жаданні *поділу Росії на відрубні політичні організми* (виділено Ю. Бачинським. — О. С.)”.

Український промисловий район, як найслабший, зазнає величезного тиску не лише з боку російської царської бюрократії, а й від конкуренції з більш розвиненими польськими та російськими капіталами. Для захисту свого існування українська буржуазія буде змушена висунути лозунг боротьби за національну державно-політичну самостійність. При цьому її вимоги стосуватимуться всієї території, заселеної українцями, а боротьба за захист своїх економічних інтересів стане частиною боротьби за національне звільнення.

“І тепер можна собі уявити, яка тяжка, відчайдушна боротьба жде Україну, кілька посвячення, кілька енергії, фізичної і духовної, прийдеться їй видобути з себе, кілька матеріяльних жертв і крові зложити на жертвенику вітчизни! Буде се страшний час — час страшної муки і терпіння, але й найкрасший час життя української буржуазії. *Україна для себе!* От і єї клич. *Вільна, велика, незалежна політично самостійна Україна — одна нероздільна від Сяну по Кавказ* (виділено Ю. Бачинським. — О. С.) — от єї стяг!” [2, с. 97].

Українська буржуазія покликана виконати свою історичну місію — створити незалежну ук-

раїнську державу, вважає Ю. Бачинський. У цій боротьбі їй повинна надавати всіляку підтримку українська соціал-демократія, оскільки, на його думку, питання соціального звільнення не може вирішуватись у відриві від питання звільнення національного. Справжнє соціальне звільнення народу, на думку вченого, може настати лише у власній національній державі. Не пройшовши цього щабля історичного розвитку, нація буде змушена зораз повертатись до питання державної самостійності і тим самим гальмувати свій поступ до реалізації загальнолюдських ідеалів.

Загальносвітовою тенденцією, з погляду мислителя, є все більш тісна взаємодія націй і народностей. Це зумовлене насамперед необхідністю все тіснішої економічної взаємодії, міжнародного розподілу праці, формування світового ринку: *“... при тій що-раз-то зростаючій залежності, а в кінці економічній єдності всієї людської суспільності мусить отстаточно витворитися також і нова, висша єдність роду людського — інтернаціональна, котра запанує над нинішньою єдністю національною* (виділено Ю. Бачинським. — О. С.)” [2, с. 153].

Але “єдність інтернаціональна”, як підкреслює Ю. Бачинський, можлива лише для вільних націй. Для тих, хто у своєму розвитку пройшов певні ступені і досяг відповідного рівня. Існування в національній державі, розв’язання соціальних проблем без впливу національного фактора є обов’язковою передумовою для вступу в майбутній світовий союз вільних народів.

Вважаючи майбутню інтернаціональну єдність неминучим наслідком дії економічних і соціальних законів, Ю. Бачинський зовсім не переходить на позиції жорсткого економічного детермінізму. Розвиток економічних відносин створює лише певні передумови, а саме від людей залежить те, як вони будуть використані, які матимуть наслідки. Саме тому він закликає до необхідності активної політичної роботи з боку свідомих українців. Адже від того, як вони зможуть організувати маси, від того, як маси поведуться в революційній обстановці, залежатиме доля мільйонів людей.

“Попри боротьбу з російським абсолютизмом, потреба вже тепер почати тій малій горстці свідомих вже Українців будити серед української суспільності в Росії, оскільки се лише можливо, і думки про політичну самостійність України. Та справа і так, скорше чи пізнійше, мусить вийти на дневний порядок, але чим скорше та думка прийметься серед української суспільності, тим лекшою буде і боротьба за неї. Се дуже багато

буде залежати від того, як поставить себе Україна в даній хвилі, при виробленню конституції в Росії, в справі, яка зараз стане на дневнім порядку — в справі реорганізації внутрішнього устрою Росії. Від становища, яке займуть тоді Українці, і від результатів, які вони зможуть тоді добути, будуть саме і залежати лекші чи тяжчі умовини дальшої боротьби за політичну самостійність України (виділено Ю. Бачинським. — О. С.)” [2, с. 162–163].

Українські соціал-демократи в Росії, як і в Австро-Угорщині, повинні передусім перейняти інтересами власного народу, не дати можливості приховати за інтернаціональними лозунгами прагнення зберегти рабське становище української нації і після демократичної революції. Саме тому він визначає як головного союзника української соціал-демократії на той історичний момент не російську чи польську соціал-демократію, а власну, національну буржуазію.

Ю. Бачинський зазначає, що в умовах, поки не знищені економічні підстави міжнародної ворожнечі, пропаганда інтернаціоналістських ідей буде згубною для соціал-демократії і дискредитуватиме саму соціалістичну ідею. Пропаганда інтернаціоналістичних ідей в широких масах заподіє шкоду інтересам насамперед поневолених і економічно слабших націй та послабить позиції національних загонів соціал-демократії.

Відмова від пропаганди ідей інтернаціоналізму зовсім не означає, що Ю. Бачинський переходить на позиції шовінізму. Вирішення українського питання не суперечить дійсним національним інтересам представників всіх національностей, що живуть в Україні: «Боротьба за політичну самостійність України не відноситься також виключно до Українців-народу, а взагалі до всіх (виділено Ю. Бачинським. — О. С.), що замешкують Україну без огляду на те, чи це автохтон-Українець, чи колоніст: Великорос, Поляк, Жид чи Німець. Спільний інтерес з’україншить їх, змусить їх усіх стати українськими “партіотами”» [2, с. 95].

Та і боротьба за державу, на його думку, є лише проміжною метою. Пізніше, підводячи підсумки для українців революції 1917–1921 років, Ю. Бачинський ще раз нагадує свою думку: *“... остаточною ціллю кожного народу є не держава, а його можливо найкращий, свободний, культурний розвиток. Держава се лише засіб для сього...”* [1, с. 18]. Але держава — це той щабель розвитку нації, який вона не може оминати.

Ю. Бачинський є непересічною фігурою в українському політичному русі. Марксист і соціал-

демократ він одним із перших на повний голос заявив про невід'ємне право України на державно-політичну самостійність. Він зміг дати політико-економічне обґрунтування ідеї української незалежності, пророче передбачив, що боротьба за неї буде важкою і кривавою, що зменшити кількість жертв можуть лише сам український народ та його провідники, якщо чітко усвідомлять свої інтереси і об'єднуються у спільній боротьбі. Марксистську методологію Ю. Бачинський використав для того, щоб боротися з тими, хто іменем Маркса прикривав прагнення до збереження власного панування над підкореними народами.

“Заперечення диктатури пролетаріату, визнання права на приватну власність, активна соціальна роль держави, її участь у перерозподілі мате-

ріальних і соціальних благ, поступова еволюція у напрямку встановлення справедливості і максимальної допомоги якомога більшій частині своїх громадян — основні положення однієї з теорій конституційного (державного) права — соціально-демократичної, творцями якої були Ф. Ласаль, Е. Берштейн, К. Каутський. Отже, в один ряд з ними можна поставити і Ю. Бачинського” [3, с. 70].

Література

1. Бачинський Ю. Большевицька революція і Українці. Критичні замітки. — Берлін, 1925.
2. Бачинський Ю. Україна irredenta. — Берлін, 1924.
3. Берег І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. — К., 2001.

В. О. ХРАМОВ, д-р політ. наук, проф.

(Інститут підготовки кадрів при Міністерстві праці та соціальної політики, м. Київ)

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ЧАСУ: ОНОВЛЕННЯ МОДЕЛІ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 86–91

Основна мета та сутність реформування ЄС на зламі століть спричинили оновлення “філософії” і практики прийняття рішень у просторі нових координат: сучасних інформаційних технологій та розширення складу ЄС. Це і стало предметом аналізу.

Вплив сучасних інформаційних технологій на життєдіяльність країн — членів ЄС

У ЄС все ширше застосовуються нові інформаційні технології, що кардинально впливають на життєдіяльність мільйонів громадян, оновлюють модель прийняття рішень. Вони впливають не тільки на внутрішню політику різних за рівнем розвитку країн — членів ЄС і світу, а й на відносини між цими країнами. Змінюються не тільки тип зовнішніх зв'язків, рівень їх організації, а й предмет науки про світову політику та міжнародні відносини. Ось чому навіть теоретичне осмислення сучасних міжнародних відносин без урахування ролі нових інформаційних технологій стає просто неможливим. Якісні зміни відбуваються у процесі вироблення зовнішньополітичних рішень. До них належить і питання про прийняття нових членів ЄС.

Вступ до ЄС — стратегічне завдання сучасної України. Зараз вона стоїть перед розв'язанням низки конкретних проблем, здійснення яких потребує прискореного освоєння нових інформаційних технологій з метою просування у напрямку європейської інтеграції. Для цього необхідно чітко усвідомлювати, яким чином сучасні інформаційні технології впливають на процес побудови системи міждержавних відносин у ЄС. Зазначимо, що особливу роль у розвитку механізму європейської інтеграції відіграє Інтернет. Завдяки

цій інформаційній мережі можна швидко одержувати приватну, ділову і державну інформацію. Збір даних, їх переробка в інформацію, поширення останньої складають основу інформаційної бази стратегічного аналізу і прийняття стратегічних рішень (насамперед вибір стратегії). Інформація зараз є стратегічним ресурсом, використання якого дає змогу ефективно приймати рішення та управляти соціально-політичним процесом розширення ЄС. Унаслідок того, що інтеграція в ЄС є стратегічним пріоритетом України, інформація про модель та окремі механізми прийняття рішень в межах ЄС має для нашої країни найважливіше значення.

Технології інформаційної епохи створюють оточення, в якому ведуться дії, що спрямовані на розширення рамок ЄС і близькі до інформаційних “бойових” дій, динамічних і непередбачених. Це сприяє постійному реформуванню національних політичних інститутів, впливає на розвиток економіки, підвищує потенціал загальноєвропейської культурної і політичної ідентифікації населення, політичних сил. Водночас це стимулює радикальні рухи, що підштовхують до європейської та світової фрагментації і деградації. Способи буття єдиної Європи можуть впливати на національну волю і суспільну думку ще до того, як аудиторія пересвідчиться в їх автентичності. Парадоксально, що потік інформації про ЄС у реальному часі накладає на збір повноцінної інформації ще більшу потребу. Так, у ЄС і в усьому світі вже почала виникати нова економіка, що заснована на інформаційних службах. Ця нова економіка руйнує стару ієрархію промислового світу, посилюючи тим самим потенціал інформаційно-

го, інтелектуального зближення народів різних держав.

Пізня промислова епоха — олігархічна суміш корпоративно-бюрократичних структур. Нинішні правлячі сили розвинених країн ЄС все більше спираються на систему плебісцитарної демократії, яку строго обмежують суспільна участь, вибори і знання. Великі корпорації, приватні і державні, які складають правлячу мережу нашого часу, повинні контролювати інформацію, щоб тримати систему у стабільному стані. Можливо, незабаром усе це зміниться. Інформаційна революція істотно знизила, якщо не цілком усунула, здатність урядів контролювати інформацію, яку одержує населення. Наявність нової інформаційної технології є настільки важливим чинником, що той, хто використовує цю технологію, має бути готовим до соціальних змін. Щоб розв'язати проблеми, зумовлені цими змінами, потрібна тісніша координація зусиль всіх європейських держав. Той, хто нехтує цією технологією, стикається з ризиком "зникнення" на геополітичному і гео економічному полі Європи.

Інтернет став дуже популярним джерелом інформації і каналом зв'язку. Ця мережа продемонструвала, наскільки нині важко здійснювати контроль над інформацією. Друкарські засоби масової інформації, радіо і телебачення набагато легше контролювати, оскільки тут кількість продуктів обмежена, а аудиторія пасивна. В Інтернеті все інакше: кожний є і споживачем, і виробником. Інформаційна революція змінює вигляд інститутів влади ЄС. Вона усуває ієрархії, розпорошує і перерозподіляє владу (часто убик менших елементів), перетинає і перекроює кордони, розширює обрії часу і простору. Інформаційна революція підсилює важливість мереж (наприклад, соціальної або комунікаційної). Вона дає можливість різним особам зв'язуватися, консультуватися, координувати один з одним дії на великих відстанях. Інформаційна революція спричинила зрушення на шляхах розвитку взаємодії суспільств та інститутів ЄС.

Вона є "великим вирівнювачем" для держав — членів ЄС, для всіх країн Європи. На основі проведених досліджень можна виокремити кілька основних рис інформаційних технологій.

По-перше, індустриально розвинені країни ЄС найуразливіші перед інформаційними атаками.

Інформаційна технологія глибоко проникла в економіку країн ЄС. Хоча банки і намагаються не розголошувати факти несанкціонованого вторгнення у свої інформаційні системи, експерти з комп'ютерної безпеки вважають, що щороку в

Європі спостерігається близько 36 випадків проникнення в банківські комп'ютери, внаслідок чого з рахунків зникає щоразу понад 1 млн доларів.

По-друге, нові інформаційні технології, безсумнівно, впливають на розв'язання проблем прийняття рішень і безпеки. Швидке прийняття рішень помітно змінює повсякденне життя людей у країнах ЄС. Вільне переміщення робочої сили, товарів, послуг і капіталів, інтенсифікація спілкування, ділової активності, зростання внутрішнього ринку, нові реалії політичного і державного життя — все це впливає на розвиток європейської інтеграції. Благополучна Європа, яка прагне стабільності, розглядає кандидатів на розширення свого співтовариства як таких, що здатні прийняти її систему цінностей: свобода і права людини, динамічний ринок, правова і соціальна держава, демократія.

Інформаційно-функціональна модель і внутрішній регламент прийняття рішень

Процес реформування системи влади та політичного управління ЄС має за мету підвищення ефективності прийняття інституційних рішень. Останні, у свою чергу, перебувають у функціональній залежності від таких чинників:

- архітектура інформаційних мереж і спрямованість інформаційних потоків;
- вірогідність інформації про соціальні процеси, що відбувалися у конкретному об'єкті управління;
- модель прийняття управлінських рішень;
- особистий склад інститутів ЄС;
- технологія та інтенсивність впровадження сучасної системи управління.

Взагалі процес прийняття будь якого рішення в ЄС поділяється на чотири фази: збирання та інтерпретація інформації, виокремлення альтернативних проектів рішень; вибір остаточного варіанта рішення з наявністю альтернативних проектів; ухвалення рішення. Збирання, накопичення та інтерпретація — найважливіші етапи прийняття рішень. Яким же чином побудована сучасна інформаційна мережа, яка дає змогу отримувати якісну, вірогідну інформацію про ті процеси, від яких залежить функціонування інститутів ЄС?

Насамперед треба подбати про джерела інформації та їх здатність адекватно висвітлювати багатовимірну динаміку розвитку ЄС. Це забезпечить отримання високоякісної інформації, потрібної для прийняття рішень.

Найважливішими джерелами та суб'єктами прийняття рішень є інститути Європейського

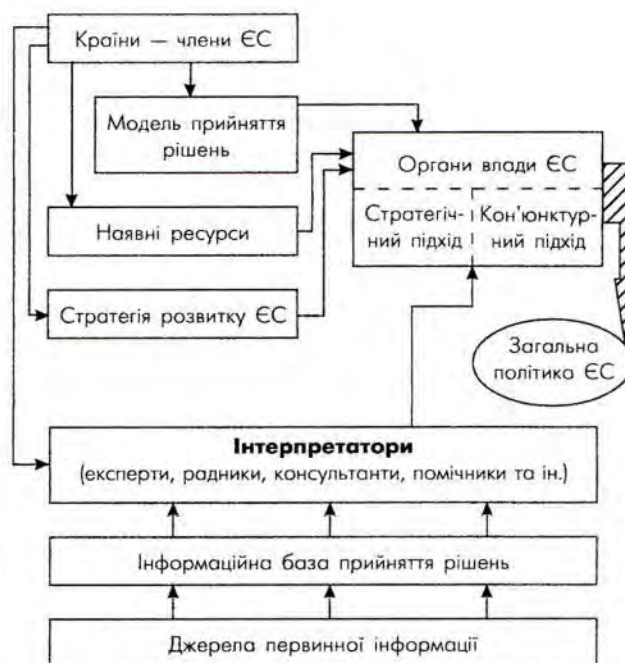
Співтовариства: Комісія ЄС, Рада міністрів, Європейський парламент, Суд ЄС, Європейська комісія, Європейська рада. Прийняття цими інститутами рішень — складний та динамічний процес, який має свій “внутрішній регламент”, що створюється країнами — членами ЄС та його інститутами (схема). Цей процес започатковує Комісія ЄС, яка розробляє законопроекти ЄС за своєю ініціативою або на прохання Європарламенту чи Ради міністрів, оскільки остання не може прийняти рішення без офіційної пропозиції з боку Комісії ЄС. Пропозиції надходять до Ради міністрів, а потім передаються до Європарламенту. Там над ними працюють відповідні комітети, які розробляють проекти, вносять в них поправки, а далі вони проходять попереднє обговорення перед тим, як про них буде повідомлено на черговому засіданні Європарламенту у Страсбурзі.

Водночас законопроекти передають до Комітету з економіки та соціальних питань, що складається з призначених представників промисловості, трудових і профспілкових організацій, об'єднань споживачів і спеціалістів. Цей чисто консультативний орган висловлює свою думку, яку враховує Рада міністрів.

Розглядувані законопроекти з пропозиціями Європарламенту та Комітету з економіки та соціальних питань передаються до Європейської комісії (ЕК), яка з урахуванням пропозицій, що надійшли, вносить поправки до законопроектів. Потім проекти рішень знову потрапляють до Ради міністрів і Європарламенту для другого читання. Тут їх знову розглядають на рівні комітетів, голосують за них на щомісячній пленарній сесії Європарламенту, а потім їх повертають до Ради міністрів для прийняття остаточного рішення.

У ході цього процесу ЕК може внести зміни або поправки до своєї пропозиції. Після прийняття рішення ЕК повинна проконтролювати його виконання. У розв'язуванні актуальних проблем велику роль відіграють самі керівників відповідних міністерств держав — членів ЄС.

Така процедура, на перший погляд, здається громіздкою, проте закладений у ній механізм перевірок і противаг є суттєвим для демократичного процесу, який заснований на відкритій дискусії, консультаціях, зустрічах. Модель прийняття рішень ЄС дуже консервативна і достатньо складна. З цим потрібно рахуватися як країнам — членам ЄС, так і країнам — кандидатам до вступу в ЄС.

Внутрішній регламент прийняття рішення країнами — членами ЄС

Реформування моделі прийняття рішень

З метою реалізації національних інтересів на європейському просторі Україні потрібно ретельно вивчати модель прийняття рішень органами влади ЄС. Особливий інтерес для України викликають зміни, які можуть позначитися на її діях внаслідок Ніщійського договору від 25 грудня 2000 р.

Загалом цей договір, з одного боку, підкреслює компроміс інтересів великих, середніх і малих держав, а з іншого — закріплює процес розширення ЄС. Закладений у договорі механізм гарантує досягнення основної мети — інституціональне підготування ЄС до прийняття нових членів.

Внесені зміни стосуються чисельного складу Європейської комісії. Вони вводяться в два етапи, про що свідчить стаття 4 Протоколу з питання розширення ЄС. Там затверджується, що починаючи з 1 січня 2005 р. редакція статті 23, параграф 1, Договору про Європейське співробітництво зміниться в такий спосіб: “До складу комісії входить один громадянин від кожної країни-члена. Кількість членів Комісії може бути змінена лише за одноголосним рішенням Ради”. У випадку ж наявності у складі Ради 27 членів стаття 213, параграф 1, підлягає зміні і її редакція буде оновлена: кількість членів Комісії буде менше від кількості держав-членів. Члени Комісії

обиратимуться виходячи з принципу рівноправної ротації. Кількість членів Комісії встановлює Рада шляхом одноголосного рішення.

Далі зазначається, що ці зміни можуть бути введені в дію одночасно з датою прийняття на себе функцій Комісією, що характерно для моменту прийняття в ЄС 27 члена.

У протоколі, що стосується розширення ЄС, зафіксовано: після підписання договору про прийняття 27 члена Рада ЄС одноголосно приймає рішення щодо кількісного складу членів Комісії, а також щодо принципів рівноправної ротації для формування складу чергової Комісії. У своїй роботі вона спирається на принцип повної рівності всіх держав у питанні визначення порядку обрання і терміну роботи їх громадян у складі Комісії з тим, щоб розбіжності між загальною кількістю мандатів для двох держав-членів ніколи не перевищували один мандат. З урахуванням цього обмеження черговий склад Комісії буде формуватися так, щоб він відповідав демографічній і географічній різноманітності держав — членів ЄС.

Держава, вступаючи в ЄС, з моменту свого прийняття до нього має право на одне місце у складі Комісії. Інші зміни, що стосуються ЄК, були введені безпосередньо в Договір про ЄС у статтях 214 і 215 щодо виборів голови та членів ЄК. У статтях 217 і 219 йдеться про організацію ЄК і зміцнення повноважень її голови.

Без зміни залишився термін дії мандата члена Комісії — 5 років. Водночас зміни стосуються також принципів обрання членів Комісії та її голови: його обирають кваліфікаційною більшістю Ради ЄС, що складається з глав держав і урядів, з наступним затвердженням Європарламентом.

Істотно новим у Ніщійському договорі є те, що ЄК буде обиратися за принципом кваліфікаційної більшості шляхом голосування. З цього не варто робити висновок, що “великі” держави послаблять свій вплив на прийняття рішень у ЄК. Позиція “великих” держав-членів, можливо, зросте у зв’язку з обранням голови ЄК кваліфікаційною більшістю, наділенням його великими повноваженнями і введенням ротації комісарів.

Збільшення кількості членів ЄК до 27 не може знизити ефективність роботи Комісії. Не викликає сумніву те, що одночасно з прийняттям нових держав до ЄС поглиблюються внутрішні розбіжності позицій та інтересів, що може ускладнити процес прийняття рішень. Ефективність роботи Комісії залежатиме насамперед від по-

літичної волі держав-членів, від повного використання механізмів і методів ЄС.

Європейська комісія як “гарант договорів” реалізує також загальний метод європейської інтеграції. Вона визнає виключне право законодавчої ініціативи Комісії у всіх сферах союзної політики, а також право спільних рішень з Європарламентом. Немає приводу для того, щоб нові країни-кандидати недооцінювали роль союзного методу прийняття рішень.

Розширення сфери застосування голосування кваліфікаційною більшістю в Раді ЄС

Компроміс, досягнутий у справі розширення сфери застосування голосування кваліфікаційною більшістю в Раді ЄС, є не настільки істотним, ніж очікувалося. Не вдалося підняти голосування кваліфікаційною більшістю до рангу принципу, з якого випливали б окремі ясно прописані винятки. Загалом в рамках міжнародної конференції були прийняті зміни до 50 статей, що стосуються близько 45 галузей. Голосування кваліфікаційною більшістю введено у 28 статтях. У деяких випадках зміни процедури голосування тимчасово відкладені (наприклад, до 2004 р. відносно окремих аспектів міграційної візової політики або до 2007 р. відносно функціонування Структурного фонду).

Послуги у сфері культури та аудіовізуальної техніки, освіти та охорони здоров’я залишаються в домені відповідальності ЄС. В особливих випадках це стосується і послуг морського транспорту.

Зазначимо важливість формування основ, призначених для виникнення Комітету соціального захисту, який здійснюватиме координацію дій урядів різних країн у цій сфері. Важким питанням залишається тривалість настання наступної фінансової перспективи для Греції, Іспанії і Португалії, закріпленої в загальній Декларації, що додається до Договору.

Значні розбіжності серед країн-учасниць спостерігаються щодо податкової проблематики, а також проблем політики захисту зовнішнього середовища. Держави-члени прийняли Декларацію у справі захисту середовища всередині ЄС.

Відбулися зміни з питань економічного, фінансового і технічного співробітництва і розвитку.

Істотна зміна стосується відмови від одностайності при обранні голови ЄК та її складу. Це полегшує з усією певністю процес формування ЄК, зобов’язуючи держави-члени до пошуку компромісу (див. також ст. 23); зміцнює статус

голови ЄК. Голосування більшістю створює, особливо державам із сильною позицією, великі можливості для коригування дій, що починаються комісарами, які обрані без згоди всіх членів ЄК. Не можна виключити, що у випадку запропонованого складу ЄК більше враховуватимуться побажання великих держав, а не малих. Введення голосування кваліфікаційною більшістю при обранні ЄК аж ніяк не послабляє позицій головних держав. Водночас це спонукає малі держави до уважного прийняття до уваги позиції великих держав.

У розділі 2 модифікація торкається насамперед відмови від принципу одностайності при обранні Генерального секретаря, його заступника, а також спецпредставників.

У розділі 3 намічене обмеження процесу голосування більшістю з проблематики співробітництва; досягнення взаєморозуміння в підході до рішень, що стосуються справ, від 1 травня 2004 року.

Зауважимо, що консервативна позиція 15 держав-членів щодо розширення сфери застосування голосування кваліфікаційною більшістю в розділі 3 зумовлюється насамперед таким:

- недостатньою готовністю держав-членів до обмеження прерогатив уряду в цій галузі;
- відсутністю довіри до функціонування традиційних механізмів співтовариства;
- побоюванням можливого погіршення умов підтримки внутрішньої безпеки у зв'язку з розширенням ЄС і прагненням зберегти безпосередній вплив на розвиток ситуації.

З погляду окремих країн-кандидатів, насамперед Польщі, обмеження сфери голосування кваліфікаційною більшістю є позитивною нормою.

При цьому варто пам'ятати, що всілякі зміни у сфері структурної політики можуть призвести до суттєвих інтересів у будь-якій з трьох груп держав.

Система розподілу голосів у Раді ЄС

Реформа системи прийняття рішень кваліфікаційною більшістю в Раді ЄС, з погляду офіційної Польщі, повинна бути пов'язана з відмовою п'ятих найбільших держав-членів від права призначення другого комісара в ЄС. Підкреслюється, що прийнята система прийняття рішень буде змушена виконувати в ЄС подвійний характер, бути справедливою, прозорою і зрозумілою, пропонуючи таку кваліфікаційну більшість, що буде спиратися на 50 % населення ЄС. Безсумнівно, це дозволить полегшити прийняття рішень через Раду ЄС.

Виконання названих умов вимагає від міжнародної конференції прийняття рішень з трьох питань: вибір формули подвійної більшості і вирішальних розподілів урівноважених голосів; установлення граничної кількості голосів для кваліфікаційної більшості; визначення початку введення в дію нового методу голосування.

Граничну кількість голосів для кваліфікаційної більшості запропоновано встановити близько 71 % з урахуванням так званих компромісів, а також Декларації, що додається до Амстердамського договору. Безсумнівно, це свідчить про зберігання важливого компромісу і завершує пошук рішення для випадку з Іспанією, яка вимагала рівності в розподілі голосів у Раді ЄС з чотирма державами, що мають найбільшу кількість голосів. На засіданні Європейської Ради в Ніцці, як і у випадку зі складом ЄК, поправки стосуються ваги голосів, що вписано до Протоколу, де йдеться про розширення ЄС. Відповідно до Декларації розподіл голосів держав — членів ЄС із доведенням його складу до 27 держав буде виглядати таким чином:

- ФРН, Великобританія, Франція, Італія — 29;
- Іспанія, Польща — 27;
- Румунія — 14;
- Голландія — 13;
- Греція, Чехія, Бельгія, Угорщина, Португалія — 12;
- Словаччина, Данія, Фінляндія, Ірландія, Литва — 7;
- Латвія, Словенія, Естонія, Кіпр, Люксембург — 4;
- Мальта — 3;
- Разом — 345.

Рішення вважатимуться прийнятими, якщо за них буде подано 258 голосів, що представляють більшість держав-членів у випадку, коли згідно із нинішнім договором вони прийматимуться на основі пропозицій ЄК (процедура співтовариства). В інших випадках для прийняття рішень досить 258 голосів із боку 2/3 членів.

Відносно нинішніх 15 держав-членів наведені зміни будуть введені з 1 січня 2005 р. З цього моменту кожна держава-член буде мати право вимагати ухвалення рішення через Раду кваліфікаційною більшістю з тим, щоб ця більшість охоплювала не менше 62 % населення ЄС. Якщо виявиться, що ця умова не буде виконана, конкретне рішення не вважатиметься прийнятим.

У Протоколі (п. 2, ст. 3) у справі розширення ЄС читаємо: "момент кожного виходу за поріг, зазначений у другій передмові статті 205, параграф 2, Договору про ЄС, так розрахований, щоб

пори́г кваліфікаційної більшості, що виражений голосами, не перевищував порога, який витікає з..., міститься в Декларації в справі розширення ЄС". У цьому контексті важливою є також Декларація у справі порога кваліфікаційної більшості і кількостей голосів меншості, що блокує, у рамках розширення, що міститься в розділі 3 Договору в Ніцці. З нього випливає, що з 1 січня 2005 р. бере початок втілення в життя новий розподіл голосів у Раді ЄС, з тієї точки зору, що не всі держави-кандидати, що зафіксовані у Декларації з питань розширення ЄС, будуть також членами ЄС, кваліфікаційна більшість відповідатиме меншому відсотку голосів, ніж звичайно. Необхідний відсоток голосів зростатиме доти, поки не досягне максимуму — 73,4 %. Коли всі названі кандидати стануть членами ЄС, меншість досягне 91 голосу.

Швидкість, із якою йшла робота в Ніцці, а також зміни в Трактаті, внесені в останній момент (коригування кількості голосів на користь Румунії і Литви), призвели до того, що прийняті угоди з питання порога кваліфікаційної більшості з 27 державами — членами ЄС, що має у сумі 345 голосів, виражено у числі 258 голосів (73,4 %), що не збігається з меншістю, що блокує. Це складає 91 голос. Початі в Ніцці спроби малих держав збільшити меншість, що блокує, до 93 голосів зустріли опір тих держав, які втратили би спроможність блокувати небажані для них рішення ЄС, що нараховує у своєму складі 27 членів із двома великими державами й однією малою, привабливими 7 голосами.

Питання розподілу голосів у раді ЄС між нинішніми і майбутніми державами-членами, а також питання меншості, що блокує, домінували в основній частині засідань ЄС у Ніцці. Внаслідок зміни способу розподілу голосів у Раді ЄС найбільші переваги одержать великі країни — пропорційно по 25 %. У випадку з Іспанією і Польщею це складає навіть 30 %. Ухвалення рішення кваліфікаційною більшістю на принципах, прийнятих у Ніцці, вимагатиме узгодження трьох елементів: необхідної більшості голосів, згоди понад 50 % держав, а також 62 % населення.

Незважаючи на те, що ідея подвоєння більшості була формально заперечена, проте запропонований нею варіант у формі демографічної верифікації збільшує можливість блокування рішення трьома великими державами, у тому числі ФРН, за рахунок так званого потенціалу народонаселення, навіть якщо з цією метою не вдасться набрати необхідний для ухвалення рішення 91 голос.

Важливо звернути увагу на додаткову складність забезпечення вимог підтримки 2/3 держав-членів пропозицій, що не були подані до ЄК. Цей механізм обов'язково поширюється на розділи 1 і 2 (через ст. 23 і 25). Його можна тлумачити як забезпечення домінування великих держав-членів, проект якого був оголошений ЄК від імені більшості країн-членів. Прийнята в Ніцці система розподілу голосів є результатом важко досягнутого компромісу: сильне ув'язування кількості голосів з демографічним потенціалом держав-членів; взаєморозуміння держав на принципі компромісу; вплив традицій і культурних зв'язків; конфронтація держав ліберальної спрямованості та їх прихильників; уникання формального голосування (кваліфікаційна більшість схиляє держави-члени до пошуку консенсусу).

Уведення в деяких випадках навіть триступінчастого голосування кваліфікаційною більшістю ускладнює прийняття рішень через Раду. Це може також мати негативний вплив на функціонування міждисциплінарної системи ЄС, роблячи його ще більш непрозорим і менш зрозумілим пересічному громадянину.

Збільшення чисельності членів Ради змінює характер і спосіб її роботи. Зростання різноманітності позицій, кількості виступів, двосторонніх консультацій, подовження процедур можуть додатково зменшити ефективність моделі прийняття рішень органами влади та політичного управління ЄС.

Таким чином, реформування моделі прийняття рішень ЄС віддзеркалює розширення поля інтеграції та демократизації європейського простору у напрямі становлення нової більш консолідованої та могутньої Європи.

А. І. КУДРЯЧЕНКО, д-р іст. наук, проф.

(Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ)

Н. І. БІЛОГРУД, викл.

(Київський національний університет ім. Тараса Шевченка)

ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 92–101

На рубежі століть світ загалом зазнав суттєвих змін. Залишилось позаду воєнно-політичне протистояння між Сходом та Заходом, скінчилась так звана холодна війна, подолано розкол Німеччини, заявили про себе новостворені держави на теренах колишнього СРСР.

Початок ХХ ст. для Європи, за баченням деяких дослідників, уявлявся як початок економічного і політичного занепаду Старого світу. Справді, упродовж століття в Європі відгомоніли дві страшні за наслідками світові війни. У глобальних вимірах домінували США, проте в останні десятиліття ХХ ст. економічного піднесення зазнали найрозвиненіші держави Європи та окремі країни Азійського регіону. Прискіпливий аналіз надбань об'єднаної Європи останніх десятиліть дає підстави європейцям для оптимістичного погляду в майбутнє. Європа вже нині спроможна досить переконливо і позитивно реагувати на глобальні зрушення, а в майбутньому ще більш рельєфно демонструвати непохитність економічних і соціальних засад та орієнтацій свого розвитку.

Зазначимо, що досить важливим кроком для європейського континенту було переосмислення в 50-х роках більшістю відомих політичних діячів західноєвропейських країн національних цінностей і цілей розвитку. Розуміючи безперспективність воєнних дій, вони все більше схилились до об'єднання зусиль і будівництва спільного європейського дому. Наголошення на спільності європейської культури, історичної долі та необхідності поєднання зусиль заради досягнення економічних зрушень стали поряд із завданнями протистояння комуністичному Сходу досить дієвими спонуканами формування та розвитку того

об'єднання, яке нині називається Європейським Союзом (ЄС).

Майже за півстоліття успішного розвитку інтеграції ЄС перетворився в один із основних і досить потужних економічних центрів сучасного світу. Європейський Союз нині переважає за сукупним валовим продуктом й обсягом зовнішньої торгівлі такі провідні світові держави, як США і Японію. На 1 січня 2000 р. чисельність населення 15 країн — членів ЄС складала близько 380 млн. Частка ЄС у світовому валовому продукті перевищує 20 %, на нього припадає майже чверть світової торгівлі. Європейський Союз відіграє провідну роль у наданні технічної допомоги країнам, що розвиваються. Тим самим практика сходження ЄС є магістральним напрямком розвитку континенту, а досвід і досягнення країн ЄС мають світове значення.

Аналіз свідчить, що вже перші роки ХХІ ст., здобутки сучасної Європи, де локомотивом прогресу виступають країни ЄС, ставлять під сумнів укорінені погляди щодо економічного, політичного і культурного домінування США у світі. Об'єднання європейських країн у ЄС фактично перетворило Європу в могутню наддержаву якісно нового типу.

Аналізуючи економічні, соціальні, геополітичні і культурні тенденції розвитку сучасної Європи, визначимо джерела її прогресу там, де дослідники тривалий час бачили лише передумови відставання й занепаду. Саме через становлення постіндустріальної господарської системи і сучасного суспільства Європа має досить потужний економічний потенціал для свого подальшого розвитку.

Необхідно також зважати на те, що в ЄС відпрацьована практика постійного узгодження інтересів держав — учасниць інтеграції. У ході попереднього нелінійного розвитку, подолання непростих ситуацій вироблена й культура діалогу та знаходження компромісів між країнами-партнерами.

Під час будівництва об'єднаної Європи було сформовано унікальну інституціональну систему, яка не має аналогів в історії. Ця система має враховувати та узгоджувати у процесі розробки і прийняття рішень інтереси не лише окремих держав — членів ЄС, а й регіонів, а також відповідних соціальних груп. Особливість, що відрізняє інституціональну систему ЄС від інших об'єднань інтеграційного типу, створених у різних регіонах світу, полягає в тому, що вона має певною мірою наднаціональний, а частково міждержавний характер.

На всіх етапах розвитку євроінтеграції зазначена система характеризувалася високим рівнем правового регулювання. Європейське право поставляло водночас продуктом та інструментом інтеграції, який забезпечує функціонування і подальший розвиток ЄС. Практика європейського будівництва також продемонструвала вагомість мобілізації суспільної підтримки на всіх етапах євроінтеграції. Як наслідок, Європа завершила ХХ ст. як міцна економіко-господарська система, як лідер у галузі зовнішньої торгівлі та іноземних інвестицій, як міцний союз країн і народів, які своєю неповторністю збільшують загальне багатство європейської культури.

Яким чином це стало можливим? Що дало змогу європейцям вистояти в економічному суперництві зі США і домогтися виразної переваги над Японією? Які міфи і донині заважають визнати масштаб європейських економічно-політичних успіхів?

Аналіз засвідчує, що у 80–90-ті роки в літературі була популярною теза про стійке відставання європейських країн від США та Японії за темпами економічного зростання. Звичайно, що для такої точки зору були підстави. Адже у 50–60-ті роки Японія демонструвала щорічний приріст валового національного продукту (ВНП) у середньому на 9,4 %, тоді як у Західній Німеччині цей показник не перевищував 6,3, в Італії — 5,6, а у Франції — 5 %. У 90-ті роки першість перейшла до США, де темпи зростання ВНП протягом 1992–1999 рр. становили в середньому 3,9 % на рік, а загалом у ЄС — 2,2 %.

Свого часу Японія забезпечила своє прискорене промислове зростання на основі імпорто-

ваних технологій і нарощування обсягів застосування праці і капіталу. Розвиток США був забезпечений радикальною зміною структури економіки за рахунок швидкого розширення інформаційного і комунікаційного секторів (з 3,4 до 6,8 % ВНП), підвищення внутрішнього попиту (у середньому на 5,3 % щорічно), що випереджав динаміку ВНП, і гігантського припливу інвестицій, що переважно було зумовлено спекулятивними операціями на фондовому ринку.

Отже, в Японії та у США фактори швидкого економічного зростання мали дещо штучний характер. Водночас для Європи найважливішим чинником був внутрішній попит на кінцеву продукцію. Європейські країни нарощували торгові операції у середині Союзу, що дало змогу ЄС у 2001 р. вперше обійти за темпами економічного зростання США та Японію. У чому ж криється загадка європейського успіху?

Відповідь на це питання, за баченням окремих дослідників, в тому числі московських науковців В. Іноземцева та Є. Кузнецової, необхідно шукати в особливостях власне європейського економічного зростання в історичному контексті [3; 4]. Зазначимо, що Європа, яка впродовж століть була центром господарських і політико-соціальних інновацій, міцно посідала місце економічного лідера відносно недовго, насамперед коли скористалася можливостями промислової революції ХVIII–ХІХ ст. Ще в середині ХVIII ст., поступаючись по ремісничому і промислового виробництва Китаю і навіть Індії, лише напередодні ХХ ст. вона стала світовим господарським лідером (табл. 1).

Таблиця 1

Частка країн і регіонів у світовому промисловому виробництві [10, с. 190], %

Країна	1750 р.	1830 р.	1900 р.
Велика Британія	1,9	9,5	18,5
Австро-Угорщина	2,9	3,2	4,7
Франція	4,0	5,2	6,8
Німеччина	2,9	3,5	13,2
Італія	2,4	2,3	2,5
Європа разом	23,2	34,2	62,0
Китай	32,8	29,8	6,2
Індія	24,5	17,6	1,7
Японія	3,8	2,8	2,4
США	0,1	2,4	23,6

Як світовий економіко-господарський лідер Європа мала відповідно і політичну гегемонію. Так, якщо в 1800 р. під контролем європейських

країн було 35 % території політичних формувань, тобто країн світу, то в 1878 р. вона контролювала вже 67 %, а в 1914 р. — 84 %. Отже, періодом європейського економічного домінування був лише історичний відрізок, обмежений чвертю століття до Першої світової війни. У цей час економічні системи європейських країн розвивалися на власній основі, вони не копіювали чужий досвід і не мали сучасних джерел зовнішніх інвестицій.

Економічне зростання США у першій половині XX ст. відбувалося не тільки завдяки власним успіхам, а й внаслідок нерівномірного соціально-економічного розвитку європейських країн.

По-перше, наприкінці XIX і в першій половині XX ст. Європа зазнала демографічних втрат, що не мали прецедентів у світовій історії. Тільки з 1846 по 1939 р. у пошуках кращої долі її покинули понад 60 млн людей працездатного віку. Така величезна кількість відповідає чисельності населення сучасної Франції. У 1914–1919 рр. в результаті Першої світової війни Франція і Німеччина втратили по 10 % людських ресурсів, Росія — 8, Італія — 6, а Великобританія — 5 %. У роки Другої світової війни військові втрати європейських країн становили 17 млн людей, а втрати цивільного населення перевищили 20 млн. Таким чином, приблизно впродовж ста років демографічні втрати Європи склали майже 100 млн людей, що відповідало третині чисельності її населення за станом на 1850 р.

По-друге, скорочення ВВП на 15–30 % у роки Першої світової війни не було компенсовано навіть швидким зростанням у 20-ті роки. А наступна світова економічна криза спричинила до 1933 р. скорочення промислового виробництва в основних європейських країнах на 40–50 %. Друга світова війна мала також досить відчутні економічні наслідки: більшість європейських країн були відкинуті за обсягами ВВП щонайменше на півстоліття назад. Частка ж США у світовому валовому продукті досягла 45 %, до того ж США мали величезну перевагу в технологічній сфері.

По-третє, Європа вийшла з Другої світової війни у стані морального шоку. Найрозвиненіша в економічному плані Німеччина як агресор була зруйнована і звинувачена у злочинах проти людства. В Іспанії, Португалії та Греції збереглися напівфашистські режими, Франція надовго запламувала себе співробітництвом з нацистами. З огляду на те, що Європа позбавилась загрози нацизму лише за допомогою СРСР і

США, вона стала розмінною монетою у всесвітній грі нових великих держав. Старий світ був відчутно ослабленим в господарському відношенні, дезорієнтованим політично, навіть кращі європейські науковці опинилися за океаном. Упродовж сорока років континент був розділений “залізною завісою”.

За таких досить складних умов було важко припустити, що навіть у тривалій перспективі Європа знову стане світовим лідером за рівнем продуктивності праці, торгівлі, інвестицій, за політичними і соціальними технологіями. Проте вже в перше післявоєнне десятиліття, досягши довоєнного рівня господарського розвитку в 1949–1951 рр., європейські країни випередили США за темпами економічного зростання. Протягом 50–60-х років середньорічні темпи приросту ВВП складали (%): у Західній Німеччині — 6,3; Італії — 5,6; Франції — 5; у США ці темпи приросту не піднімалися вище 3,5 %.

Наприкінці 70-х років Німеччина, чий ВВП зріс з 32 млрд дол. у 1952 р. до понад 600 млрд, обійшла США за розміром середньодушового національного доходу: 10,8 тис. дол. проти 9,6 тис. При цьому з 1950 по 1973 р. продуктивність праці у Західній Європі зростала щорічно в середньому на 4,7 %, тоді як у США — лише на 2,9 %. Якщо в 1950 р. середній рівень продуктивності складав в Італії 34 % американської, у Німеччині — 35, а у Франції — 45 %, то на початку 90-х років — 85, 95 і 102 % відповідно. Найважливішим джерелом швидкого розвитку європейських економік стала їх висока відкритість: з 1950 по 1987 р. частка експорту у ВВП серед провідних західноєвропейських країн зросла у 3–5 разів, а у США вона збільшилася за цей період приблизно вдвічі.

Господарські системи європейських країн швидко набували рис постіндустріалізму. Одразу після закінчення Другої світової війни близько 50 % населення Європи проживало в сільській місцевості, а частка аграрного сектора у ВВП сягала 30 %. Частка обробної промисловості і будівництва тут забезпечувала майже 43 % ВВП. Протягом кількох останніх десятиліть ЄС випередив США за показниками стиснення частки промислового сектора у ВВП. Якщо в сільському господарстві ЄС до середини 90-х років було зайнято близько 5 % активного населення, а в США — 2,7 %, то добувна промисловість нівелиювала цю відмінність: тут у США було зайнято близько 2 % робочої сили, у Німеччині — 1,1, у Франції — 0,8 %. При цьому в 1995 р. додана вартість в аграрному секторі ЄС перевищила

американський показник на 36, а в енергетиці — на 71 %.

У 60–80-ті роки Європа зберігала низькі темпи приросту населення і була майже закрита для іммігрантів, а США постійно залучали нову робочу силу. Порівняння країн ЄС і США за темпами зростання ВВП на душу населення переконливо демонструє перевагу європейських господарських систем над американською системою (табл. 2), однак тільки кількісні показники нині вже не забезпечують світового економічного лідерства.

Таблиця 2

Зростання ВВП у розрахунку на душу населення щорічно [11], %

Країна	1950–1973 рр.	1973–1989 рр.
Велика Британія	2,5	1,8
Німеччина	4,9	2,1
Франція	4,0	1,8
Італія	5,0	2,6
США	2,2	1,6

Важливими чинниками для ЄС у глобальному суперництві нині є нарощування технологічних досягнень та застосування інновацій для розвитку суспільства. Так, в умовах становлення постіндустріальної економіки найважливішим джерелом господарського прогресу стають технологічні досягнення. Саме завдяки їм США домоглися в 70–80-ті роки успіхів, що зумовили їх перемогу над японськими конкурентами і залишили далеко позаду країни Європи.

Однак зазначимо, що у 60–80-ті роки для європейських країн основною характерною проблемою була слабка сприйнятливість господарських систем до новітніх досягнень науково-технічного прогресу. Тому країни ЄС стали шукати вихід в об'єднанні зусиль та в активній державній політиці, спрямованій на прискорення технологічного розвитку. Перші результати швидко з'явилися насамперед у ядерній енергетиці, авіабудуванні і космічних дослідженнях, у розвитку мережі високошвидкісних залізничних магістралей, уніфікації телекомунікаційного ринку і т. ін. При цьому частка державного фінансування в подібних проектах нерідко досягала 35–40 %.

Протягом 70–90-х років у загальній чисельності робочої сили ЄС частка науково-дослідницького персоналу зростала в 3–6 разів вище, ніж у США. Наприклад, у середині 90-х років на 10 тис. зайнятих у народному господарстві США припадало 74 дослідники, Іспанії — 30,

Великобританії — 51, Німеччини — 58, Франції — 59, Швеції — 68.

Потужні зміни відбулися також у фінансуванні науково-дослідних робіт: якщо в 1996 р. обсяг венчурного капіталу в ЄС досяг американського показника шестирічної давнини, то за 1998–1999 рр. він збільшився в 3 рази, а в 2000 р. виріс на 89 % до рівня 1999 р. — до 48 млрд євро. За підсумками 2001 р., європейські вкладення у венчурні проекти вперше стали сумірними з американськими за абсолютними даними. Крім цього, в 90-ті роки європейці пішли на серйозне дерегулювання технологічного сектора, передавши його переважно приватним фірмам.

За визначенням провідних політиків і науковців, використання високих технологій у найближчій перспективі стане вирішальним чинником економічного піднесення Європи. Як відомо, наприкінці ХХ ст. Японія, США і ЄС обрали принципово різні підходи до використання досягнень науково-технічного прогресу. У Японії віддано перевагу широкому впровадженню технологічних досягнень, запозичених насамперед у США. У США зосередилися на виробництві інформаційних технологій і капітальної продукції, що почасти також експортувалися та певною мірою задовольняли внутрішній попит в інвестиційному секторі. Об'єднана Європа використовувала свої технологічні досягнення насамперед для виробництва якісної продукції споживчого призначення, віддаючи перевагу, скоріше, швидкому задоволенню попиту, аніж формуванню його штучним шляхом.

Такі різні підходи привели відповідно до різних наслідків. Так, Японія набрала шалених обертів в експортній діяльності, але скорочення на Заході попиту на масові індустриальні товари призвело її до закономірного економічного спаду. У США рецесія повинна була йти за зниженням інвестиційного попиту, неминучим наслідком розсіювання райдужних надій, пов'язаних з Інтернет-економікою. Надвисокі темпи розвитку американської економіки в 90-ті роки стали для неї свого роду пасткою. Щорічне зростання складало 3,9 %; в економіці було створено 22 млн нових робочих місць. Рушієм прогресу стало зростання обсягів інвестицій і придбання інформаційних технологій. При цьому норма заощаджень стала в 1999 р. нижчою за нульову оцінку, а нові інвестиції здебільшого надходили за рахунок кредитів чи доходів, отриманих від зростання курсової вартості акцій. Турбуленції вартості цінних паперів високотехнологічних компаній мали наслідком

втечу від акцій. Останнє обернулося для інвесторів протягом 2000–2001 рр. втратами в 7–8 трлн дол. Економічне зростання у США загальмувалося.

Країни ЄС, навпаки, у 90-ті роки утримали, а почасти навіть зміцнили позиції у сфері виробництва більшості високотехнологічних продуктів, призначених для кінцевого споживання. Якщо на світовому ринку наукомісткої продукції частка ЄС складала близько 18 %, то на ринку продукції, виготовлення якої потребує особливої майстерності, — понад 31 %. При цьому із 200 найбільших промислових компаній світу європейськими були 69, американськими — 64, а японськими — 53.

Досить показово, що наприкінці 80-х років ЄС обігнав США за обсягом виробництва в хімічній промисловості, а на початку 90-х забезпечив лідерство у фармацевтиці. У середині 90-х років у країнах ЄС вироблялося щорічно понад 13,5 млн легкових автомобілів, а у США — 6,3 млн. Продовольчих товарів і одягу в ЄС випускалося майже стільки, скільки у США і Японії разом.

Зазначимо, що структура виробництва у країнах ЄС дещо консервативніша, аніж у США. Відповідно у ЄС вище попит на висококваліфіковану працю. Останнє забезпечує зростання доходів представників середнього класу. Так, середня заробітна плата у промисловості країн ЄС складає 22,3 євро на годину, а у США — лише 17,5 євро.

Наголосимо, що особливістю розвитку країн ЄС є боротьба проти засилля дешевої робочої сили на ринку праці. Адже висока мінімальна платня у країнах — членах ЄС (вона сягає тут до 50 %, а у Франції — 60 % середнього її рівня) слугує таким привабливим чинником, що посилює приплив працівників зі Східної Європи. До того ж у ЄС майже вдвічі вищі доходи в аграрному секторі, а сферою послуг все більше опікуються малі приватні підприємства. Як наслідок, у ЄС середній клас перебуває загалом у стабільному стані. Мало того, нерівність для європейців є проблемою, яку вони спроможні розв'язати. Це забезпечується як економічним зростанням, так і державним регулюванням процесів розподілу в суспільстві національних багатств. Результатом є подолання європейськими країнами майнової нерівності.

Однак поступальний розвиток країн ЄС спостерігається і в інших галузях. Нині європейські компанії тіснять американські всюди, де виробляються складні товари споживчого призначення. Встановлення в ЄС єдиних стандартів у га-

лузі зв'язку забезпечило відчутне зростання в цій сфері: якщо в 1994 р. серед десяти найбільших компаній, що виробляють телекомунікаційне устаткування, було всього три європейських, а обсяг продажів їх продукції був на 10 % нижче, ніж у американських фірм, то в 2000 р. цю продукцію виробляли вже п'ять європейських компаній, які в 1,8 раза перевищували за обсягами реалізації продукції своїх американських конкурентів.

Нині ЄС упевнено випереджає США за поширеністю засобів мобільного зв'язку. Так, у Європі ними користуються 72,1 % населення, а у США — 42,7 %. Три європейські фірми — “Nokia”, “Siemens” і “Ericsson” — контролюють 49,3 % світового ринку мобільних телефонів, американська “Motorola” — 13,2, а японські “Panasonic”, “NEC” і “Mitsubishi” — лише 11,1 %.

Підкреслимо, що на рубежі століть європейські країни стали конкурувати зі США і в тих сферах, де раніше американська перевага була незаперечною. Прикладом може слугувати виробництво озброєнь і літакобудування. Так, за підсумками 2001 року європейський оборонний консорціум EADS випередив американську “Lockheed Martin” і став другим у світі виробником аерокосмічної техніки, поступаючись лише концерну “Boeing”. В останні два роки в найбільших конкурсах на поставку військової техніки бере участь більше європейських оборонних компаній, ніж американських. Концерн “Airbus Industrie”, створений у 1970 р., коли європейські авіабудівники контролювали лише 4 % світового (і 15 % європейського) ринку цивільної авіації, нині впевнено тіснить “Boeing”. Так, якщо в 2000 р. авіакомпанії розмістили 611 замовлень на продукцію “Boeing” і 520 — на літаки “Airbus”, то за першу половину 2001 р. — 121 і 299 відповідно. З огляду на це стає більш зрозумілим, чому європейський проект щодо широкого виробництва для НАТО українського військово-транспортного літака АН-70 зусиллями концерну “Airbus Industrie” та політичними діями відповідних держав було відхилено.

Слід зважати на те, що відносна традиційність структури господарських систем Європи, яка оптимальним чином використовує нові технології, дає ЄС шанс обійти США за темпами зростання виробництва. За оцінкою фахівців, для цього існують як мінімум три передумови. По-перше, економічне зростання в ЄС спирається на стабільний платоспроможний попит і високі норми заощадження. На інвестиційні потреби спрямовується до 22 % ВВП. Менш розвинена по-

рівняно зі США сфера послуг здатна поглинути значну частину надлишкової робочої сили. Досить показово, що з 1997 р. країни ЄС вперше з початку 70-х років створюють більше робочих місць, ніж США, — за останні три роки близько 6 млн робочих місць в Європі проти 4,8 млн у США.

По-друге, ЄС становить собою більш самодостатню економічну систему, аніж США: внутрішньоєвропейська торгівля, що складала в 1958 р. лише 36 % усього товарообігу, сьогодні досягає 62 %. Це свідчить про її певну незалежність від зовнішніх глобальних чинників. Скажімо, фінансово-економічна криза 1998 року в Росії та наступна азіатська криза мали незначний вплив на соціально-економічне становище у країнах ЄС.

По-третє, ЄС має можливість враховувати досвід американського високотехнологічного сектора. Господарські системи Європи менш залежні від стану справ у цій сфері. Так, скорочення вдвічі виробництва в інформаційних і комунікаційних галузях здатне знизити американський ВВП на 4,5–5,5 %, тоді як європейський — приблизно на 1,5 %. Досвід США дає змогу тверезо оцінити значущість різних сегментів високотехнологічних галузей для європейської економіки й уникнути невинуватених витрат.

Однак, крім розглянутих чинників зростання економіки існує багато інших показників, що визначають вплив того чи іншого регіону на розвиток економіки загалом у ЄС. До них належать міжнародна торгівля та стабільна діяльність на ринках відповідних регіонів світу.

Відомо, що протягом усього післявоєнного періоду обсяги міжнародної торгівлі зростали швидше за обсяги світового валового продукту: з 1950 р. обсяги торгівлі зросли у 18 разів, а валового продукту — лише в 5,5 раза. Менш відомо, що динаміка торгових показників США і ЄС майже завжди була різноспрямованою. Тільки в роки воєн і депресій США домагалися певного, а точніше, умовного лідерства; у 1948 р. вони забезпечували 22 % загального обсягу світової торгівлі. У мирний час позиції європейських країн були швидко відновлені: вже в 1953 р. сумарний обсяг експорту 12 країн, що нині входять у ЄС, перевищив обсяг американського експорту. До 2000 р. з 20 найбільших світових експортерів дев'ять країн (Німеччина, Франція, Великобританія, Італія, Нідерланди, Бельгія, Іспанія, Швеція і Швейцарія) представляли Західну Європу, а їх сумарна частка у світовому експорті досягала 32,2 % порівняно з часткою США в 12,3 %. У торгівлі послугами картина ще більш вражаюча: з 20 найбільших

світових експортерів 12 представляють ЄС і забезпечують 50,2 % світового експорту проти 15,7 % у США. Наголосимо, що в Німеччині і Франції частка експорту у ВВП складає 25 %, у країнах Бенілюксу — 50, в Ірландії — 75, а у США — близько 13 %, причому у США більше половини товарообігу припадає на Канаду і Мексику.

Міжнародна торгівля є одним з основних факторів економічного прогресу європейських країн, а тенденції розвитку торгової діяльності свідчать про оптимальний характер функціонування їх господарських систем. Причому на відміну від інших країн та регіонів у європейській торгівлі представлені переважно різновиди продукції подібних галузей. За таких умов торгівлі операції заохочують конкуренцію в усіх галузях, а не розвивають гіпертрофованим чином один сектор господарства на шкоду іншому. Цим пояснюється, зокрема, той факт, що близько 85 % експорту і 77 % імпорту ЄС припадає на промислові товари. Навіть така важлива стаття імпорту, як енергоресурси, нині посідає досить незначне місце: 7,5 % загального імпорту ЄС проти 27,9 % у 1975 р. Таким чином, всіляко розвиваючи торгівлі відносини, країни ЄС підтримують свою промисловість і сільське господарство, імпортуючи насамперед ті товари, що у недостатній кількості виробляються у межах ЄС або взагалі не виробляються в Європі.

Природним наслідком такої торгової політики є різке зменшення залежності економік ЄС від експорту в країни, що розвиваються, та імпорту з них. Якщо в 1958 р. внутрішньорегіональна торгівля забезпечувала лише 36 % товарообігу європейських країн, то сьогодні її частка перевищує 62 %. Обсяг торгівлі з найближчими сусідами, що не входять у ЄС (Швейцарія, Норвегія, Росія, Польща, Туреччина, Чехія, Угорщина і Словенія), понад 2,7 раза перевищує обсяг торгівлі зі США. Тим самим європейські економіки піднімають поріг чутливості до нестійкості ринків, що розвиваються: у середині 90-х років на торгівлю з країнами Південно-Східної Азії і Японію припадало лише близько 13 % зовнішньоторгового обороту держав ЄС, із країнами Середземноморського басейну — близько 6 %, з найменш розвиненими країнами Африки і басейну Тихого океану, відомими як учасники Ломейських конвенцій, — 2,8 %, а з Латинською Америкою — 2,5 %. Загалом на торгівлю із країнами, що розвиваються, наприкінці 90-х років припадало 36,7 % торгового обороту США, Німеччини — 17,9, Великобританії — 14,7, а Франції — 10,3 %.

Таким чином, європейські країни забезпечують оптимальне розосередження своїх торгових потоків, не потрапляючи в залежність від господарської кон'юнктури в США, Азії чи Латинській Америці. Жодна з країн ЄС не направляє в будь-яку іншу країну Союзу більше п'ятої частини свого загального експорту (11,3 % ВВП) і не одержує з жодної країни більше 19 % свого сумарного імпорту (10,4 % ВВП). Це вигідно відрізняє Європу від США, найближчі сусіди яких — Канада і Мексика — направляють у США більше двох третин свого експорту і одержують звідти дві третини всіх своїх імпортних надходжень.

В останнє десятиліття XX ст. лідерство ЄС як основного торгового союзу в сучасному світі ні в кого не викликає сумнівів. Якщо США, Канада і Мексика, об'єднані в рамках NAFTA, контролювали в 1996 р. частку світової торгівлі, що значно поступалась їх частці у світовому валовому продукті (17,8 проти 28,2 %), у випадку з ЄС ми бачимо зворотну ситуацію (37,2 проти 24,6 %). З огляду на роль міжнародної торгівлі в забезпеченні стабільного економічного зростання можна стверджувати, що зовнішньоторгова політика країн Європи забезпечує їм вагоміші результати порівняно зі США, а європейська економічна інтеграція має під собою незрівнянно міцніші підстави, ніж штучно створювана під егідою

США конструкція, що називається Всеамериканською зоною вільної торгівлі.

Зазначимо, що темпи зростання обсягів міжнародної торгівлі протягом другої половини XX ст. втриє перевищували темпи приросту світового валового продукту. У свою чергу, темпи зростання міжнародних інвестиційних потоків в 4 рази перевищували обсяги зростання міжнародної торгівлі. Як і в міжнародній торгівлі, у русі капіталів проявлялася закритість Західного світу: у 1990 р. розвинені індустріальні країни направляли до країн того ж рівня розвитку 76 % експорту товарів, тоді як п'ять найбільших економік світу — США, Великобританія, Японія, Франція і Німеччина — забезпечували понад 75 % як експорту, так і імпорту прямих іноземних інвестицій.

Однак найбільш вражаючі зміни спостерігалися в 1996–1997 рр. Нині ЄС став єдиним інвестиційним центром сучасного світу. США вперше з 1913 р. поступилися першістю за експортом капіталу вже не європейському регіону загалом, а одній з європейських країн (табл. 3), що істотно змінило всю картину інвестиційної активності в 90-ті роки, протягом яких п'ять найбільших європейських інвесторів — Німеччина, Великобританія, Франція, Нідерланди і Швейцарія — забезпечили майже 80 % усього нетто-експорту іноземних капіталовкладень.

Таблиця 3

Найбільші експортери капіталу світу [12]

1997 р.			1999 р.		
Місце	Країна	Обсяг експорту, млрд дол.	Місце	Країна	Обсяг експорту, млрд дол.
1	США	109,2	1	Велика Британія	199,3
2	Велика Британія	61,6	2	США	152,2
3	Німеччина	40,7	3	Німеччина	98,9
4	Франція	35,6	4	Франція	88,3
5	Нідерланди	29,2	5	Нідерланди	45,5
6	Японія	26,0	6	Іспанія	35,4
7	Канада	22,1	7	Бельгія	24,9
8	Швейцарія	17,7	8	Японія	20,7
9	Швеція	12,6	9	Швеція	18,9
10	Іспанія	12,5	10	Ірландія	18,3

Повніше уявлення про масштаби європейської інвестиційної експансії можна скласти, оцінивши успіхи європейців у сфері поглинання іноземних, насамперед американських, конкурентів. Активізація міжнародних злиттів і погли-

нань зобов'язана величезною мірою європейським інвесторам: обсяг ініційованих ними угод зріс у 1993–1995 рр. у 4 рази, а в 1995–1999 рр. — ще в 7 разів. Основними цілями були компанії, що розташовувалися у США: у 1996–1999 рр.

кількість придбаних іноземцями американських фірм збільшилась з 73 до 566, а вартість угод — з 2,9 до 282 млрд дол., тобто в 100 разів за чотири роки. Наголосимо, що 84 % цієї суми становлять частку європейців.

Достатньо назвати найгучніші такі угоди. Так, навесні 1998 р. німецька "Daimler-Benz" за 41 млрд дол. встановила контроль над компанією "Chrysler". Влітку того ж року найбільший німецький "Deutsche Bank" придбав за 9,2 млрд дол. нью-йоркський інвестиційний банк "Bankers Trust". Наприкінці 1998 р. англійська "British Petroleum" придбала американську нафтову корпорацію "Атоско". На початку 1999 р. британська "Vodafone Group" поглинула "Airtouch Communications", а в серпні 2000 р. додала до своєї компанії і "Verizon Wireless". У 2000 р. швейцарські банки "Credit Suisse" і "UBS" купили американські фінансові компанії "Donald-son, Lufkin & Jenrette" та "Paine Webber" відповідно за 12,8 і 12 млрд дол. Влітку 2000 р. "Deutsche Telekom" придбав компанію "Voice Stream Wireless", а французька "Vivendi" купила канадську фірму "Seagram", яка, у свою чергу, володіла компанією "Universal Pictures". І цей перелік не остаточний. Зазначимо, що при цьому американські фірми практично нічого не змогли протиставити європейському вторгненню: з 50 найбільших злиттів і поглинань 2000 року і першої половини 2001 року 12 були здійснені європейськими фірмами щодо компаній США і Канади і лише одна була пов'язана з придбанням американськими інвесторами європейської корпорації.

Сформувавши економічний та політичний союз, ЄС з 1999 року ввів на фінансові ринки та у своїх розрахунках (паралельну) нову грошову одиницю — євро. Остання вже з 1-го січня 2002 року замінила в усіх 12 країнах ЄС всі готівкові та безготівкові розрахунки. Звичайно, ще потрібен час для того, щоб 300 млн громадян у таких країнах, як Бельгія, Німеччина, Фінляндія, Франція, Греція, Ірландія, Італія, Люксембург, Голландія, Австрія, Португалія та Іспанія, звикли до нової грошової одиниці та нових цін. Та, власне, до євро мають ще звикати й поза межами ЄС.

Зазначимо, що був час, коли деякі політики поза меж Європи висловлювалися проти євро. За словами колишнього канцлера Німеччини Гельмута Шмідта, "деякі розумні американці вже давно знали, що нова валюта має велике майбутнє, саме тому вони були проти євро." Справді, мине ще кілька років і євро стане ще однією світовою валютою, а також ще однією світовою резервною

валютою. Якщо ЄС та відповідні фінансові інститути скористаються своїми майбутніми шансами, то вони впораються з домінуючим становищем американських фінансових інституцій. Загальний ринок ЄС перетвориться у велике народне господарство. Тим самим у європейців є добра нагода вірити в майбутнє нової загальноєвропейської валюти.

Наголосимо, що віднині євро — не лише символ, а й одночасно потужний двигун подальшої європейської інтеграції. Успішне введення готівкових євро стало вже історією, воно є шедевром системи європейських центрального та відповідних національних банків. Величезна грошова реформа в історії континенту пройшла без ускладнень. У довготривалій перспективі відповідна політика, яку здійснюватиме Європейський центральний банк, що розташований у Франкфурті-на-Майні, відчутно впливатиме на подальше зростання ЄС, зміцнення його економічних позицій.

Тим самим нова валюта кидає виклик американському долару. Звичайно, що віднині важливою проблемою постає протистояння долара і євро як нової світової валюти. Відомо, що частка долара у світових товарних транзакціях, що знизилася у 80-ті роки з 64 до 47,6 %, у 90-ті знову зросла до 59 % (частка п'яти валют країн ЄС в розрахунках коливалася в ці роки в інтервалі 28–33 %). Однак це зростання зумовлене не успіхами США, а активізацією експорту нових індустриальних країн, що здійснювали (як і Японія) розрахунки у доларах. Водночас внутрішньоевропейська торгівля, номінована в еку в 1982 р. лише на 9 %, сьогодні номінована в євро понад 67 %.

Також наголосимо, що важливим індикатором ролі світових валют є їх частки на ринку міжнародних запозичень і в резервах центральних банків. У цих аспектах позиції європейських країн виглядають сильніше. В останні роки частка долара як валюти, у якій здійснювалися державні і корпоративні запозичення, значно зменшилася. Водночас Європа має набагато більше вільних фінансових ресурсів, ніж США. Так, у 1998 р. у країнах ЄС і Швейцарії були зосереджені практично 40 % усіх світових банківських депозитів, тоді як на США припадало лише 14,4 %. Подібна динаміка спостерігається й у відношенні валютних резервів: частка долара в них зменшилася, а частка валют країн ЄС зросла.

Таким чином, розглянувши окремі чисто економічні проблеми, з якими зіштовхуються країни ЄС і США на сучасному етапі, зазначимо, що

протягом другої половини ХХ ст. економіко-господарські системи успішно розвивалися, але з різною динамікою. Досить показово, що Європа, зокрема ЄС, домоглася вражаючих успіхів, поставши з руїн найжахливішої в історії людства Другої світової війни. Європейський Союз своїм найважливішим досягненням може вважати те, що він сформував новий світовий економічний центр.

Сучасний технологічний прогрес, що також зазвичай часто асоціюється переважно зі США, набув останнім часом нових форм. Нині ясно, що далеко не всі його результати можуть досить швидко бути затребувані ринком. Отже, далеко не всі і не завжди науково-технічні досягнення зумовлюють темпи економічного розвитку. Європейські економіко-господарські системи, як більш традиційні порівняно з американською, стійкіші до різного роду спонукальних потреб, що нав'язуються ринком. Саме тому економіки країн ЄС менш уразливі до криз, що супроводжують і супроводжуватимуть розвиток нових господарських секторів, особливо не орієнтованих безпосередньо на споживчий ринок. Водночас країни ЄС залишаються досить конкурентоспроможними практично за всіма основними товарними позиціями.

Показово, що Європа нині є світовим торговим, інвестиційним і фінансовим центром. Країни регіону генерують близько 40 % міжнародних торгових потоків і є найбільшими інвесторами. Проте це не свідчить, як прийнято іноді вважати, про інвестиційну непривабливість самих країн ЄС. Підтвердженням цієї тези є той факт, що середній рівень іноземних інвестицій на душу населення тут майже в десять разів перевищує аналогічний показник найпривабливіших в інвестиційному відношенні країн Південно-Східної Азії та Америки.

Досить ймовірним може бути вихід ЄС у найближчий час на провідні позиції за темпами економічного зростання серед усіх глобальних гравців сучасного світу. Мало того, адаптувавши введену євро, ЄС спроможний буде ще більше зміцнити свої позиції як світова економіко-господарська наддержава.

Однак проблеми і досягнення тієї чи іншої країни не вичерпуються тільки економічними чинниками. Наголосимо, що ЄС нині підтримує дипломатичні стосунки з понад 130 країнами світу. Він має статус спостерігача в ООН і в її спеціалізованих організаціях, бере участь в роботі ОЕСР, яка об'єднує 30 економічно розвинених країн. У щорічних самітах "вісімки" беруть

участь найбільші держави — члени ЄС — Великобританія, Італія, ФРН та Франція, а також голова Комісії, який безпосередньо представляє ЄС. Від самого початку ЄС є активним учасником ОБСЄ. На рубежі століть Західна Європа вийшла на такий рівень інтеграції, коли вона відчуває себе і сприймається світом як єдиний механізм. Європейський Союз — це також ключовий компонент архітектури європейської безпеки, ядро системи європейських цінностей і стандартів.

Місце, яке посідає нині ЄС у сфері міжнародних відносин, його роль у світовій політиці, значні соціально-економічні досягнення і стандарти свідчать про ефективність обраної західними європейцями політичної філософії, а також стратегії, механізмів і методів інтеграції. Тим самим у соціальних, геополітичних і культурних відносинах успіхи європейських країн сприймаються як більш значущі, ніж їх економічні досягнення. Зазначимо, що на відміну від США Європа має тривалі і стійкі соціальні та культурні традиції; світобачення європейців, система мотивів їхньої діяльності істотно відрізняються від тих, що властиві американцям. Сучасна Європа спрямовує свої зусилля не стільки на підвищення рівня життя, скільки на поліпшення його якості.

Так, країни ЄС вже кілька десятиліть проводять активну соціальну політику, наполегливо розв'язують проблеми безробіття, домагаються значного скорочення тривалості робочого часу тощо. Активна соціальна політика країн ЄС є важливим інструментом збереження соціальної стабільності. Статистичні дані переконливо доводять, що країни — члени ЄС помітно переважають США не лише у розв'язанні проблем з бідністю, а й за якістю пропонованих соціальних послуг. Упродовж середнього терміну (8,5 місяців) безробітний отримує в ЄС відповідну допомогу, що становить 80 % його заробітної плати на останньому місці роботи. У США термін виплати допомоги у зв'язку з безробіттям досить рідко перевищує чотири місяці. Тривалість відпустки з утриманням в Європі сягає 32 днів проти 18 у США; тривалість відпустки по догляду за дитиною становить у Швеції 72 тижні, а водночас у США — не більше 12. Попередження щодо звільнення роблять в європейських країнах за 6–10 місяців, а у США — лише за 60 днів.

Протягом останніх десятиліть істотно змінилася структура зайнятості населення. У країнах ЄС вона відображає вищу, ніж у США, якість життя. Так, серед європейців в останню чверть

XX ст. частка економічно активного населення в загальній його чисельності зменшилася з 65 до 60 %, а у США цей показник зріс з 65 до 71 %. За останні 15 років у США відсоток працюючих жінок збільшився до 61 %, а у країнах ЄС цей показник складає 41 %. У США практично на порядок вища частка працюючих пенсіонерів чоловічої та жіночої статті.

Досить красномовним підтвердженням підвищення якості життя у країнах ЄС є скорочення тривалості робочого часу працюючих. За період 1960–1990 рр. цей показник тут знизився з 2150 до 1650 годин на рік. У США, навпаки, середня тривалість робочого часу в останні роки зростає, незважаючи на збільшення кількості безробітних.

У середині 90-х років середньостатистичний американець працював на 11 % довше за середньостатистичного англієця та француза і на 23 % довше за німця. За підсумками 1995 р. середньостатистичний німець працював 1542 години на рік, а датчанин — лише 1409 годин. Іншими словами, тут існує чотиритижнева відпустка, а робочий день при п'ятиденному робочому тижні становить 5 годин 52 хвилини. Ці показники для середньостатистичного американця значно вищі та й працює він 1945 годин на рік.

Виходячи з викладеного зазначимо, що Україні слід однозначно і без відхилень проводити державну політику, спрямовану на євроінтеграцію, на якомога тіснішу співпрацю вже сьогодні з країнами ЄС. Маючи багато спільного у світосприйнятті, культурі, традиціях та попередньої практики співробітництва з європейцями, Україні варто наполегливо наближати засади та критерії розвитку до стандартів ЄС. На цьому шляху досить важливою складовою діяльності України має бути широка структуризація відносин, формування належної громадської думки, адекватних уявлень про завдання та наслідки розв'язання пев-

них завдань щодо інтеграційних перспектив нашої держави. Такий підхід приведе до скорішого визнання нашої держави як реального претендента на членство у ЄС. Послідовна робота у напрямі євроінтеграції відповідає національним інтересам України.

Література

1. Білорус О. Імперативи стратегії розвитку України в умовах глобалізації // Економіка України. — 2001. — № 11.
2. Глобалізація і безпека розвитку: Кол. моногр. / За ред. О. Г. Білоруса. — К., 2001.
3. Иноземцев В. Восставшая из пепла: европейская экономика в XX веке // МЭиМО. — 2002. — № 1.
4. Иноземцев В., Кузнецова Е. Возвращение Европы. — М., 2002.
5. Кваша С., Патики Н. Напрями та проблеми інтеграції України у світовий економічний простір // Економіка України. — 2001. — № 9.
6. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К., 2001.
7. Кудряченко А. Геополітичне сходження України // Президент. — 2002. — № 2.
8. Чухно А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України // Економіка України. — 2001. — № 12.
9. Ferguson N. The Cash Nexus. Money and Power in the Modern World 1700–2000. — L., 2001.
10. Kennedy P. The Rise and Fall of Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. — L., 1988.
11. Maddison A. Dynamic Forces in Capitalist Development: A Long-Run Comparative View. — N. Y.: Oxford, 1991.
12. Statistical Abstract of the United States 2000. — Wash., 2000.
13. United Nations Development Programme, Human Development Report 2001. — N. Y., Oxford, 2001.

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У КРАЇНАХ ЗАХОДУ ПЕРІОДУ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 102–110

Перебіг подій під час виборчих перегонів до Верховної Ради України 2002 року дали потужний імпульс для пошуку нових поглядів на низку теоретичних постулатів та соціологічних розробок моделей побудови сучасного суспільства, які існують у сучасній західній та вітчизняній історичній і політичній думці відносно досягнень та проблем в індустріально розвинених країнах (і, можливо, не тільки в них).

Серед великого розмаїття проблем, що теоретично розроблюються на Заході, особливо хотілося б звернути увагу на дві підсистеми і в певному сенсі навіть міждисциплінарні антиномії, що мають власні якісні параметри і на перший погляд лежать ніби у різних площинах (історичній, економічній, політичній і т. ін.), на нашу думку, безпосередньо взаємопов'язані і зумовлюють як соціальні умови взаємного існування, так і шляхи їх подальшого взаєморозвитку. Ідеться насамперед про економічну та постекономічну трансформацію земної цивілізації, рух історичного розвитку до більш зрілих форм соціального стану — перехід від індустріального до постіндустріального суспільства у рамках XX століття, а також про значно більш глибоке усвідомлення того факту, що поряд з економічними, соціально-політичними також важливе місце посідають соціокультурні, духовні і морально-естетичні перетворення. Саме про це свідчать також і перипетії, безпосередньо пов'язані з розвитком власне громадянського суспільства. Хоча одразу зазначимо, що, на превеликий жаль, сучасна західна і вітчизняна теоретична думка і досі не ставила перед собою за мету проаналізувати предметно кореляцію між цими двома феноменами, визначити їх взаємовплив, взаємозв'язки та взаємо-

обумовленість, а також окреслити тенденції, які забезпечують їх розвиток. Тому, усвідомлюючи складність розгляду цієї проблеми саме у зазначеному аспекті, спробуємо знайти, принаймні певною мірою, точки дотику та взаємодії між постіндустріальним порядком та розвитком громадянського суспільства у промислово розвинених країнах сучасного світу. Ще однією проблемою при розв'язанні нашого завдання є те, що обидва зазначених явища все ще перебувають у процесі самоналагодження і саморозвитку, тому їх можна розглядати як такі, що ще мають потенціал удосконалення.

Продовживши своє існування в соціальних умовах постіндустріальної стадії розвитку, громадянське суспільство виявилось тим сприятливим середовищем, в якому з'явилася низка партикулярних рис та вимірів, що визначають як його нову сутність загалом, так і особливості взаємодії економічних, політичних та соціокультурних явищ і процесів [10, с. 16–19; 11, с. 25–27; 12, с. 11–13]. Означені реальні соціальні умови існування виходячи з теорії достатності розвитку як першої реакції соціологів, економістів та політологів на досягнення постіндустріальним соціумом етапу повної зрілості зумовили, у свою чергу, наявність визначальних або сталих (sustained) вимірів, що почали відповідати основним параметрам постіндустріалізму [4]. Саме вони і перейшли у площину реального функціонування в країнах Заходу приблизно з другої половини 70-х років XX ст. Відносно специфічних вимірів, які забезпечили подальший розвиток громадянського соціуму наприкінці XX — на початку XXI ст., то вони продовжили процес формування основоположних принципів, цінностей, орієнтацій та

установок, що вказують на системоутворюючі характеристики громадянського суспільства як єдиної підсистеми вже в умовах прийдешнього історичного періоду. Окреслення визначальних або сталих та специфічних вимірів взаємодії та взаємообумовленості існування реальних соціальних умов (постіндустріальна стадія розвитку) та реального функціонування в них ключової категорії сучасного суспільствознавства (громадянського соціуму) дає можливість краще зрозуміти шляхи та параметри появи нових соціальних форм і визначити сутність багатоваріантності суспільного прогресу у XXI ст. Хоча тут одразу зазначимо, що деякі розглядувані положення мають дискусійний характер, а окремі з них слід розглядати скоріше у теоретичній площині, ніж у сфері практичного застосування.

Безперечним є те, що без економічного розвитку у сучасному світі неможливо розв'язати базові соціальні та політичні проблеми. Мало того, економічне зростання є невід'ємним фрагментом демократичного процесу. І об'єктивним є те, що не лежить у полі впливу суб'єктивних уподобань чи негативу того чи іншого політика чи політичної партії, а залежить від реального стану ментальних орієнтацій суспільства, його соціальних та морально-етичних установок, інтелектуальних спрямувань тощо. Ось чому однією з перших в економічному, політичному і соціальному відношенні була концепція постіндустріалізму про трисекторну модель суспільного виробництва (40-ві — 50-ті роки), що розмежувала національну економіку на первинний (сільське господарство та видобувні галузі), вторинний (обробна промисловість) та третинний (сфера послуг) сектори; про стадії економічного зростання (50-ті — початок 60-х років), що часто ототожнюються з етапами розвитку цивілізації поряд з уявленнями про "єдине індустріальне суспільство", а також низка положень теорії конвергенції [3]. Зростання ролі особистості в економічному процесі послужило реальним поштовхом до початку соціальних перетворень у країнах Західної Європи, Північної Америки та Японії у 60-ті — на початку 70-х років.

Синтез підходів до розробки теорії постіндустріального соціуму у 60-х роках почав пізніше переходити у площину практичних втілень, де зростала роль науки та освіти, якісні зміни відбувались відносно місця і ролі знань та інформації у суспільному виробництві, коли все більше на виробничий процес стали впливати професійні менеджери та технократи. Зазначимо, що впровадження нововведень супроводжувалось актив-

ними дискусіями та полемікою на теоретичному рівні з приводу адекватності визначення соціального стану, що формується. Як приклад відзначимо появу нового понятійного ряду — "постбуржуазний", "постринковий", "постпідприємницький" або "посткапіталістичний". І все це базувалось на потужному фундаменті визнання того факту, що соціальний стан того часу міг характеризуватись як посттрадиційний, постцивілізаційний і навіть як постісторичний [7].

На нашу думку, досить важливим є також те, що ступінь верифікації соціальних умов постіндустріального суспільства відносно до відповідної фази розвитку громадянського соціуму залежить від двох причин: необхідно врахувати попередній спосіб виробництва; визначальні ознаки нового суспільства неможливо повною мірою описати або сформулювати, поки воно не досягне відповідного стану зрілості і самодостатності. Тут ідеться про значне зменшення можливостей прогнозування розвитку як окремих особистостей, так і соціуму загалом, невизначеності шляхів суспільного прогресу та про відчуження соціуму від активного суб'єкта. Зазначимо, що в постіндустріальну епоху на перший план виходить трансформація мотивів і стимулів у діяльності індивіда, виникають нові ціннісні орієнтири, культурні звичаї, устої та традиції. У зв'язку з цим у промислово розвинених країнах спостерігаються одночасно зміни в рівнях відкритості, самоорганізації, випадковості та наявності асиметрії, особливо з точки зору розширення ролі індивідуальної свідомості та поведінки. Це помітно у переносі акценту з поняття "Ми", який був визначальним у рисах індустріального суспільства (з усім притаманним йому комплексом індивідуалізму), на поняття "Я" [16]. А це, у свою чергу, є однією з сучасних ознак громадянського суспільства, де з метою розширення суспільного виробництва переходить у режим усунення кордонів між виробництвом і споживанням. У зв'язку з цим у поняття "виробництво" стали також включати як всі боки життєдіяльності індивіда, так і споживання ним виробленого продукту. Навіть такі поняття, як "споживча вартість" (use-value) та "обмінна вартість" (exchange value) з точки зору їх вартості і корисності підлягають переосмисленню з позицій їх забезпечення самовдосконалення індивіда. А в умовах сучасного громадянського суспільства справжній зміст корисності полягає не стільки в універсальній споживчій вартості, скільки в його високоіндивідуальній знаковій цінності (sign-value). Навіть сам характер споживання має нову конотацію —

consumation на відміну від традиційної *consomation* [2]. Ці ознаки мають більш сталий вигляд у країнах Західної Європи.

На тлі XX і XXI століть в соціальних умовах постіндустріалізму все рельєфніше проглядається продуктивність функції громадянського суспільства як чи не найдієвішої системи забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної та духовно-естетичної сфер. Зміни, що відбувалися за останні десятиліття, зумовили зрушення у стратегічних підходах до культурної адаптації громадянського суспільства до реалій постіндустріалізму. Розвиток культури, науки та освіти забезпечив соціокультурне та духовне відтворення громадського життя, дії функцій соціалізації, виховання та освіти молодого покоління. Все більше уваги стали приділяти розвитку індивідуальних якостей, ініціативи, громадської позиції індивіда [1, с. 267–301].

Перехід індустріально розвинених країн, насамперед США, до постіндустріального суспільства засвідчив, що в сучасних умовах у системі відносин у громадянському соціумі рівень впливу на процеси економічних факторів сумнівів не викликає, проте ними одними справа не обмежується. Різним суспільствам, в тому числі США, значною мірою характерна специфічна сукупність проявів культурно-політичного світогляду, причому ця культурна своєрідність носить відносно сталий, але змінюваний характер, що тісно пов'язано з життєздатністю демократичних інститутів, зокрема і громадянського суспільства [1, с. 211].

Є всі підстави стверджувати, що при оцінюванні потенціалу розвитку громадянського суспільства необхідно також виходити з конкретної оцінки певної системи соціальних зв'язків (в кожній країні вона має свою специфіку), в якій формуються і реалізуються економічні, професійні, культурні, релігійні та інші інтереси людей.

Контекст постіндустріальної стадії розвитку забезпечив нову конфігурацію меритократії в межах громадянського суспільства, яка стала одним з важливих елементів в системі обґрунтування її функціональних відмінностей від попередньої суспільної індустріальної системи. Ідеться про роль “влади знань” (інтелектуальної еліти) у порівнянні з роллю “влади грошей”. Перебуваючи в ролі одного з провідних елементів соціальної дії в громадянському суспільстві, інтелектуальна еліта має всі ознаки групи з функціональною взаємозалежністю її членів. Її існування забезпечується, з одного боку, різнофакторними інтересами, цінностями та установками

її учасників, а з іншого — взаємною залежністю під час реалізації спільних інтересів, цілей і прагнень. При цьому ступінь життєздатності цих інтересів має пряму пропорцію з її функціональною ефективністю та чіткою окресленістю цілей. Як і будь-яка суспільна інституція, вона має свій статусний ряд та ієрархічне ранжування. Причому в будь-який момент ця ієрархія може змінитись у відповідності зі зміною в ній рольових функцій і прагнень, а це у результаті може привести до непередбачуваних наслідків. Відзначимо, що зараз дві третини студентів провідних університетів США мають батьків, річний прибуток яких не перевищує 100 тис. доларів. Проте нині інтелектуальна еліта є відкритою для нових членів, для чого здобуття освіти полегшується грантами та субсидіями, хоча зазначається, що “ніколи раніше американська привілейована еліта не була настільки небезпечно ізольованою від навколишнього світу” [13, с. 4].

Специфічним є також те, що становлення інтелектуальної еліти у громадянському соціумі в умовах постіндустріалізму проводить різко окреслену межу, яка відокремлює її від решти суспільства. Хоча на відміну від індустріальної на стадії постіндустріального розвитку ця нерівноправність виглядає досить виправдано, оскільки вона не споживає результати чужої праці, а навпаки — обертає собі на користь результати своєї. Проте це не служить оберігом від соціального конфлікту, коли велика кількість людей “змивається” з суспільного виробництва тією ж самою технологічною хвилею.

Переходячи у практичну площину, подамо фактори, що зумовлюють діяльність громадянського суспільства в постіндустріальний період (ДГСПП), у вигляді формули

$$\text{ДГСПП} = \frac{\text{ССДС} + \text{ЕЗРОСПП} + \text{ОВО(РТП)}}{(\text{ДПД})^2},$$

де ССДС — сукупність соціальної та духовної сфер; ЕЗРОСПП — економічне зростання і розв'язання основних соціальних та політичних проблем; ОВО(РТП) — окремо взята особистість при реалізації її творчого потенціалу; ДПД — дія принципів демократії як найвизначальних.

Аналіз функціонування специфічних вимірів громадянського суспільства в соціальних умовах постіндустріальної фази розвитку на початку XXI ст. вимагає більш комплексної концептуалізації предмета дослідження та більш чіткого і, можливо, певною мірою прискіпливого урахування тонкощів та нюансів у теоретичних побудовах.

**Соціальні умови постіндустріалізму
XXI століття: специфічні виміри
громадянського суспільства**

У соціальних умовах постіндустріальній стадії ми розглядаємо громадянське суспільство з позицій того, що у ньому соціальне життя відтворюється на добровільних самоутворюючих засадах за межами держави і регламентується за встановленими законом правилами гри.

Відмінність громадянського соціуму від решти суспільств полягає в тому, що в нього включають громадян, які здійснюють свою діяльність у суспільній сфері колективно з метою забезпечення реалізації своїх інтересів, прагнень та цілей, висування своїх вимог до держави. Громадянське суспільство займає проміжну позицію між приватною сферою та державою. Таким чином, воно виключає із сфери свого охоплення приватне та сімейне життя, групи за інтересами (рекреативні установи, різні клуби любителів рок- та поп-музики, товариства філателістів, релігійні секти тощо), а також політичні організації, що мають на меті прихід до влади. Правда, деякі американські дослідники сюди ж зараховують також комерційні структури, бізнесові прибуткові об'єднання та фірми*. Хоча ми вважаємо, що інститути бізнесу переважно належать до громадянського соціуму.

Основні актори громадянського суспільства потребують захисту від влади у визначеному законом порядку для збереження їх автономії та вільної діяльності. Отже, громадянське суспільство не тільки обмежує владу держави, а й при цьому окреслює межі легітимних повноважень самої держави, коли вони не виходять за рамки закону. Проте, коли сама держава не дотримується власних законів, ігнорує їх, чинить тиск та перешкоджає як публічній, так і іншій діяльності окремих індивідів та незалежних угруповань, навіть за таких умов громадянське суспільство може існувати, хоча і в дещо гіпотетичній дистортованій формі, а також за кондіцій, що її конститuentи уникають насильства та поважають плюралізм (як одна з невід'ємних складових специфічного виміру громадянського

суспільства постіндустріального періоду) [18, с. 9–10, 15–16].

У XX столітті щось на зразок такого було у країнах так званої народної демократії, яка за задумом її творця, “батька всіх народів” Й. Сталіна, являла собою видозмінену диктатуру пролетаріату в “експортному варіанті” для країн Центральної та Південно-Східної Європи і передбачала, на відміну від її попередниці в “російському” виконанні, наявність у країні більше однієї партії і навіть різних політичних орієнтацій, але за наявності незмінної керівної і спрямовуючої ролі партії марксистсько-ленінського типу, назва якої значення не мала: в Угорщині — УСРП, у Східній Німеччині — СЄПГ і т. ін. Діяльність партій-сателітів була повністю підпорядкована діяльності партії про-радянського типу і практично не впливала ані на внутрішню, ані на зовнішню політику своєї країни.

Громадянське суспільство містить у собі досить широкий спектр різних інституцій — формальних і неформальних. Серед них можуть бути такі установи:

1) економічного профілю (які залучені до процесу виробництва, комерційні асоціації, установи, що забезпечують їх паблік рилейшнз);

2) культурного профілю (релігійні, етнічні, громадські, установи спільнот та інші, які захищають колективні права, цінності, права віруючих, громадські права тощо);

3) інформаційного та освітнього профілю (їх діяльність у сфері виробництва і розподілу продукції здійснюється з метою отримання прибутків та їх відсутності, а також розповсюдження суспільних знань, ідей, новин, інформації);

4) за інтересами (призначені для створення сприятливих умов або захисту спільних функціональних та матеріальних інтересів своїх членів, серед яких є робітники, ветерани, пенсіонери, члени професійних гільдій або організацій);

5) за галузевим розвитком (які об'єднують фінансові та інші ресурси індивідів з метою поліпшення інфраструктури, інституцій а також якості життя у спільнотах, де вони проживають);

6) за соціальним профілем (рухи за охорону навколишнього середовища, боротьба за права жінок, земельні реформи, захист прав споживачів);

7) за дотримання громадянських прав (пошук поза існуючою партійною системою шляхів поліпшення політичної системи з метою зробити її демократичнішою через проведення моніторингу з прав людини, робота з електоратом, проведення опитувань громадської думки, антико-

* Відомий американський дослідник сучасного громадянського соціуму Л. Даймонд виводить за його межі бізнесові структури виходячи з чисто прибуткового характеру їх діяльності. Такої ж думки додержується багато інших дослідників. Тому остаточно питання взаємовідносин інститутів бізнесу і громадянського суспільства і досі лишається невизначеним і полемічним [5].

рупційні заходи тощо). Остання позиція здебільшого стосується посткомуністичних країн та країн третього світу.

До складу громадянського суспільства також входять "ринок ідей" та вільний обіг інформаційних потоків. У ньому функціонують не тільки незалежні ЗМІ, а й інституції більш широкого культурного та інтелектуального профілю — університети, мозкові центри, видавництва, театри, компанії з виробництва кінопродукції, гільдії творчих працівників.

Як свідчить зазначене вище, очевидним є те, що громадянське суспільство не є якоюсь незвичною категорією або синонімічною одиницею, яка тотожна поняттю "суспільство", або ще чимось таким, що не підходить ані під категорію держави, ані під статус офіційно зареєстрованої політичної партії. Мало того, у самому громадянському соціумі серед його несучих конструкцій, з одного боку, добровільних, самодостатніх, законослухняних громадських організацій, а з іншого — якихось соціальних груп, є суттєві відмінності. Насамперед основним пріоритетом у громадянському суспільстві є відносини з громадськими інституціями, часто-густо навіть за рахунок приватних. До того ж громадянське суспільство підтримує зв'язки з державою в дуже обмеженому режимі і ні в якому разі не претендує на перехід в офіційно владний режим або має на меті зайняти якусь формально-державну посадову позицію. Навпаки, громадські організації громадянського суспільства наполягають на поступках в одержанні певних дивідендів, змінах в політиці, зменшенні тиску та більшому ступені рахування з їх позицією державних установ. Громадські організації та соціальні рухи, які докладають зусиль до зміни самої природи держави, можна також кваліфікувати як одиниці соціальної дії громадянського суспільства. Проте наразі це може підходити і саме під зазначену вище категорію тільки у випадку, коли зусилля цих організацій насправді і доказово виходять з позицій громадської необхідності та соціальної справедливості і не мають на меті захопити владу в державі або діяти в інтересах якогось певного угруповання, яке задіяне у процесі зміни влади. Таким чином, паростки мирних громадських рухів за демократичні перетворення проростають саме з надр громадянського суспільства. Хоча для реалізації останніх позицій необхідно мати низку супутніх чинників, які у ході розвитку постіндустріалізму в перспективі можуть бути реалізовані, особливо в європейських країнах пострадянського періоду.

Однією з найзначущих відмінностей громадянського суспільства є плюралізм та урізноманітненість політичного спектру. У тій мірі, в якій будь-який релігійний, фундаменталістський, етнічно шовіністичний, революційний або ще якийсь екстремістський рух іде шляхом пошуку узурпації або монополізації влади у суспільстві, проголошуючи при цьому, що тільки він представляє законну силу, що має стати при владі, це суперечить плюралістичній, орієнтованій на ринкові відносини природі громадянського суспільства. Саме це є ще однією з найважливіших його рис, коли жодна з соціальних груп або політичних персоналій не може претендувати на беззастережне лідерство у представництві своїх інтересів або інтересів спільноти, яку він або вона представляють. Насправді у громадянському суспільстві різні групи мають репрезентувати різні інтереси.

Громадянське суспільство діє в автономному режимі відокремлено не тільки від держави і соціуму взагалі, а й від ще одного поля соціальної дії — політичного соціуму (по суті йдеться про партійну систему). Організації та інші об'єднання у громадянському суспільстві можуть формувати альянси з різними партіями. Але коли вони перебувають під впливом якоїсь однієї партії або партій, діють на користь їх гегемоністських зазіхань або спрямовують свої зусилля на діяльність в межах партійної системи, вони втрачають свою унікальну властивість — виступати в ролі посередника при здійсненні функцій, спрямованих на ствердження демократії.

Специфічні виміри функцій демократії громадянського суспільства постіндустріального періоду

Основоположною функцією демократії у громадянському суспільстві за будь-яких соціальних умов є забезпечення наявності необхідних кондицій для обмеження влади держави, а отже, посилення контролю над державою з боку суспільства та орієнтація на демократичні політичні інституції як на найдієвіший інструмент для здійснення цього контролю. Ця функція має два вектори спрямування і дія її досить рельєфно виявляється також на рівні теорії та практики міжнародних відносин [9, с. 204; 14, с. 52]. Насамперед це відстеження та моніторинг з метою стримання можливості спокуси демонстрації своєї сили на міжнародній арені демократичними державами, а також демократизація країн з авторитарними формами правління. Мобілізація всіх наявних ресурсів громадянського суспільства

є також одним з найдієвіших інструментів для демонстрації перед світовою спільнотою випадків різного роду порушень законодавчої бази у країнах з недемократичними режимами.

На особливу увагу заслуговує також і те, як функція демократії громадянського суспільства здійснювалась протягом двох останніх десятиліть ХХ ст. у державах з демократичними формами правління, і головне — у якому напрямі в них розвивалась теоретична думка з приводу пошуку шляхів взаємовідносин демократії і громадянського соціуму. На одну з наявних теоретичних концепцій варто звернути увагу. Ідеться про відродження ідеї, що з'явилась у ХVIII ст., щодо ототожнення опозиції і громадянського суспільства та приведення їх в кінцевому підсумку під один знаменник [8]. Про небажаність наслідків від таких підходів та ступінь їх непередбаченості йтиметься нижче.

Громадянське суспільство можна також розглядати як один із дієвих факторів підтримки функціонування демократичних урядів, який одночасно виконує контролюючу функцію як щодо можливих зловживань та порушень чинного законодавства, так і щодо підтримки діяльності уряду громадськістю. Безумовно, коли громадянське суспільство діє у потужному режимі, ефективність його діяльності щодо оптимізації та підтримки демократії вища, ніж у періоди, коли демократія тільки починає набирати обертів. Навіть незначні реальні кроки просування шляхом постіндустріалізму, як це не парадоксально виглядає на перший погляд, завдають дуже відчутних ударів по становленню демократії і законності у країнах, що йдуть шляхом становлення і розвитку у них громадянського суспільства. Мало того, навіть галасливі кампанії про засилля корупції та заклики до народу пережити важкі часи, затягнувши пояси, сприймаються не так хворобливо. Нові демократії, які виникли на руїнах авторитарних режимів, особливо болісно відчують відсутність чітко налагодженої, нехай навіть і бюрократичної, системи, діючої в межах існуючої законодавчої бази, яка могла б тримати у шорах доморощений криміналітет і не тільки його. Проте без вільної з належною для неї в'дливистю та настирністю преси, а також груп громадянської підтримки, які постійно всім загалом виступають за реформи, корупція буде мати сприятливий ґрунт для свого розвитку.

Громадянське суспільство може бути також ареною розвитку таких атрибутів демократії, як толерантність, виваженість, бажання йти на ком-

проміс, поважати думку свого візаві. Всі ці цінності стають нормою, набувають постійного підґрунтя, коли вони реалізуються через досвід. А вже сама участь в житті громадянського суспільства і дає цей неоціненний досвід через пропаганду і розповсюдження політичних ідей та вирішення нагальних проблем. Крім того, багато громадських організацій (на зразок аргентинської "Консієнсії", що згодом розповсюдилась на 14 країн Латинської Америки) працюють безпосередньо у школах, призначених для дорослого населення, з метою активного розвитку цих елементів демократичної культури саме через інтерактивні програми, які демонструють динаміку пошуку консенсусу як безпосередньо у групах громадської підтримки, так і в межах певних спільнот [15].

Ще одним каналом, завдяки якому громадянське суспільство сприяє розвитку демократії, є створення відмінної від політичних партій системи можливостей для розробки і чіткого формулювання, акумулювання і представництва своїх прагнень та інтересів. Здійснення цієї функції надзвичайно важливе, особливо для традиційних груп-дискримінантів — жіночих об'єднань та расових меншин, які звичайно відчужені від владних структур верхніми ешелонами офіційного політичного істеблішменту. Бо тільки організаційно сильний тиск знизу, в межах громадянського суспільства, може бути продуктивним. А його подальше поглиблення може бути запорукою досягнення соціальної та політичної рівності, розуміння "верхами" найболючих проблем "низів" та поліпшення законодавчої бази на користь всього суспільства [5, с. 211].

Громадянське суспільство також закладає надійний фундамент для розширення демократії, коли всіляко сприяє збільшенню можливостей участі та здійснення впливу на всі рівні державного управління. А розширення меж демократизації державного управління на місцевому рівні, що йде пліч-о-пліч з розвитком громадянського суспільства, одночасно є і важливою передумовою поглиблення демократії та "забезпечення її переходу від стадії клієнтелізму до громадянства", як це вже має місце у країнах Латинської Америки [19], так і по можливості в регіонах, що розвиваються, а також у країнах посткомуністичного світу.

У країнах з більш-менш розвиненою економікою, де громадянському суспільству не бракує плюралізму при наявності тенденцій до виникнення напруження через стикання інтересів, спрацьовують буферні механізми, навіть за яс-

краво вираженої поляризації думок та політичного протистояння. Водночас спостерігається об'єднання організацій, які з'явилися на хвилі нового перерозподілу власності та тих, хто виступає за розв'язання проблем, що виникли. І вони разом генерують новоутворення, які у своїй діяльності не переймаються ні довготривалими регіональними, релігійними, етнічними конфліктами чи партійними розколами. За усунення комуністичних (або якихось інших) диктатур та при мобілізації суспільних сил на боротьбу за демократію новоутворення можуть, у свою чергу, генерувати сучасний тип громадянина, який у своїх прагненнях виходить за рамки історичних стереотипів і починає відроджувати свої національні почуття. Залежно від рівня готовності індивіда спрямовувати свої інтереси в бік приєднання до однієї з багаточисельних громадських організацій і реалізовувати там свої інтереси виникає більше можливостей спілкування з представниками різних політичних течій та носіїв думок різноманітного політичного спектру. Така диверсифікація веде до зниження рівня войовничості при обстоюванні власних думок та сприяє появі більшої гнучкості та у певному сенсі політичної інтелектуалізації, яка веде до такої толерантності у спілкуванні з політичними опонентами, а також підвищення готовності до компромісу. Саме такі тенденції та супутні ним обставини мають всі шанси проявитись на шляху розвитку демократії при створенні громадянського суспільства у країнах Центральної та Південно-Східної Європи.

Наступною найважливішою функцією демократії громадянського суспільства специфічного виміру періоду постіндустріальних трансформацій є підбір та підготовка нових політичних лідерів. У певних випадках це є спеціальною метою громадянських інституцій. Наприклад, фонд Евеліо Бі Хав'єр на Філіппінах пропонує програму підготовки на безпартійній основі місцевих державних службовців, які одержали свої посади на виборній основі, а також для тих, хто є кандидатами на них [6]. І це все робиться на принципах транспарентності, доступності та публічності. Зазначимо, що у більшості випадків підбір та підготовка як діючих, так і майбутніх управлінців є результатом довгострокових програм, ініційованих громадськими інституціями громадянського суспільства. Це дало можливість їх лідерам та активістам одержати необхідну освіту і кваліфікацію, а також почуття самосвідомості, необхідне для успішного ви-

конання ними своїх службових обов'язків на рівні державних установ і політичних партій. Водночас їхня робота на зазначених позиціях скерована тим особливим баченням свого обов'язку, яке відзначене розумінням насамперед пріоритетів громадського інтересу, а їхні чітко окреслені наміри та вміння бути переконливими у проведенні свого альтернативного основний політиці курсу надають їм значно ширший діапазон реальної та потенціальної діяльності у сфері публічної політики.

З огляду на традиційні кадрові преференції на користь чоловіків у вищих коридорах державної влади громадянське суспільство зробило особливу ставку на залучення жінок (та представників інших маргінальних груп) на офіційні владні позиції. Там, де кадровий підбір нових лідерів з лав політичних партій, що перебувають при владі, не відповідає відповідним вимогам, є неадекватним і відмічений ознаками стагнації, функціональна готовність громадянського суспільства надолужити прогалини, що утворились, може зіграти визначальну роль у відродженні демократії та відновленні її легітимності.

Багато громадських організацій мають чітко сформульовані конкретні цілі щодо створення демократії (democracy-building), мають більш далекоглядну мету, ніж тільки підготовка політичних лідерів. Непідконтрольні впливам з боку інших партійних сил установи бувають налаштовані вельми критично, коли попереджують про можливі підтасовки результатів виборів, завищення самосвідомості електорату та підтвердження легітимності результатів виборів. У ряді випадків (як це було, скажімо, на Філіппінах 1986 року та Панамі 1989 року) вони демонструють свою відкрити опозицію до офіційних результатів виборів, оголосивши їх фальсифікованими [17]. Функція демократії громадянського суспільства мала особливо критичний прояв, коли йшлося про ініціювання демократії під час виборів у таких країнах, як Чилі, Нікарагуа, Болгарія, Замбія та Південна Африка. Різні демократичні інститути та мозкові центри постійно працюють в ряді країн з метою реформувати виборчу систему, демократизувати діяльність політичних партій, децентралізувати управління та відкритість у діяльності державних органів, зміцнити законодавчу базу та покращити ступінь підзвітності уряду перед народом. І навіть після завершення стану перехідного періоду організації, які займаються проблемами дотримання прав людини, продовжують грати ключову роль у по-

шуках шляхів проведення судової та законодавчої реформи, покращення пенітенціарних умов утримання в'язнів та дотримання різними державними установами відповідного рівня поваги до індивідуальних свобод та прав меншин.

Сильний громадянський соціум, переважно у країнах постіндустріальної стадії розвитку, широко розповсюджує інформацію, тим самим надаючи громадянам можливість здійснювати колективний пошук і обстоювання своїх інтересів і цінностей. І хоча в ряді випадків діяльність деяких груп на певний період може вийти на перший план (страйки, демонстрації і т. ін.), в широкому сенсі вони не можуть бути ефективними у протистоянні з політикою уряду в обстоюванні своїх прав до того часу, поки вони не стануть добре поінформованими про перебіг подій. Особливо чітко це видно під час дебатів з військових проблем та проблем національної безпеки, коли переважна кількість населення (це стосується здебільшого країн третього світу) практично не поінформована навіть з приводу найелементарніших речей. Тому саме вільна преса має забезпечити наявність необхідного потоку інформації, а також поінформувати про альтернативні можливості розвитку подій. Незалежні інституції можуть навіть довести до відома громадян певну інформацію з розряду делікатних ("hard-won" — в Україні це прийнято називати "зливи компромату"), яка може йти урозріз з тим, що офіційно подає уряд. Проте це є загальносприйнятною практикою правозахисних організацій: даючи інформацію, що суперечить офіційним виданням, вони сприяють тому, щоб якомога меншою була можливість владних структур приховувати факти репресій або зловживання владою.

Розповсюдження нової інформації та ідей є однією з найважливіших умов реального проведення економічних реформ при переході від індустріального до постіндустріального демократичного суспільства. А це також є функцією демократії, яку здійснює громадянське суспільство у період, що розглядається. Водночас, коли політика економічної стабілізації в кризові періоди за загальноприйнятими канонами має здійснюватись швидко, рішуче та одноосібно тими, хто займає виборні посади, структурні реформи в економіці — приватизація, фінансова лібералізація для досягнення найбільш прийнятних результатів (найбільш доцільно це, певно, робити в посткомуністичних країнах) — повинні реалізовуватись демократичним шляхом.

Проведення успішних економічних реформ вимагає підтримки як з боку різних політичних блоків, так і наявності відповідного юридичного забезпечення. Ці блоки створюються не спонтанно, а є результатом кропіткої роботи. І тут проблема полягає не в масштабах і навіть не в ресурсах незалежності, які вони мають від громадянського суспільства. Головним є вибір вектора застосування їх інтересів. Консервативний інтерес, що може потерпати від реформ, має тенденцію організовуватись у соціальні формування на зразок профспілок, що обслуговують державний сектор економіки, а також у об'єднання, в які входять керівники державних підприємств та боси секторів виробництва, найбільш тісно пов'язаних з партійним керівництвом. Саме ці інтереси антиреформаторів і будуть гуртуватись навколо неприбуткових промислових галузей, необхідно виступати за зменшення державного втручання в їх виробничу діяльність, а також за відкриту економіку та посилення інституту конкуренції як на внутрішньому ринку, так і за кордоном. Новий та значно більш змішаний інтерес, який сподівається на позитивні для себе результати реформ, наприклад фермери, представники малого бізнесу, споживачі, як правило, значно гірше організовані і погано поінформовані насамперед про те, чого їм насправді чекати від нової політики.

Нові актори громадянського суспільства у країнах Азії, Латинської Америки, Східної Європи, такі, як мозкові центри, що займаються проблемами економіки, торгові палати, журналісти, які професійно підготовлені в сфері економічних питань, а також керівники телевізійних мереж мають заходитись долати організаційні та інформаційні бар'єри та мобілізувати всі зусилля для здійснення підтримки та, по можливості, максимально нейтралізувати опір для реального здійснення реформ.

Є ще одна функція демократії громадянського суспільства, яка певним чином підводить знаменник під всіма іншими, що були проаналізовані вище, — функція свободи створювати різні асоціації та об'єднання. Поліпшуючи підзвітність уряду, примушуючи його активізувати здатність оперативно реагувати на запити суспільства і діяти ефективніше в кризових ситуаціях і, отже, удосконалювати політичну систему, здоровий і динамічний громадянський соціум створює сприятливі умови позитивного відношення до уряду і готовності співпрацювати з ним для решти суспільства. Врешті-решт, це підвищує рівень здат-

ності держави виконувати свої функції та здійснювати керівництво громадянами на добровільно легітимній основі. Крім того, асоціативно насичене життя завжди краще, ніж наростання критичної маси вимог до держави; а це, у свою чергу, сприяє наростанню тієї ж критичної маси, проте зовсім іншого характеру — здатність різних груп та об'єднань громадянського соціуму самим підвищувати свій добробут і робити це вже незалежно від держави. Ефективний розвиток зусиль в різних сферах саме пересічних громадян суспільства може значним чином полегшити тягар сподівань і надій, які вони покладають на державу, і в такий же спосіб досить відчутно понизити ставки в політичній грі, особливо які робляться на загальнонаціональному рівні.

Отже, ступінь ефективності дії специфічних вимірів функцій демократії у громадянському соціумі в соціальних умовах постіндустріального суспільства (Е(Д)СВФДГСПС) можна подати у вигляді формули

$$E(Д)СВФДГСПС = \frac{УОВД + КД(ГС)}{ЗДД(ДІК)^2},$$

де УОВД — умови обмеження влади держави; КД(ГС) — контроль над діями держави з боку громадянського соціуму; ЗДД — забезпечення дії демократії; ДІК — найдієвіший інструмент контролю.

Таким чином, виходячи з відомого постулату про те, що практика є найбільшим критерієм підтвердження правильності теорії (а існування і досить успішне функціонування громадянського суспільства в умовах країн, що перебувають на постіндустріальній стадії розвитку, є тому яскравим підтвердженням), стає очевидним: єдиний порятунком України та джерело виміру її подальшого прогресу лежать у площині більш удосконалених форм виробництва, розвитку демократії, розширення соціокультурного і духовного потенціалу, трансформації на більш високу стадію соціально-економічної самореалізації і самовдосконалення її як суверенної держави. А шлях до цього лежить тільки через громадянське суспільство.

Література

1. Хижняк І. А. Патронована культура та культурна демократія у США. Культурні процеси в американському соціумі періоду індустріальних та постіндустріальних трансформацій (друга половина XX століття): соціально-політичний вимір. — К., 2001.
2. Baudrillard J. For a Critique of the Political Economy of the Sign // Selected Writings. — Cambridge, 1996. — P. 58.
3. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting. — N. Y., 1973.
4. Daly H. Beyond Growth. The Economics of Sustainable Development. — Boston, 1996 — P. 121.
5. Diamond L. Rethinking Civil Society. Toward Democratic Consolidation // Journ. of Democracy. — 1994. — Vol. 3. — July 5.
6. Fox J. Latin America's Emerging Local Politics // Journ. of Democracy. — 1994. — April 5. — P. 114.
7. Galbraith J. K. The New Industrial State. 2nd ed. — London, 1991.
8. Geremek B. Civil Society Then and Now // Journ. of Democracy. — 1992. — April 3. — P. 3-12.
9. Huntington P. Will More Countries Become Democratic? // Political Science Quarterly. — 1984. — Summer. — #99.
10. Inglehart R. Culture Shift in Advanced Industrial Society. — Princeton (N. J.), 1990.
11. Inglehart R. Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. — Princeton, 1997.
12. Jameson F. Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism. — London, 1992.
13. Lasch Ch. The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy. — N. Y.; London, 1995.
14. Lipset S. M. Political Man. — Baltimore, 1981.
15. de Martini R. M., de Pinedo S. Women and Civil Life in Argentina // Journ. of Democracy. — 1992. — July 3. — P. 138-146.
16. New York Times Books Review. — 1978. — Dec. 10. — P. 6.
17. Pascual D. Organizing People Power in the Philippines // Journ. of Democracy. — 1990. — Winter. — #4. — P. 102-109.
18. Shils E. The Virtue of Civil Society // Government and Opposition. — 1991. — Winter. — #26.
19. Waylen G. Women and Democratization: Conceptualizing Gender Relations in Transition Politics // World Politics. — 1994. — April. — #46. — P. 327-354.

В. П. АНДРУЩЕНКО, д-р філос. наук, проф.
(Інститут вищої освіти АПН України, м. Київ)

ОСВІТА УКРАЇНИ У СВІТЛІ СУСПІЛЬНИХ ПРОБЛЕМ І СУПЕРЕЧНОСТЕЙ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 111–117

Другий Всеукраїнський з'їзд працівників освіти загалом схвалив і затвердив Національну доктрину розвитку освіти України у ХХІ ст. Учасники і гості форуму звернулись до Президента України Л. Д. Кучми з проханням затвердити цей стратегічний документ. Здавалося б, ще крок і можна приступати до активного впровадження нових стратегій, однак, як завжди, цьому щось заважає.

Пристрастей навколо Національної доктрини, а точніше, навколо проблем розвитку освіти, не зменшується. І це не випадково. Нова доктрина привернула до себе увагу широких верств населення. Кожен, кому не байдуже майбутнє суспільства, держави і народу, — видатний вчений і державний діяч, звичайний працівник освіти і пересічний громадянин — намагається висловити свою точку зору, подати пропозицію чи зробити зауваження щодо прийнятого рішення. На жаль, за досить різкими критичними висловлюваннями щодо перспектив розвитку освіти не завжди відчувається справжня турбота про освіту і майбутнє нашої країни. Іноді серйозний розгляд освітніх проблем підміняється безпідставними спекуляціями заради власної вигоди, які лише заважають прийняти важливі рішення.

Наше суспільство суперечливе. І це зрозуміло. Перехід від тоталітарного до демократичного суспільства не завжди відбувається цивілізованим шляхом, оскільки через різні обставини виникають суперечності як внутрішнього, так і зовнішнього плану. У колі цих суперечностей перебуває і така галузь суспільної життєдіяльності, як освіта. Осмислити стратегії освіти, модернізувати їх з урахуванням вимог викликів ХХІ століття можливо, лише розв'язавши низку су-

перечностей — економічних, політичних, соціокультурних, духовних, які уповільнюють просування нашого суспільства шляхом демократичного розвитку.

Економічні суперечності як найважливіші виникли в результаті здійснення таких вкрай необхідних процесів, як роздержавлення і приватизація, утвердження ринкових відносин і приватного власника-виробника, з яким пов'язувались певні надії на відродження виробництва, зростання економічного потенціалу держави, підвищення добробуту населення. Результат виявився більш ніж суперечливим: за роки економічної кризи (1991–1999 рр.) ВВП скоротився на 59,2 %, обсяг промислової продукції — на 48,9 %, сільського господарства — на 51,5 %. Реальна заробітна плата зменшилась у 3,82 раза; приватизація призвела до крайньої поляризації між бідними і багатими. В Україні сформувався досить потужний прошарок “олігархів”, який володіє лівовою часткою національного капіталу. Водночас значна частина населення живе за межею бідності, лише 15–20 % людей вважають, що їх життєвий рівень можна вважати більш-менш задовільним. Незважаючи на певне зростання виробничих показників у 2001 р., падіння виробництва порівняно з 1990 р. сьогодні сягає 30–50 %. Через величезні податки масовий (дрібний) “приватний виробник” не може не те щоб нарощувати потужності свого бізнесу, а навіть сплачувати податки. Середній клас, значну частку якого становлять люди з вищою освітою, відповідає своєму статусу лише за визначенням: сотні тисяч медичних працівників, вчителів, працівників культури балансують на межі виживання. Безробіття у країні становить

12 % загальної кількості працездатного населення.

Безсумнівно, ці суперечності торкаються і сфери освіти, оскільки вона є органічною складовою суспільного організму, його своєрідною функцією. Хворий організм відтворює хворобливу функцію. Звідси виникає комплекс суперечностей, подолання яких виходить за межі сфери освіти і є прерогативою держави.

Зазначені суперечності зумовлені насамперед малим обсягом державного фінансування, тим відсотком від ВВП, що передбачений бюджетом на розвиток освіти, а також можливостями залучення і використання позабюджетних коштів і наявного правового супроводу економічної діяльності закладів освіти.

Яскравим прикладом може слугувати програма, підготовлена групою народних депутатів під амбіційною назвою "Сім кроків виведення освіти із кризи". Сама програма принципових заперечень не викликає. Але у зв'язку з цим виникає кілька питань, що потребують конкретних відповідей. По-перше, ця програма чомусь пропонується як альтернатива Національній доктрині розвитку освіти; по-друге, вона зосереджується лише на тактичних завданнях і не розглядає стратегію, яка передбачається Доктриною; по-третє, ініційована народними депутатами як завдання діяльності уряду й всього освітянського корпусу вона знову обходить важливі питання про фінансування освіти. Хто ж як не народні обранці мають цим опікуватись?

Вирішуючи це питання, варто звернутися до світового досвіду. Спільним у ньому є те, що владні структури розвинених країн надзвичайно турбуються про розвиток освіти, надаючи їй вагомої фінансової підтримки. Країни Скандинавії, Німеччина, Франція вже давно дійшли висновку, що вища освіта має існувати за рахунок податків від населення. Наприклад, французькі університети на 90 % фінансуються з державної скарбниці; в Іспанії 80 % освітянських витрат бере на себе держава, а 20 % сплачують студенти; німецькі вищі заклади освіти вже з середини 80-х років 70 % коштів отримували від держави, інші 30 % — від промисловості, торгівлі тощо. В Австралії освіта на 90 % залежить від державного фінансування. І останній вагомий аргумент: статті видатків з поточних фондів державних вищих закладів освіти США у 90-х роках склали 85,5 млрд дол.

Сучасний економічний стан України вкрай негативно позначається на освіті. Сьогодні у країні до категорії бідних належить понад 26 %

населення, вкрай бідних — майже 15 %. При цьому основну частину бідних становлять сім'ї, в яких є діти віком до 18 років, тобто шкільного віку. Найвищі показники бідності (36–43 %) спостерігаються в Миколаївській, Луганській та Чернівецькій областях.

З бідністю пов'язані такі явища, як безпритульність і жебрацтво. Бідність — це безробіття, напівголодний спосіб життя, викривлена психіка, спотворена мораль, це шлях до зловживання алкоголем і злочинності, до різних захворювань. Діти з бідних сімей не мають можливості отримати повноцінну освіту. Навіть існуюча система пільг, передбачених державою, не гарантує бідним належного одягу, необхідних підручників і навчальних посібників, комп'ютера, інших засобів навчання. Звичайні матеріальні проблеми поглиблюються також конфліктними ситуаціями у бідній родині, алкоголізмом і розпустою.

Подолання бідності й забезпечення зростання добробуту населення належать до основних завдань українського державотворення. Одним із засобів їх вирішення є освіта. Позитивні результати у цьому плані має започаткована Міністерством освіти і науки України спільно з ПРООН (UNDP), Світовим Банком та Міжнародним фондом "Відродження" Програма подолання бідності через освіту. В Національній доктрині розвитку освіти цей аспект також передбачено системою заходів, які охоплюються розділом "Рівний доступ до якісної освіти".

Політичні суперечності в середині країни також впливають на розвиток освіти. У статуті чи програмі діяльності будь-якої партії ми побачимо однакові гасла: "розвиток освіти", "модернізація", "оновлення змісту", "випуск підручників", "комп'ютеризація" тощо. На жаль, реальний партійний внесок в освіту цим і обмежується. Лише іноді, здебільшого під час чергової виборчої кампанії, політичні партії нагадують про своє існування громадськості, коли дарують якійсь школі телевізори чи комп'ютери. Але жодна зі 130 партій не побудувала ще жодної школи, не інвестувала видання підручників і навчальних посібників, не створила справжньої комп'ютерної мережі, яка б завдяки своїм технічним можливостям давала змогу здійснювати повноцінне навчання і розвивати науку. Прості підрахунки коштів, які "викидають" партії і окремі кандидати в депутати у ході чергових виборів, партійних з'їздів, інших політичних акцій, показують, що їх би вистачило на утримання принаймні трьох таких систем освіти, як наша, протягом трьох років!

Зворотна сторона медалі є ще більш суворою: кожна партія намагається “проникнути” в учнівське і студентське середовище, розширити через них свій електорат. При цьому здійснюється шалений тиск на ректора, якого примушують організовувати аудиторію, збирати підписи, голоси. Найповажніших професорів впливові партійці залучають бути своїми довіреними особами, речниками партійних програм і намірів.

Намагаючись якось уникнути партійного переслідування, ректори делегують ці функції проректорам. Справа інколи доходить до абсурду: проректори одного і того ж закладу “працюють” на різні партії, узгоджуючи між собою різноманітні партійні заходи, щоб хоч якось захистити студента від шквалу політичних пристрастей, зберегти цілісність навчально-виховного процесу і водночас не посваритись з “партійним політиком”. Отже, ректору доводиться балансувати на межі можливого і доцільного, абсурду і реальної практики. Де вже там займатись освітнім процесом, наукою, організаційно-економічною чи виховною роботою.

У зв'язку з цим можна зробити кілька висновків: у суперечливому поліпартійному просторі, який формується, будь-які освітянські питання потрібно розглядати на професійному рівні і у відповідності з чинним законодавством, а не шляхом партійного тиску; демократична політична культура має формуватись у партійному середовищі, щоб партійні пристрасті не заважали досягненню основних цілей — навчанню і вихованню молодого покоління.

Не менш принциповими є реалії розвитку освіти в Україні, пов'язані з нашою *ідеологічною невизначеністю*.

Дійсність жорстока. Тоталітарна ідеологія, яка впродовж семи десятиліть однозначно панувала на всьому радянському освітянському просторі, здається, уже відійшла в минуле, а нова — ще не створена. “Деідеологізація освіти”, про яку мріяли кілька поколінь педагогів-практиків і яка відбулась в останнє десятиліття нашого незалежного розвитку, дала суперечливі результати: нові покоління українців, здається, настільки заплутались в ідеологічних пріоритетах, що практично не вірять в ідеали, не мають надії на майбутнє, не люблять нікого і ніщо, та, напевно, сподіваються лише на “щасливий випадок”.

“Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова” — це положення статті 15 Конституції України трактується сьогодні далеко не однозначно. Світоглядно-методологічний плюралізм, який утверджується в суспільстві, що

прямує у бік демократичного розвитку, вимагає ідеологічної багатоманітності. У свою чергу потреби державотворення, які виокремлюються та істотно осмислюються як національні інтереси все ширшими верствами населення, зумовлюють нагальну необхідність згуртування, консолідації, духовної єдності українців як політичної нації. Останнє можливе лише на засадах загальнонаціональних ідей, системно представлених у вигляді державницької ідеологічної доктрини. “Будь-яка держава здатна утвердити свою міць і цілісність лише тоді, — підкреслював Президент України Л. Д. Кучма, — коли існує система ідей, які не тільки визначають ціннісні орієнтири розбудовного процесу, а й спроможні об'єднати і надихнути людей, згуртувати націю, стати потужним стимулом прискорення соціального прогресу”*. Формування, зміцнення і пропаганда цієї системи ідей на всіх рівнях зовнішньої і внутрішньої діяльності видається нам одним з основних завдань сучасного українського державо-, культуро- і людинотворення. Принциповими вони є і для системи освіти.

Освіта має не лише зрощувати знання, а й виховувати особистість, насамперед в контексті базових цінностей державницької ідеології, сформульованих Конституцією України. Ідеться про такі фундаментальні цінності, як статус держави — суверенної і незалежної, демократичної, соціальної і правової; цілісність і недоторканість існуючого кордону; унітарність держави; визнання людини найвищою соціальною цінністю; консолідація та розвиток української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Згідно з Конституцією України, провідними символами нашої національної доктрини є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України. Базовими положеннями (принципами) державницької ідеології України є конституційно гарантовані права і свободи людини і громадянина. Завдання освіти — втілити їх у свідомість особистості, яка формується і виховується.

Важливо враховувати, що державницька ідеологія України перебуває у стані становлення, тобто формується, розвивається й утверджується у відповідності з послідовним заглибленням суспільства в систему національних інтересів, які

* Україна: погляд у третє тисячоліття. Виступ Президента України Л. Д. Кучми на науковій конференції 16 листопада 2000 року. — К., 2001. — С. 3.

поступово, але все прозоріше виокремлюються в контексті внутрішніх і зовнішніх трансформаційних процесів. Освіта має чутливо реагувати на ці зміни, осмислювати інтереси, враховувати їх у навчальному процесі, а через нього (і виховну роботу) втілювати в систему духовного світу особистості, її культуру світоглядні і моральні цінності.

Українська державницька ідеологія є доктринальною подальшою трансформацією суспільства як єдиного, цілісного організму, яка поєднує в собі, по-перше, визначення стратегії розвитку і тактики послідовно здійснюваних заходів, їх субординації та взаємозв'язку; по-друге, вибір необхідного для цього інструментарію; по-третє, обґрунтування шляхів та механізмів досягнення мети. Вона базується на чіткому розумінні нової історичної реальності, що склалася впродовж десятиліття незалежного розвитку; дає відповіді на запитання про причини втрат і фактори деформацій української дійсності; спрямована на визначення стратегії й логіки якісних перетворень, орієнтованих на залучення Україною надбань світового цивілізаційного процесу. Ключовими поняттями української ідеологічної доктрини є такі:

- пріоритет людини і людяності, наповнений реальним соціально-економічним, політичним і соціокультурним змістом;
- демократизація та утвердження повноцінних інституцій громадянського суспільства;
- соціальна спрямованість реформ; постіндустріальний вектор суспільного розвитку;
- захист національних інтересів в контексті глобалізації; зміцнення дієздатності держави;
- зміцнення позицій національного капіталу;
- обмеження тіньової діяльності та олігархізації суспільства;
- подолання бідності, формування середнього класу, підвищення добробуту населення;
- утвердження пріоритетів сталого людського розвитку.

Означені пріоритети мають стати домінантними цінностями, які виховуються засобами освіти. Проте освіта має враховувати і те, що в демократичному суспільстві мають право на існування ідеологічний плюралізм та ідеологічна опозиція, межі діяльності якої в юридичному плані врегульовуються законом, а в моральному — своєрідним моральним імперативом, за яким розпочинається втручання в особисте (у тому числі й психічне) життя людини.

Все, що руйнує державу, культуру, особистість, підриває основи духовності і моралі, розпалює

ворожнечу між народами, має бути не лише обмеженим, а й викоріненим із суспільного середовища як вороже людині і людяності. Українська освіта утверджує ідеологічну доктрину гуманістичного спрямування у бік зміцнення держави, людини і культури як рівної серед рівних країн, народів і культур світу. Вона спрямована у майбутнє, інфікована оптимізмом і високою моральністю, споконвічно притаманних українському народові.

Наступна група проблем розвитку освіти зумовлена *суперечностями духовного життя суспільства*, пов'язаними насамперед ідеологічним плюралізмом і особливо зі зміною статусу і ролі такого феномена, як релігія. Великим демократичним здобутком українського державотворення є конституційна норма, яка передбачає право кожного на свободу світогляду і віросповідання. Здійснення цього права, записано в Конституції України (ст. 35), може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква і релігійні організації відокремлені від держави, а школа — від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Дилема "права кожного на духовну свободу" і "його врегулювання законом", на жаль, трактується у нашому суспільстві далеко не однозначно. Прикладом можуть слугувати далеко не поодинокі суперечності і навіть конфлікти, що проникають у заклади освіти (незважаючи на відокремленість школи від церкви) разом з духовною особою, яка намагається утвердити в них свою конфесійну точку зору як єдино вірну і справедливую.

Характерно, що, прямуючи до школи, духовні особи заявляють про наміри посилити духовно-моральне виховання особистості. І не більше. Насправді ж вони формують світогляд, не лише далекий від наукового, але й односторонній у своїй позанауковості — "конфесійний". Нерідко школа стає ареною розбрату конфесій, зіткнення традиційних і модерністських релігійних течій, полем психологічного тиску, зомбування особистості, реалізації маніпулятивних технологій, надто далеких від дійсної духовності і моралі.

Власне, проблема духовного виховання особистості є, мабуть, найскладнішою і найтяжчою для розв'язання. У радянські часи ця проблема була практично відсторонена, переведена у площину актуалізації окремих фрагментів — морального, естетичного, атеїстичного, ідеологічного тощо. Духовна ж цілісність особистості залишалась за

межами виховного процесу. Поле духовного виховання заповонила казенщина. У своїх світоглядних пошуках, сумнівах, суперечностях людина могла звернутись хіба що до Бога. Однак релігійне виховання в ті часи вважалось нелегітимним, а тому здійснювалось утаємниченими способами. Доступ до нього мали поодинокі люди. Нині ситуація змінилась. Долаючи залишки тоталітаризму, Україна стала на шлях утвердження дійсної свободи совісті. Змінилось ставлення до релігії. Віра в Бога стала такою ж нормою, як право людини на атеїстичні переконання. Прикметою часу українського відродження є посилення духовної і громадянської активності релігії, яка все відвертіше претендує на монополію у царині духу, намагається утвердити себе як одноосібно пануюча духовна сила. При цьому у боротьбі за людину різноманітні конфесії виявляють не лише традиційну наполегливість, а й нетерпимість одна до одної. Міжконфесійні сутички нерідко закінчуються трагедією людини, яка остаточно втрачає ідеали, замість того, щоб знайти їх. Духовне виховання в цій ситуації стає ще більш проблемним, ніж раніше. Як його налагодити? Хто має стати його суб'єктом і провідником? Якою мірою духовне виховання мають здійснювати релігійні організації і діячі у школі і вищому закладі освіти? Чи існує межа нетрадиційних духовно-релігійних впливів на особистість? На ці питання й дотепер у нашому суспільстві немає однозначної відповіді.

Очевидно, варто було б провести з цього приводу низку дискусій (круглих столів, семінарів) духовенства з науково-педагогічною громадськістю, вслухатись в аргументи один одного, відшукати компромісне рішення, знову ж таки, звертаючись до світового досвіду і власної культурно-історичної традиції.

Низка проблем у системі освіти зумовлена також *суперечностями етнонаціонального чинника суспільного розвитку*.

З точки зору етнонаціональних відносин, українська дійсність є досить стабільною. Корінна нація (українці), яка становить переважну більшість населення, знаходить взаєморозуміння і можливості співпраці з усіма етнічними групами, для яких Україна давно вже стала не лише "місцем проживання", а й рідним домом. "Атмосфера толерантності, доброзичливості та взаєморозуміння між людьми різних національностей, — говорить в Посланні Президента України до Верховної Ради України, — стала надійною опорою української державності. Конституція передбачає розвиток української нації, її історичної

свідомості, традицій і культури у тісному взаємозв'язку зі збереженням етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин".

Міжетнічних конфліктів українська історія не знає. Духовність українців прямої чи утаємниченої міжетнічної ворожнечі не утримує. Як засвідчують факти, навіть в періоди тяжких суспільних катаклізмів (революція, громадянська чи Велика Вітчизняна війна, голодомор і репресії) не було виявів агресивної нетерпимості, ворожості чи помсти до національних меншин з боку корінної нації. Завжди і в усьому люди допомагали одне одному побороти негаразди, захиститись від переслідувань, врятувати життя. Єврейські погроми часів громадянської війни, як правило, були спровоковані й організовані псевдореволюціонерами. Своєрідна скептичність в оцінці культурних і професійних якостей "москалів", яка все ще зберігається в деяких місцевостях західних областей України, скоріше, є псевдокультурним рудиментом, і не більше.

Показово, що мирні періоди розвитку української історії завжди були періодами плідної співпраці, взаєморозуміння і злагоди. Стабільною ситуація є і сьогодні. За даними Всеукраїнського опитування населення, переважна більшість респондентів зазначає, що в Україні немає дискримінації за етнічною ознакою (91,0 %); 93,6 % опитаних з випадками дискримінації не зустрічались. Все це є безцінним надбанням української історії, духовної культури і моралі, своєрідною основою, на якій розгортається етнонаціональне сьогодення, розв'язуються етнонаціональні проблеми.

Воднораз цю проблематику не можна розглядати побіжним чином. Вона складна і розгалужена, емоційно заряджена і імпульсивна. Будь-яка спроба розв'язання її "силовими методами" приречена на невдачу. Етнонаціональна тема потребує терпіння і виваженості, причому не лише з боку корінної нації, а й всіх суб'єктів, які її створюють. Розміщення репатріантів і біженців, участь у владних структурах, матеріальна (наприклад, розподіл будівельних матеріалів) і гуманітарна допомога, майновий статус храмів, видавнича справа, освіта, теле- і радіомовлення — ось далеко не повний перелік точок зіткнення інтересів, де суб'єктивізм, якщо він домінує, може спричинити велике соціальне зло. Ефективне і взаємовигідне розв'язання ситуації забезпечується лише через толерантність і виваженість, ґрунтовність підготовки питання науковими і пси-

хологічними засобами. У сучасній українській етнополітиці однією з найгостріших є проблема організації освітянської справи, що має кілька складників: а) організація національних класів чи шкіл; б) видання підручників і навчальних посібників; в) підготовка вчителів, здатних проводити заняття рідною мовою на рівні сучасних досягнень науки і педагогічної практики; г) можливості вступу представників національних меншин до вищих навчальних закладів; д) викладання предметів у вищих закладах освіти мовами етнічних груп, які навчаються.

Кожна з цих проблем потребує особливої уваги й окремого розгляду. Доцільно було б організувати спеціалізовані робочі групи, які б уважно вивчили сучасний стан, виявили тенденції розвитку ситуації, підготували відповідні рекомендації.

Як відомо, для задоволення освітніх потреб представників різних національностей в Україні діють 2940 шкіл з російською мовою навчання (загальна кількість учнів — 1614,5 тис.), молдавською — 2 (814 учнів), з кримськотатарською — 2 (705 учнів), з угорською — 64 (14,8 тис. учнів), з польською — 3 (681 учень), з румунською — 104 (28,2 тис. учнів), з єврейською — 5 шкіл. Усього в Україні діє 2299 змішаних шкіл: українсько-російських — 2259, українсько-угорських — 28, українсько-польських — 3, українсько-румунських — 7, українсько-угорсько-російська — 1, українсько-словацька — 1, російсько-молдавська — 1, російсько-кримськотатарських — 5, російсько-угорських — 3, російсько-польська — 1, російсько-румунських — 9, російсько-болгарська — 1. Забезпечення культурно-освітніх потреб національних меншин фінансується Державним бюджетом України. Так, преса національних меншин нараховує 105 назв, обсяг теле- і радіопередач українського державного телебачення становив 537,4 годин на рік; українського державного радіо — 1205,4 годин на рік; регіональних теледілокомпаній — 537,4 годин на рік*.

Логічно поставити запитання: чи достатньо цього для задоволення освітніх і культурних потреб представників різних національностей? Однозначної відповіді на нього, на жаль, немає. Експектації людей виявлені слабо. Громадська думка розшарована. Наукові рекомендації мають загальний характер. Отже, потрібно здійснити поглиблене вивчення ситуації, обґрунтувати прогнози, внести відповідні рекомендації.

Відомо, що держава не може дати більше, ніж може. І це треба розуміти, зміщуючи навантаження на механізми самоорганізації, точніше, переміщуючи етнонаціональну проблематику із сфери державної регуляції у сферу громадянського суспільства. У свою чергу держава повинна приділяти цьому процесу безпосередню увагу як одному з основних складників національної безпеки. Етнонаціональна проблематика вразлива. Вона надто відкрита до різних зовнішньополітичних впливів. Зменшення авторитету власної держави відразу ж “заповнюється” аргументами сусідів з “близького й далекого зарубіжжя”. Чи варто наголошувати, що ці аргументи не завжди бувають коректними? Характерним є й те, що найвпливовішими каналами їх впровадження в середовище етнічних спільнот є освіта і культура.

У захисті прав національних меншин Україна співпрацює з іншими державами, зокрема у рамках змішаних міжурядових комісій з питань забезпечення прав національних меншин — україно-угорської, україно-словацької та україно-румунської. Досить ефективно виконуються міжвідомчі угоди про співробітництво у сфері міжнаціональних відносин, укладені з Російською Федерацією, Молдовою, Литвою, Білоруссю. При цьому наша держава скрупульозно дотримується всіх міжнародних норм і домовленостей. Менш ефективно вона захищає свої власні національні інтереси і національну безпеку.

Очевидно, держава має поставити авторитетні матеріальні, політичні і культурно-освітні протектори подібним впливам, здійснити комплекс інновацій, спрямованих на зміцнення єдності української політичної нації у розмаїтті всіх народностей, для яких Україна є Вітчизною в самому широкому розумінні. У сфері етнонаціонального аспекту освіти — це прерогатива вчителя, який представляє державу і суспільство як єдиний і незаперечний авторитет, як носій національного інтересу, як патріот, виховний вплив якого “переливається” в патріотичне почуття і світогляд дитини незаперечною істиною, раз і назавжди.

Етнонаціональна проблематика складна і багаторівнева. Як зазначається у Посланні Президента України до Верховної ради України, у розв'язанні етнонаціональних проблем використовуються ще далеко не всі можливості. Необхідно переглянути і вдосконалити механізми задоволення потреб та прав національних меншин. Це стосується передусім формування дорадчих органів з числа їх представників при органах місцевого

* Українське суспільство: Моніторинг — 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали. — К., 2000. — С. 297.

самоврядування, послідовного виконання державними адміністраціями програм національно-культурного розвитку, забезпечення національно-культурних товариств приміщеннями, створення умов для діяльності недільних шкіл з вивчення рідної мови. Значна частина проблем національних меншин стримується відсутністю необхідної законодавчої бази.

Не можна не торкнутись і такої гострої проблеми, як *мовні стратегії освіти*.

Суперечності стосовно вивчення української мови як державної і статусу російської мови та її вивчення, які ведуться нині у суспільстві, видаються дещо завуженими, надто політизованими і неконкретними. Національна доктрина розвитку освіти розглядає їх у ширшому соціальному контексті і в перспективі. Вільно володіти державною (українською) мовою має кожен громадянин. Якщо цього нема — нація не має перспективи, а особистість — майбутнього. Проблемою тут є не принцип, а методика його впровадження у практику навчання і виховання учнівської та студентської молоді, дорослого населення країни. На жаль, про ефективність наявних методик вивчення української мови говорити можна лише умовно, особливо у вищій школі і зокрема техніко-технологічного профілю.

Російську також треба вивчати як мову, якою спілкується третина населення України, мову найближчого сусіда, з яким ми маємо найбільшу довжину державного кордону, і мову одного зі стратегічних партнерів України, з яким здійснюються найбільші економічні, політичні, торговельні і культурні контакти. Поряд з російською (очевидно, в такому ж обсязі) потрібно вивчати ще кілька мов. Адже без вільного володіння іноземною мовою (мовами) ні про які міжнародні виробничі, торговельні, наукові і культурні контакти не може й бути мови.

На жаль, освіта в колишньому СРСР була вибудована за такими технологіями, що більшість з нас володіли іноземними лише "з допомогою словника". Цим досягалось відсторонення радянської людини від світу. Знати іноземну в тоталітарному суспільстві було небезпечно. Ті ж, хто володів нею, відточував її, читаючи іноземну літературу або спілкуючись з іноземцями, потрапляли в зону особливої підозри. У сталінські часи їх оголошували шпигунами, ворогами народу, засилали до Сибіру чи розстрілювали. Десталінізація 60-х років особливого прориву у мовній підготовці не зробила. Рутинною була

мовна підготовка і в періоди "розвинутого соціалізму" та перебудови. Спадкоємно ця ситуація перейшла в наше сьогодення: як і раніше, вільно володіють іноземними мовами все ще одиниці. Отже, ситуацію треба різко змінювати. Але яким чином і якими засобами? Насамперед необхідно змінити суспільне ставлення до мови. У суспільстві має утвердитись така установка, щоб дипломованому фахівцеві було соромно не знати державну і одночасно іноземну мови.

Сучасний світ — полікультурний і багатомовний. І кожна мова є скарбницею його багатоманітної культури, неповторної індивідуальності (ментальності) народу, виявом його унікального характеру. Водночас є мови, які отримали статус "світових": англійська, німецька, французька, іспанська і російська. До цієї когорти прагне наблизитись китайська, японська і кілька інших мов розвинених народів і культур світу. Будь-які міжнародні форуми визначають офіційні мови, за якими ведеться спілкування. Як правило, в це визначення потрапляють три-чотири світові мови. Володіння ними є не лише показником рівня освіченості, а нагальною необхідністю безпосереднього спілкування, взаєморозуміння, для обміну інформацією, ведення дискусії.

Наша освіта має сформувати новітню мовну культуру особистості, де вільне володіння державною (українською) у поєднанні із знанням іноземної (однієї-двох із світових мов) дасть той синтез загальнокультурної підготовки особистості, який дозволить їй не лише здолати мовні бар'єри, а й імплементувати в міжнародну мовну культуру елементи української, які також поступово набирають рис якщо не загальносвітових, то, в усякому разі, загальноєвропейських.

Як соціальний інститут підготовки людини до життя шляхом передавання знань, формування світогляду, культури, вмінь і навичок практичної поведінки та виховання характеру освіта функціонує в органічному взаємозв'язку з усією сукупністю соціально-економічних, політичних і соціокультурних факторів. Впливаючи на них і одночасно реагуючи на їх зворотний вплив, вона трансформує свою сутність, зміст і характер. Саме тому, створюючи і впроваджуючи Національну доктрину розвитку освіти, ми повинні враховувати весь комплекс суспільних суперечностей, розмаїття підходів до їх розв'язання, навчитись співставляти точки зору, відшуковуючи професійні, а не корпоративні партійно-політичні рішення.

О. Л. ЛУКАШ, докторант

(Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ)

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ВИБОРІВ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ І ПРАКТИЧНІ РЕАЛІЇ 2002 РОКУ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 118–126

Трансформаційні перетворення суспільно-економічної системи та перебіг подій у політичній сфері багатьох країн молодій демократії доводять необхідність формування і вдосконалення відповідного виборчого законодавства. Згідно із законами суспільного розвитку виборче законодавство, як, власне, й інші галузі права, покликане адекватно відповідати рівню суспільних відносин. Становлення та подальше сходження демократичної держави за відсутності досконалого виборчого законодавства неможливі. Оскільки на пострадянських теренах, зокрема в Україні, перехідний період триває надто довго, доцільно проаналізувати сучасне законодавство щодо формування парламенту в контексті виборчої практики 2002 року та з позицій удосконалення відповідних законодавчих положень. Адже трансформація Верховної Ради України від “повновладдя рад” до сучасного парламенту неможлива без належного виборчого законодавства.

Підкреслимо, що етапними віхами у справі формування та вдосконалення виборчого законодавства у нашій державі було прийняття Конституції України 1996 року та відповідних законів щодо парламентських виборів у 1993, 1997 та у 2001 роках. Згідно із законом 2001 року і спираючись на конституційні положення відбулося формування українського парламенту четвертого скликання.

У цій статті ми проаналізуємо сильні та, можливо, дещо уразливі сторони Закону України “Про вибори народних депутатів України” 2001 року, порівнюючи його з попередніми підходами та з вимогами розвиненої демократії. Як свідчить історичний досвід нашої держави, у період незалежності практично кожні наступні ви-

бори до Верховної Ради відбувалися на підставі нового виборчого закону. Звичайно, що дехто може однозначно стверджувати, ґрунтуючись лише на тому, що подібна практика, м'яко кажучи, є уразливою. Адже щоразу настільки змінюються “правила гри”, що самі виборці та організатори цього дійства можуть добре заплутатися. Наш аналіз доводить, що це не так. Навіть навпаки, від виборів до виборів, від закону до закону стає досконалішим правове поле виборчого процесу, а все це наближає наше суспільство до демократичних вимірів розвитку. Варто також враховувати той факт, що нинішній Закон щодо виборів парламенту увібрав досягнення світової практики, надбання західної демократії та особливості вітчизняного досвіду. Адже він виходить із конституційних принципів та із засад вільних, справедливих та справжніх виборів, результати яких неможливо фальсифікувати.

Аналіз показує, що виборче законодавство покликане застосовувати основні засади демократії: фундаментальні ідеї, положення та підходи, на яких базується правове регулювання виборчого процесу і які відображають демократичну природу виборів народних обранців. Стосовно нашої країни йдеться про вибори народних депутатів України як одну із пріоритетних форм безпосереднього народовладдя. У нинішніх умовах чесні і справедливі вибори є вкрай необхідним атрибутом життя суспільства. Вони досить чутливо показують ступінь демократизму державного режиму і є основною формою безпосереднього волевиявлення народу, реалізації ним свого суверенного права. Вибори забезпечують можливість альтернативного вирішення: хто управлятиме державою та яку політику проводитиме.

За сучасних умов саме вибори стають основою будь-якої демократичної політичної системи і забезпечують представництво інтересів різних верств населення в державних органах влади.

Міжнародні стандарти щодо організації та проведення виборів отримали відображення в Конституції України 1996 року, з прийняттям якої були закладені передумови для подальшого розвитку інституту виборів відповідно до сучасних вимог. Закріплені в Конституції України поняття “народ”, “влада”, “права і свободи людини і громадянина”, “народне волевиявлення”, “вибори” є визначальними для розуміння сутності і призначення виборів до органів державної влади і органів місцевого самоврядування.

Так, у преамбулі Конституції України йдеться про те, що Верховна Рада України приймає її, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини. У статті 5 закріплено положення, за яким єдиним джерелом влади в Україні визнається народ, а основними формами безпосереднього здійснення влади народом є вибори та референдум (стаття 69). У статті 24 визначено, що всі громадяни мають рівні конституційні права і свободи, а в статті 38 закріплено, зокрема, право громадян брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Конституція України (стаття 3) також декларує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини, в тому числі право обирати та бути обраним, та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Основні принципи, на яких має базуватися реалізація права громадян обирати та бути обраним, визначені у статті 71: “Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування”.

Шляхом виборів в Україні формуються різні органи публічної влади, в їх числі Верховна Рада України як центральний законодавчий орган нашої держави.

Зазначимо, що Конституція України закріплює принципи виборчого права як універсальні, оскільки вони належать за Основним Законом до всіх видів виборів. Проголошення принципів за-

гального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні як конституційної основи виборчої системи свідчить про справді демократичний характер формування всіх виборних органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні, а також є вагомою передумовою демократичності конституційного ладу та зміцнення засад реального народовладдя в державі.

Закон України “Про вибори народних депутатів України” містить положення щодо правового регулювання здійснення парламентських виборів у нашій державі. У частині 1 статті 1 Закону сформульовані принципи виборчого права — загального, рівного, прямого, при таємному голосуванні, — які покладені в основу виборів народних депутатів країни, тобто порядку формування парламенту — Верховної Ради України. Зміст цих принципів розкривається в наступних статтях Закону.

Результатом проведення виборів народних депутатів України є обрання конституційного складу Верховної Ради України. Верховна Рада України — це єдиний орган законодавчої влади (парламент) в Україні: конституційний, постійно діючий, однопалатний, загальнонаціональний, колегіальний, представницький орган народу України, що формується шляхом загальних, рівних, прямих виборів при таємному голосуванні. Верховна Рада України складається з народних депутатів, яких обирає народ шляхом вільного волевиявлення. Народним депутатом країни є обраний відповідно до Закону України “Про вибори народних депутатів України” представник народу у Верховній Раді, який уповноважений ним впродовж відповідного терміну здійснювати повноваження, передбачені Конституцією та законами нашої держави (стаття 1 Закону України “Про статус народного депутата України”). Згідно із статтею 76 Основного Закону встановлюється, що до конституційного складу Верховної Ради України входять 450 народних депутатів.

У частині 3 статті 1 Закону України “Про вибори народних депутатів України” наводиться загальна характеристика виборчої системи, що функціонує в нашій державі. Зупинемося на цьому докладніше. Поняття виборчої системи використовується в юридичній науці та державно-правовій практиці як у широкому, так і у вузькому розумінні.

У широкому розумінні виборча система — це система суспільних відносин, урегульованих правовими нормами, яка пов'язана безпосередньо з

виборами органів публічної влади тієї чи іншої країни. Така сукупність суспільних відносин регламентується нормами виборчого права як підгалузі конституційного права. На основі аналізу норм цього Закону можна дійти висновку, що сфера зазначених відносин є надзвичайно широкою — від питань призначення виборів, утворення виборчих комісій, виборчих округів і дільниць, фінансування виборів, складання списків виборців до висунування і реєстрації кандидатів у депутати, здійснення передвиборної агітації, проведення голосування, підбиття підсумків голосування та результатів виборів тощо.

У вузькому розумінні виборча система — це певний, встановлений законом спосіб розподілу депутатських мандатів між кандидатами залежно від результатів голосування виборців. Проте і тут ідеться про ту частину суспільних відносин, які врегульовані, передбачені, визначені й упорядковані правовими нормами.

Особливо наголосимо, що виборчий закон відображає тісний зв'язок між демократією та виборчою системою. Адже демократичний потенціал виборів як основи легітимної зміни носіїв державної влади та відповідальності за її реалізацію спроможний виявити всі свої переваги лише за умови законодавчого визначення оптимального для певної країни типу виборчої системи. Така система, що має відповідати сучасним надбанням теорії та практики демократичного розвитку, повинна поєднувати в собі такі складові:

- відповідати світовим демократичним стандартам;
- враховувати такі суспільно-політичні реалії, що склалися в цей час у певній країні;
- відображати власний досвід проведення виборчих кампаній, акумулювати кращі його здобутки та нейтралізувати негативні прояви.

Традиційними та найпоширенішими у світовій практиці виборчими системами є такі: мажоритарна — система більшості, пропорційна — система пропорційного представництва, а також пропорційно-мажоритарна — змішана система виборів.

Так, мажоритарна (від фр. *majoritee* — більшість) система є історично найдавнішою. Вона базується на засадничному принципі: обраним вважається кандидат, який отримав встановлену більшість голосів виборців у виборчому окрузі, у якому він балотувався, або загалом по країні (у разі президентських виборів). Подібна система може бути застосована як в одномандатних, так і в багатомандатних округах. В остан-

ньому разі від округу обирається визначена кількість депутатів (якщо голосують за окремих кандидатів) або ж виборці голосують за список політичної партії, тоді всі депутатські мандати з округу отримує та партія за списком, яка набирає більшість голосів.

Мажоритарна система має кілька різновидів — абсолютної, відносної або кваліфікаційної більшості.

Мажоритарна система абсолютної більшості (саме така система притаманна французькій моделі виборів) передбачає, що переможцем на виборах стає кандидат, який набирає більше половини (50 % плюс один голос) голосів у відповідному окрузі. Зазначимо, що подібна система застосовується нині у виборчій практиці досить рідко. Адже вона, як правило, вимагає проведення не лише першого, а й другого туру голосування. Відповідно до другого туру виборчих змагань проходять два кандидати, які набрали найбільшу кількість голосів у першому турі голосування.

Аналіз свідчить, що найпоширенішою у світі є мажоритарна система відносної більшості (її ще зазвичай називають англійською моделлю). За такої системи виборів переможцем визнається кандидат, який набирає більше голосів, ніж будь-який інший претендент. За цих умов не має потреби проводити другий тур виборів.

Мажоритарна система кваліфікаційної більшості передбачає, що для обрання кандидат має набрати значно більше половини голосів виборців.

Пропорційна виборча система передбачає такий порядок визначення результатів голосування, за яким мандати між партіями, що висунули своїх кандидатів у депутати до загальнонаціонального представницького органу, розподіляються відповідно до кількості отриманих ними голосів. Така виборча система передбачає утворення певної кількості багатомандатних виборчих округів або єдиного виборчого багатомандатного округу, яким є територія всієї країни. Така система забезпечує представництво партій у виборних органах відповідно до рейтингу їх популярності, тобто підтримки серед виборців.

Наголосимо, що за умов пропорційної системи мандати між політичними партіями розподіляються з допомогою виборчої квоти. Остання визначається одразу ж після виборів шляхом поділу загальної кількості голосів, поданих у багатомандатному окрузі, на кількість мандатів, що розподілено на цей округ. На сучасному етапі пропорційна система є досить поширеною і застосовується у понад 60 державах світу.

Протягом останніх десятиліть, зокрема з другої половини XX ст., все ширше застосовується змішана виборча система. Це стосується як держав сталої демократії, так і держав молодшої демократії: Албанії, Італії, Росії, ФРН, Угорщини та ін. Змішана система виборів заснована на поєднанні елементів мажоритарної та пропорційної систем у різних варіантах їх комбінування. Такий підхід, звичайно, дає змогу одночасно використовувати переваги кожної з обох інших систем.

Змішана виборча система здебільшого застосовується у тих країнах, де відбувається пошук і становлення виборчих систем або існує необхідність досягнення компромісу між принципом представництва у парламенті різних політичних сил та стабільністю сформованого уряду. Це повністю стосується нашої держави. Адже в Україні застосовуються різні виборчі системи: на місцевих виборах та виборах Президента України — мажоритарна, на виборах народних депутатів України — змішана виборча система.

З огляду на практику трансформаційних перетворень в нашій державі зазначимо, що процес пошуку оптимальної виборчої системи в Україні відбувається в надзвичайно складних умовах перехідного суспільства. Основні параметри виборчих систем для кожного виду виборів не знайшли свого втілення у Конституції України. Це спричинило необхідність розв'язання проблеми обрання моделі виборчої системи в рамках відповідних виборчих законів, процес напрацювання яких є вкрай динамічним за умов швидкого розвитку відповідних політичних процесів. Варто ще раз зазначити, що впродовж 90-х років, тобто в добу сходження незалежної України, склалася практика проведення кожних наступних парламентських виборів за новим виборчим законом. Причому кожний із наступних фіксував щоразу нову модель виборчої системи.

За баченням автора, такий підхід, тобто пошук оптимального варіанта виборчої системи, був і є позитивним явищем нашої дійсності. Насамперед наголосимо на складових, що їх ми вирізняємо для підтвердження такої точки зору:

- подальше вдосконалення мажоритарно-пропорційної системи виборів, що була започаткована у 1998 році;
- юридичне наповнення зростаючої ролі політичних партій на всіх етапах виборчого процесу;
- врахування динаміки підвищення правової обізнаності та культури виборців;
- правове сприяння зміцненню та виявленню громадянської позиції всього електорату.

За нашими оцінками, кожний попередній виборчий закон відповідав більш-менш адекватно відповідному етапу розвитку Української держави і був визначальним законодавчим актом правового регулювання народовладдя.

Законом України “Про вибори народних депутатів України” 1997 року загалом вводилося чимало прогресивних правових положень щодо виборчого процесу в нашій державі. Так, скасовувалася практика дострокового голосування, яка не виправдала себе у ході попередніх виборів. Значного уточнення зазнала також організація голосування виборців, які за станом здоров'я не можуть взяти участь в голосуванні у спеціально визначеному приміщенні.

Кожний виборець під час виборів народних депутатів України отримував по два виборчі бюлетеня: один для голосування в одномандатному окрузі, другий — для голосування в одномандатному загальнодержавному виборчому окрузі. Текстову частину виборчих бюлетенів формували таким чином, що громадяни України, обираючи одного кандидата серед претендентів на депутатський мандат, не принижували інших шляхом викреслювання відомостей про них у виборчому бюлетені. Цей надзвичайно важливий психологічний підхід пов'язаний з переходом виборчої системи України від так званого негативного голосування, яке побутувало ще за радянських часів, до позитивного.

Підкреслимо також те положення, що лише починаючи з парламентських виборів 1998 року в Україні почала застосовуватися змішана виборча система. Ця система збережена і в Законі України “Про вибори народних депутатів України” 2001 року. Політико-правова цінність цього Закону полягає в тому, що тут досить докладно регламентуються сам виборчий процес і відповідні процедури дотримання та захисту конституційних виборчих прав громадян нашої держави.

Закон України “Про вибори народних депутатів України” 2001 року пройшов складний шлях обговорення і прийняття через широку політичну дискусію у нашому суспільстві. Достатньо назвати лише те, що побутували підходи щодо зміни самої філософії закону: відхід до чисто пропорційної системи або надання значної чисельної переваги частці депутатського корпусу, що формувалася б партійними організаціями. Проте, незважаючи на компромісний характер засадничих принципів Закону, його окремих ключових положень, певну неточність і недостатню чіткість формулювання юридичного характеру,

його можна визнати найдосконалішим законодавчим актом у системі виборчих законів України.

Зрозуміло, що більшість нововведень цього Закону зумовлені практикою організації виборів в Україні, а також використанням випробуваного зарубіжного досвіду. Саме з огляду на такі підходи, імперативи розвиненої демократії доцільність запровадження нововведень і Закону загалом постає досить очевидною та виправданою.

На наш погляд, досить раціональним підходом у розглядуваному Законі є відмова від попередньої юридичної норми, за якою кандидати мали змогу одночасно балотуватися в окрузі і за списком. Тобто зараз один кандидат у народні депутати може балотуватися в багатомандатному загальнодержавному окрузі за списком політичної партії та блоку партій або в одномандатному виборчому окрузі.

Нововведення до нинішнього Закону торкнулися і зміни термінів щодо початку виборчої кампанії, її етапів та відповідних положень щодо ведення передвиборчого і виборчого процесу за участі його суб'єктів. Підкреслимо, що за новими юридичними положеннями значно зросла роль політичних партій у всьому процесі проведення виборчих перегонів.

Наголосимо, що найгостріші дискусії та політична боротьба велися щодо системи виборів як такої, тобто яку виборчу систему приймати — пропорційну чи мажоритарну. І лише вето та відповідна лінія гаранта Конституції — Президента України уможливили прийняття змішаної виборчої системи як компромісного рішення на цьому етапі політичних перетворень. У зв'язку з цим розглянемо докладніше діючу вітчизняну виборчу систему. Змішана система виборів народних депутатів до українського парламенту, що функціонує згідно із зазначеним Законом, має такі особливості:

- застосовується принцип так званого паралельного комбінування, тобто і за мажоритарною системою відносно більшості, і за пропорційною виборчою системою обирається однакова кількість народних депутатів України — 225;
- багатомандатний округ визначено як загальнодержавний виборчий округ;
- використовується принцип “жорстких” списків, коли до виборчого бюлетеня заноситься лише п'ять перших прізвищ кандидатів у депутати, і виборець віддає свій голос за той чи інший виборчий список партії, виборчого блоку партій загалом;

- при застосуванні пропорційної виборчої системи використовується відповідний “загороджувальний бар'єр”, тобто для того, щоб взяти участь у розподілі депутатських мандатів, партія (блок) повинна набрати не менше ніж 4 % голосів усіх виборців, які взяли участь у голосуванні.

З огляду на ці особливості стають зрозумілими засади, які сповідував законодавець при розробці та прийнятті цих правил. А саме застосування змішаної виборчої системи при обранні складу парламенту України має на меті мінімізацію недоліків як мажоритарної, так і пропорційної виборчих систем.

Звичайно, що мажоритарна система досить результативна і проста у застосуванні. Водночас вона не завжди спроможна адекватно відображати у складі парламенту політичний спектр суспільства та може призводити до втрати значної кількості голосів виборців. Тобто все це має своїм імовірним наслідком послаблення представництва в парламенті іноді значної кількості виборців.

Однак пропорційна система має і недоліки. Ця система, по-перше, передбачає неперсоніфіковані вибори, і до виборчих списків партій (блоків), імовірно, можуть бути включені маловідомі, некомпетентні, непопулярні політики. За таких умов їх, так би мовити, “витягає” за собою перша п'ятірка кандидатів. По-друге, при запровадженні пропорційної системи обтяжливим чинником є досить складний порядок підрахунку голосів виборців.

Водночас пропорційна система має і значний плюс для молодих демократій. Передусім у тому, що вона стимулює розвиток багатопартійності. Адже при її запровадженні виборець обирає політичну платформу і програму майбутньої діяльності політичних партій і блоків, а не ту чи іншу особу.

Використання “загороджувального бар'єра” — це також широко відома світова практика. Застосування такого підходу не суперечить Конституції України. Розглядаючи справу про вибори народних депутатів третього скликання, Конституційний Суд України у рішенні за № 1 рп/98 відзначив, що позбавлення списків кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій, що отримали менше 4 % голосів виборців, права на участь у розподілі депутатських мандатів є питанням політичної доцільності, і воно має вирішуватися Верховною Радою України. Позиція законодавців, власне, й зафіксована у такий спосіб як нормативне та законодавче положення.

Застосування змішаної системи, з одного боку, сприяє політичній структурованості суспільства і парламенту, формуванню сильних політичних партій та їх коаліцій, з іншого — саме ця система дозволяє зберегти певний зв'язок між депутатами та виборцями відповідного округу, регіону.

Зазначимо: згідно із статтею 3 Закону, який ми аналізуємо, громадяни України беруть участь у виборах на рівних засадах. Кожний виборець, реалізуючи своє право, при виборах депутатів має один голос у багатомандатному окрузі та один голос у одномандатному окрузі. Однак виборець може використати своє право голосу лише на одній виборчій дільниці. Рівне виборче право громадян країни як активне, так і пасивне забезпечується можливістю одного кандидата балотуватися одночасно лише в одному одномандатному окрузі та в багатомандатному окрузі, а також заборонаю бути включеним одночасно до кількох виборчих списків. Стаття 49 Закону встановлює ці вимоги. Також для всіх кандидатів у депутати встановлюються однакові терміни висування і реєстрації (статті 38–42 Закону), однакові терміни та умови проведення передвиборної агітації (стаття 50).

Закон України “Про вибори народних депутатів України” також обстоює засади вільних виборів. Тобто громадяни України беруть участь у виборах добровільно, без будь-якого примусу чи насильства. Кожний виборець самостійно має вирішувати питання щодо участі у виборчому процесі (стаття 5, пункт 1). Кожний виборець голосує вільно, неупереджено, свідомо, на основі власних переконань та поглядів. Застосування тиску, погроз або обману, підкупу чи будь-яких інших дій, які можуть зашкодити вільному волевиявленню виборця, забороняється чинним законодавством.

Проте не слід забувати, що нові юридичні норми лише створюють законодавчі передумови проведення чесних і справедливих виборів відповідно до вимог Конституції України. При аналізі практики проведення останніх парламентських виборів у нашій державі ми зіткнулися з відхиленнями, а то й з суттєвими порушеннями юридичних вимог, яких, звісно, можна й потрібно уникати. Повне їх унеможливлення вимагає підвищення правової культури всіх громадян країни. Адже виміри законності та демократичності виборчого процесу обумовлюються не лише правильним розумінням юридичних положень, а й неухильним дотриманням і правильним застосуванням усіма учасниками виборчо-

го процесу. Останнє застереження стосується не лише самих виборців, а й організаторів виборчого процесу.

Наголосимо, що практика проходження останніх парламентських виборів виявила низку недоліків, окремих зловживань з боку суб'єктів виборчого процесу: наявність різних віртуальних проєктів, політичних карликів та двійників як партій, так і осіб претендентів; застосування адміністративного ресурсу, відвертого тиску з боку владних структур. За баченням оглядачів, ці виборчі перегони як ніякі інші вирізнялися брудною боротьбою опонентів. Додамо, що небувалий спалах пристрастей був характерний для більшості мажоритарних округів. І досить прикро, що у 61 мажоритарному окрузі справа дійшла до злочинного вбивства одного із кандидатів у народні депутати. Такий перебіг подій не випадково прискіпливо був проаналізований міжнародним співтовариством, провідними вітчизняними та зарубіжними політиками та оглядачами.

До виборчих перегонів 2002 року, на відміну від попередніх виборчих кампаній, були долучені не лише політичні партії, а й органи судової влади, податківці та кишенькові соціологічні служби тощо. Так, згідно із даними Центральної виборчої комісії (ЦВК), станом на 6 березня 2002 року були перевірені декларації про доходи кандидатів у народні депутати. Недостовірність даних було виявлено у 647 кандидатів від політичних партій і блоків. Неточні дані від кількох сотень до кількох сотень тисяч гривень стали причиною зняття з виборчих перегонів багатьох претендентів на депутатський мандат. Судові перипетії щодо реєстрації не лише окремих кандидатів у народні депутати, а й політичних партій та блоків спричиняли багато тих негараздів, які доводилося долати претендентам. Тобто суди, податкова адміністрація стали дієвими чинниками, що ускладнювали “правила гри” у цій виборчій кампанії.

У свою чергу політичні партії також проявляли себе не завжди з кращого боку. Передусім досить помітними були міграційні явища у виборчих комісіях представників деяких політичних партій. Так, партія “Громада” відкликала всіх своїх представників зі складу окружних виборчих комісій. А їх було понад 150 осіб, з яких 3 були головами, 7 — заступниками, 6 — секретарями і більше 130 членів цих виборчих комісій. Політрада партії мотивувала своє рішення на початку березня 2002 року тим, що “місцева влада чинить тиск на виборчі комісії”. ЦВК задоволь-

нила бажання партії "Громада" і змушена була здійснювати термінові заходи. Адже, за визнанням голови ЦВК М. Рябця, виборчі комісії працювали в середині березня у граничному складі — за наявності 12 — 13 осіб.

Букет сюрпризів виборчої кампанії було виявлено в Автономній Республіці Крим. Перипетії з реєстрацією претендентів на мандати, викрадення оригіналів анкет та декларацій про доходи всіх 974 учасників виборчих перегонів — все це нагадувало детективні історії.

Відзначимо, що на передвиборчі баталії і на самі вибори 2002 року впливали зовнішні чинники, насамперед з боку Росії, США та інших країн. В Україну кілька разів приїздили представники Передвиборної моніторингової місії Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЕ), зокрема голова комітету Анне Северинсен. Як повідомляли засоби масової інформації в березні 2002 року: «Делегація була надзвичайно стривожена численними звинуваченнями у зловживанні владою через грубе застосування урядових ресурсів — те, що в Україні називають "використанням адміністративного ресурсу"».

Однак, як відомо, найвірнішим мірилом є сама практика, тобто самі вибори. У нашій державі, за даними Центральної виборчої комісії, кількість виборців у 2002 році становила 36 млн 940 тис. 744 особи. Це були останні дані, що надійшли до ЦВК від окружних виборчих комісій. У порівнянні з попередніми парламентськими виборами кількість виборців дещо зменшилася: тоді вона становила понад 37,6 млн осіб. Нині найбільша кількість виборців проживає у Донецькій області — понад 3,6 млн та у Дніпропетровській — понад 2,7 млн громадян. А найменша кількість мешкає в Чернігівській області — близько 600 тис. і в м. Севастополі — близько 200 тис. осіб.

Підкреслимо, що загальна кількість офіційних спостерігачів за виборами в Україні від іноземних держав складала близько тисячі осіб із 49 країн світу. Окрім цього, окружними виборчими комісіями було зареєстровано 228581 офіційного спостерігача від політичних сил та кандидатів — мажоритарників. Всі ці сили спостерігачів зосереджувалися навколо роботи 33130 виборчих дільниць. Для порівняння зазначимо, що на виборах 1998 року присутніми були понад 400 міжнародних офіційних спостерігачів із 34 країн світу, які високо оцінили і визнали демократичний характер тих виборів.

Звичайно, що надання лише виборчого права є недостатнім. Громадянин повинен мати також

можливість справжнього вибору з поміж різних кандидатів, різних політичних угруповань і напрямів. Крім того, йому потрібна гарантія, що результати голосування не будуть фальсифіковані. З таких міркувань і підходів можна розглядати вибори як найбільше надбання демократії. А виборчий бюлетень, на якому виборець фіксує свою волю, є посвідченням справжнього повноліття громадянина. Виборчим бюлетенем він може делегувати політичну владу, підтвердити повноваження правлячих осіб або ж позбавити їх влади. Тим самим вибори мають подвійну функцію: вони слугують для поділу влади і для контролю за нею.

Варто також наголосити про наступне. Згідно із статтею 1 пункту 3 Закону, вибори до Верховної Ради четвертого скликання у 2002 році, як, власне, і в 1998 році, здійснювалися за змішаною (пропорційно-мажоритарною) системою. Це означає, що половина конституційного складу парламенту обиралася за пропорційною системою у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій та блоків, а інша частина (225 депутатів) обиралася за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах.

Цікавим і корисним буде порівняння ряду позицій виборів 2002 року з парламентськими виборчими перегонами 1998 року. Так, відносно можливості справжнього вибору слід назвати наступні дані. У 2002 році в багатомандатному виборчому окрузі на 225 депутатських місць претендували 3753 кандидата, які представляли 33 політичні партії та блоки. Виборчі перегони в мажоритарних одномандатних округах стали полем змагання для 3271 претендента на 225 депутатських місць. А загалом громадяни мали змогу вибирати 450 народних депутатів із 7024 кандидатів в парламент, або це становило в середньому вибір на одне депутатське місце із 15 осіб.

Підкреслимо, що в числі кандидатів у депутати були 399 народних обранців III скликання, із яких практично третина досягла своєї мети. Тут, власне, й реалізовувалося право виборців підтвердити повноваження правлячих осіб чи позбавити їх влади. Щоправда, більшість із пошукувачів депутатського мандату переважно йшли за списками відповідних партій.

У 1998 році за списками політичних партій було зареєстровано 3539 кандидатів у народні депутати в багатомандатному загальнодержавному окрузі; в одномандатних виборчих округах

окружними виборчими комісіями було зареєстровано 3962 кандидати у народні депутати. Тоді за місця в парламенті боролися 30 політичних партій і блоків, із яких вісім подолали 4 %-й бар'єр і досягли мети. Для порівняння: у 2002 році із 33 політичних формувань лише шість політичних партій і блоків пройшли до Верховної Ради IV скликання.

За підсумками Центральної виборчої комісії політичні партії та блоки у багатомандатному загальнодержавному окрузі отримали таку підтримку виборців:

- блок "За нашу Україну" — 23,52 % голосів;
- Комуністична партія України — 20,02 %;
- блок "За єдину Україну" — 11,84 %;
- "Блок Юлії Тимошенко" — 7,24 %;
- Соціалістична партія України — 6,89 %;
- Соціал-демократична партія України (об'єднана) — 6,26 %.

В одномандатних виборчих округах виборчі перегони також носили досить напружений характер, де проходила безкомпромісна боротьба. Хід виборів у мажоритарних округах, звичайно, мав свої особливості. Так, у більшості західних областей України перемогу отримали кандидати від блоку "За нашу Україну", причому в таких областях, як Івано-Франківська, всі шість місць одержали їх представники, у Тернопільській — всі п'ять місць, у Волинській і Львівській областях вони також отримали найбільшу підтримку виборців. Натомість у промислових регіонах — у східних областях нашої держави — перемогли, як правило, представники влади, ті, хто входив до блоку "За єдину Україну". Так, у Донецькій області із 23 мандатів мажоритарних округів 19 одержали представники цього блоку, в Харківській із 14 мандатів дев'ять одержали його представники, а у Луганській області із 12 округів у семи перемогу здобули кандидати від блоку "За єдину Україну".

У деяких мажоритарних округах відбулися повторні вибори. Проте вони відчутно не змінять розстановку політичних сил. Інша справа, що на розподіл фракцій, їх кількісний склад значно впливатимуть депутати-самовисуванці. Останніх, як свідчать підрахунки, до складу нового парламенту обрано понад 90 осіб.

Досить важливим, за нашою оцінкою, є також той факт, що до Верховної Ради не пройшли радикальні партії. Певно, справі більшої структуризації парламенту прислужиться й те, що три партії, які були представлені у Верховній Раді III скликання, не подолали 4 %-й бар'єр: Прогресивна соціалістична партія Н. Вітренко,

Партія зелених України В. Кононова, а також Політична партія "Яблуко" М. Бродського. Вони увійшли до числа 27 партій і блоків, які не потрапили до парламенту, отже, не матимуть політичного впливу. А шість політичних сил, принаймні арифметично, матимуть можливість вести більш продуктивно пошук необхідного компромісу.

Як зазначалося, за парламентськими виборами в Україні пильно спостерігала найбільша кількість іноземних представників за весь період сходження нашої незалежної держави. Звичайно, що більшість спостерігачів досить обережно роблять свої висновки, вони узагальнюють свої дані та різні матеріали, що мають якусь причетність до виборчих перегонів. Однак помітним став той факт, що є розходження в оцінці демократичності та можливих порушень вітчизняного законодавства про вибори. Оцінки різняться у спостерігачів від СНД та країн розвинутої демократії. Так, виконавчий секретар СНД Д. Булахов від імені спостерігачів подякував усіх в Україні за конструктивний підхід, який "дав змогу отримати повний обсяг інформації", що ці вибори в нашій державі були "самими відкритими й прозорими в межах всього простору СНД".

Натомість міжнародна місія спостерігачів від західних демократій висловилася дещо стриманіше: "Парламентські вибори в Україні наближаються до міжнародних стандартів, однак суттєві недоліки все ж мають місце." У день виборів ці спостерігачі були присутні на 1500 виборчих дільницях. Їх безмежно вразило те, що відбувалося на більшості з дільниць: довгі черги, непристосованість приміщень, недостатня кількість штату тощо. Спостерігачі мають ще визначитися у своїх оцінках: був це зговір з метою зашкодити волевиявленню громадян чи просто погано спланована діяльність процесу голосування. Саме так прокоментував на прес-конференції віце-президент ПА ОБСЄ, спеціальний координатор для спостережень за виборами в Україні Брюс Джордж. Дехто із спостерігачів справедливо називав ці недоліки організації виборів як приниження владою громадянської гідності.

Звичайно, не робить честі владі і політичним партіям те становище, яке було на багатьох дільницях. День максимального прояву демократії, підлеглості влади народу, його суверенітету було продемонстровано далеко не скрізь і не завжди. Ретельний аналіз цих явищ мають ще зробити як владні органи, так і інші суб'єкти виборчого процесу в нашій державі.

Аналізуючи виборчу практику під заданим кутом зору, виокремимо ще таке. Із приблизно 130 партій, зареєстрованих Міністерством юстиції України, у виборах 2002 року брали участь 65 політичних партій: 23 партії — самостійно та 42 партії — у складі 12 блоків. Ще кільком партіям ЦВК відмовив у реєстрації. Решта політичних акторів, яким виборче законодавство надавало відповідні можливості самоствердитися на парламентському поприщі, не заявила про себе. Показово, що бажання брати участь у парламентських виборах 1998 року висловили 25 партій та блоків, до складу яких входили ще 19 партій. Водночас на 1 січня 1998 року офіційно зареєстрованими було лише 53 політичні партії. Тобто чотири роки тому боротися за представництво у вищому законодавчому органі держави була готова переважна більшість політичних структур тогочасної України. А нині, як виходить, — лише менше половини.

Таким чином, вибори 2002 року стали для українських партій серйозним тестом на політичну зрілість та наявність організаторських здібностей. За оцінкою голови ЦВК М. Рябця, вибори 2002 року показали, що переважна більшість партій та блоків, які брали в них участь, не мають структур на регіональному рівні, а тому виявилися не спроможними виконати вимоги виборчого закону про делегування своїх представників до складу виборчих комісій. За оцінкою ЦВК, партії дещо неадекватно поставилися до підбору кадрів до складу округових комісій. Унаслідок цього 90 % членів комісій складали люди, які не мали досвіду організації та проведення виборів у роки незалежності України.

Можливо, цими та іншими причинами, як зазначали іноземні офіційні спостерігачі, пояснюються зафіксовані ними "масові порушення законодавства з боку членів виборчих комісій". Однією із причин технічної неготовності виборчків до виборів стала нездатність їхніх партійців порозумітися з місцевою владою.

У зв'язку з цим однією із поправок, які мають бути внесені до існуючого чинного законодавства про вибори, має стати вдосконалення порядку формування виборчих комісій, хоча він, за висловленням окремих політологів та оглядачів, був демократичнішим, ніж у попередньому законі, і свідчив про переваги нового виборчого законодавства.

Уявляється правомірним і висновок про те, що партії мають не дробитися, а об'єднуватися та

зміцнювати свої регіональні партійні структури. Власне, висновком має слугувати наступна теза: біда не в тому, що у нас багато політичних партій, а скоріше уразливість виборчих перегонів для громадян і держави проявляється в тому, що нам бракує потужних, народних партій. Звичайно, що політичним великим гравцям мають бути прибутковими всі відповідні атрибути. Адже не лише особистості, до яких тяжіють виборці, а й наявність ідеології (а не політична всеядність) можуть прислужитися в боротьбі за підтримку більш широкого електорату.

Отже, виборча практика однозначно підтверджує тенденцію щодо укрупнення складових партійної системи та позицій громадянського суспільства. Навіть без адміністративного впливу партійно-політична система зміцнюється досить відчутно. Подальше підвищення ролі партій у суспільно-політичному житті, у розв'язанні завдань, пов'язаних з управлінням державою, постає дієвою спонукою як укрупнення політичних партій, так і потреби брати ними відповідальності за подальше сходження України. Якщо нинішня влада показала те, на що вона спроможна у виборчих перегонах, то суспільство довело, що влада може далеко не все. Політичні партії, громадянське суспільство у подальшому зможуть досягти значно більшого впливу на розвиток демократичних процесів.

Література

1. Конституція (Основний Закон) України. — К., 1996.
2. Закон України "Про вибори народних депутатів України" від 25 жовтня 1997 р. — К., 1997.
3. Закон України "Про вибори народних депутатів України" від 18 жовтня 2001 р. — К., 2001.
4. *Згадів* чи погане планування? // Голос України. — 2002. — 2 квіт.
5. Коментар Закону України "Про вибори народних депутатів України". — К., 2002.
6. *Місія* вислухала всіх і поїхала // Голос України. — 2002. — 2 берез.
7. Олійник М. Селекція виборами. Час рекламних трюків минає. Пора зайнятися реформами в інтересах громадян // День. — 2002. — № 66, 10 квіт.
8. Український парламентаризм: минуле і сучасне. — К., 1999.
9. ЦВК: готовність № 1 // День. — 2002. — № 59, 30 берез.

О. В. РУБЛЮК, канд. політ. наук, доц.
(Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ)

СТРАТЕГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ВИРІШЕННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 127–129

Побудова незалежної демократичної держави Україна потребує відродження та розвитку національної духовної культури. Серед процесів, що визначають нову якість духовного життя суспільства, значне місце посідають зміни у відносинах між державою та релігійними організаціями, здійснення реалістичної політики щодо всіх конфесій, налагодження з ними тісної співпраці у вирішенні питань державно-церковних відносин у період системної трансформації українського суспільства.

Проблеми взаємозв'язку держави і церкви завжди хвилювали людство. Важливість історичних досліджень витоків конфліктних тенденцій у сьогоdnішньому православ'ї на сучасному етапі не викликає сумніву, оскільки з історії розвитку суспільств відомо, що вірний аналіз і правильність обраних пріоритетів у розв'язанні складних суспільних протиріч, що виникали через релігійні непорозуміння, давали змогу уникати значних соціальних збурень. Усі революції і навіть війни так чи інакше були наслідком соціальних структурних процесів, апогеєм неперервної боротьби з нерівністю, релігійних розходжень чи відмови від церкви як такої.

На зламі тисячоліть Україна опинилась в епіцентрі великої суспільної трансформації. Тому останнім часом так посилився інтерес до досліджень історичної спадщини, які мають витoki в реаліях сьогоdnення. Цей інтерес викликаний як складною соціально-економічною ситуацією, так і суперечливою релігійною спадщиною щодо центрів тяжіння основних православних конфесій.

Разом із яскравим спалахом національного життя — відродженням української мови, літе-

ратури, мистецтва, культури, проголошенням давно виплеканої ідеї державності почало оживати, набувати все нових і нових проявів релігійно-духовне життя.

Відродження храмів, збільшення кількості релігійних громад різних конфесій, створення церковних і церковно-громадських організацій просвітницького і благодійного спрямування — це результат безперечної демократизації суспільного життя України, у тому числі у сфері релігійного життя.

Існування церкви в суворих рамках бюрократизованого суспільства призвело як до штучного зменшення церковно-релігійної мережі, дискримінації віруючих, так і до певної бюрократизації церковного життя, церковного керівництва.

Найважливіше питання для церкви у посттоталітарному суспільстві — це взаємини з державою. До речі, це питання для православних церков завжди було одним з основних. На відміну від католицької церкви, яка часто була зайнята суто внутрішніми проблемами (целібат, соціальне служіння, дискусія про розлучення, дозвіл або заборона штучного припинення вагітності), православ'я постійно мусило зосереджуватися на відносинах із владою. Але в тоталітарних і, на жаль, посттоталітарних суспільствах ця проблема є актуальною для католиків і протестантів, для мусульман і нетрадиційних культів. 24 квітня 1991 року було прийнято Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації", а 24 квітня 1992 року було внесено зміни і доповнення до цього Закону та до цивільно-процесуального кодексу, що стосуються його реалізації у спірних ситуаціях. Ця законодавча база відкрила свободу релігійного волевиявлення громадян, створи-

ла умови для повернення їм храмів, церковного майна, розв'язання міжконфесійних суперечок у деяких випадках, хоча загалом повернення храмів призвело до загострення міжцерковних стосунків.

В історії України практично вперше з'явилася можливість релігійного розкріпачення церкви через відокремлення її від держави, хоча із суспільством вона завжди складала органічну єдність. Радянське "відокремлення" було пригніченим і одночасно переслідувало мету витіснити конкурента. Нині церква має бути законодавчо застережена від зазіхань на неї державної влади. Православ'я це стосується насамперед.

Міжцерковні та міжконфесійні конфлікти і суперечки є віддзеркаленням загального стану демократичних процесів в Україні, які характеризуються складністю їх проходження, зумовленою специфікою перехідного періоду від тоталітаризму до громадянського суспільства.

Добрим підґрунтям для розв'язання міжконфесійних конфліктів могла б бути власна державна політика щодо функціонування релігії та церкви. Виходячи з Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації", а також із заяв перших посадових осіб, можна вважати, що Україна має власну політику щодо релігії і церкви. Проте у чому полягає зміст цієї політики — звичайному громадянину, віруючому, діячеві тієї чи іншої церкви, духовенству — дізнатися не так просто. Вважаємо за доцільне винести концепцію державної політики щодо традиційних і нетрадиційних церков, окремих неогромод на обговорення одного із засідань Верховної Ради України та оприлюднити її через засоби масової інформації.

Варіантів співпраці держави з церковними інституціями може бути багато. Саморозвиток та самовирішення релігійних питань дає змогу іноземним державам втручатись через посередництво церков у внутрішні справи України, впливати на її внутрішню та зовнішню політику. Зрештою, такий саморозвиток сприяє формуванню в Україні державно-регіональних церков, які за умови активних дій зацікавлених чинників можуть стати загрозою цілісності України.

Слід зважати на те, що в сучасній Україні консолідувати народ на релігійному ґрунті неможливо. Мало того, намагання згуртувати його в такий спосіб призводить до подальших розколів і ворожнечі в уже немонолітному суспільстві. Для України нині характерна не релігійна інтеграція, а конфесійне розшарування, множення конфесій. З цим не можна не рахуватись, а тому слід обережніше ставитися до ідеї єдиної національ-

ної церкви. Відомо, що в нашій незалежній державі мешкає багато православних росіян, які за традицією підтримують Московську патріархію. Цілком імовірно, що певна частина православних молдаван орієнтуватиметься на Румунську, а болгар — на Болгарську патріархію. І це слід враховувати. Вихід в єдиному — в толерантному ставленні, у взаємній повазі, співжитті і співпраці різних церков. Світовий досвід переконує, що досягнення згуртованості принципово неможливе на шляхах формування ідентичності — політичної, національної, конфесійної. Цей процес надто складний і потребує, щонайперше, суспільної згоди всіх, у тому числі наявних в Україні церков.

Слід домагатися деполітизації церковного життя, невтручання політичних і державних чинників у внутрішні справи церкви. Якщо події розвиватимуться всупереч цьому, то можна прогнозувати подальше загострення боротьби між церквами і конфесіями, яка може набирати крайніх форм із застосуванням церковними і світськими силами будь-яких засобів та мати більш завуальовану форму й зовні не бути явно вираженою.

Узагальнюючи характер міжцерковних протиріч, що стримують релігійно-національне відродження, доходимо висновку, що вони породжені такими чинниками:

- спотвореною національною і релігійною політикою керівництва колишнього Радянського Союзу;
- недосконалістю сучасними державно-церковними відносинами, що проявляється, зокрема, в обмежених правах контролю за реалізацією Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" Державним комітетом України у справах релігій, у наданні переваг місцевими органами влади тій чи іншій церкві, у фактах клерикалізації суспільного життя;
- некомпетентністю окремих посадових осіб органів державної влади і управління у релігійних питаннях;[†]
- втручанням державних структур, політичних партій, рухів, окремих політиків у внутрішні справи релігійних організацій, надмірною політизацією релігії, її використанням у певних політичних цілях;
- наявність суперечностей між керівництвом церков, їх ієрархами, що являють по суті боротьбу за владу, лідерство, сфери впливу, майно, кошти, храми;
- відсутність у частини віруючих і духовенства культури міжконфесійного спілкування.

Можливо, доцільно було б укласти відповідний конкордат між церквою і державою як на загальнодержавному рівні, так і між церквою і місцевими органами влади, що сприяло б правовому регулюванню державно-церковних відносин.

Усі ці заходи забезпечать вільний розвиток і діяльність церков на основі закону, сприятимуть зміцненню незалежності України, розвитку духовності українського народу, його соціально-політичних устоїв.

Література

1. Андрущенко В. П., Самчук З. В. "Українська людина" у суперечностях історії: соціокультурний вимір // Національна культура в сучасній Україні. — К., 1995.

2. Кодеш Е. Ю. Державотворчий процес в Україні та релігія // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матер. Міжнар. наук. конф. — К., 1995.

3. Курас І. Федерація чи унітарна держава? Загальнонаціональні та релігійні державотворчі інтереси в сучасній Україні // Політика і час. — 1993. — №6.

4. Ребкало В. Стереотипи традиційності в політичній культурі українського суспільства // ООН і майбутні покоління: Матер. Міжнар. симп., присвяч. 50-річчю ООН. — К., 1996.

5. Рибчук М. Ф. Релігійні організації в процесі державотворення в Україні // ООН і майбутні покоління: Матер. Міжнар. симп., присвяч. 50-річчю ООН. — К., 1996.

6. Ручка А. К вопросу о политической элите современной Украины // ООН і майбутні покоління: Матер. Міжнар. симп., присвяч. 50-річчю ООН. — К., 1996.

В. И. СУДАКОВ, д-р социол. наук, проф.

(Межрегиональная Академия управления персоналом, г. Киев)

ПРОТИВОРЕЧИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ПОРЯДКА В ПОСТСОВЕТСКИХ ГОСУДАРСТВАХ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ НОВОЙ ПАРАДИГМЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 130–134

Конец XX столетия несомненно войдет в мировую историю как завершающий этап крушения огромной империи — Советского Союза. Появление на политической карте мира новых независимых государств с достаточно мощным ресурсным потенциалом по праву можно считать явлением глобального масштаба. В то же время, в период становления молодых постсоветских государств, существенно обострились экономические, политические и культурно-идеологические противоречия, непосредственно связанные с тенденциями системной трансформации этих стран от тоталитаризма к демократии. Рубеж двух тысячелетий также придает определенный импульс исследованию проблем социально-политического развития постсоветских государств в контексте глобальной культурно-исторической динамики. Поэтому современный научный подход к изучению трансформационных тенденций, специфики политических детерминант в формировании идеологии демократического реформирования стран бывшего СССР объективно связан с поисками содержательных ответов на достаточно непростые теоретико-методологические вопросы. Можно ли рассматривать процессы демократизации и либерализации общественной жизни посттоталитарных систем исключительно как факторы гармонизации и гуманизации социальных отношений? Можно ли однозначно связывать процессы углубления демократических реформ с задачами реального повышения уровня жизни населения, углубления социального равенства? Обладают ли постсоветские общества

необходимыми материальными ресурсами для организации демократического правопорядка? Насколько конструктивным в мировоззренческом и теоретико-методологическом плане является ставший почти традиционным способ рассмотрения трансформационных тенденций в границах концептуального континуума “тоталитаризм — демократия”?

Рассмотрение последней проблемы представляет особую теоретическую и практическую значимость. В этой связи важно обратить внимание на широко распространенную среди ученых и политиков мифологию, приверженцы которой утверждают, что демократический идеал в полной мере воплощен в развитых западных странах. Между тем многие известные западные теоретики находят немало заслуживающих внимания аргументов, свидетельствующих о доминировании тоталитарных тенденций в процессах самоорганизации и контроля базовых общественных секторов современных демократических государств. Так, еще в начале 60-х годов в работе “Одномерный человек” Г. Маркузе, в частности, писал: “Сам способ организации своей технологической основы современного индустриального общества заставляет его быть тоталитарным; ибо “тоталитарное” здесь означает не только террористическое политическое координирование общества, но также нетеррористическое экономико-техническое координирование, осуществляемое за счет манипуляции потребностями с помощью имущественных прав. Таким образом, создаются препятствия для по-

явления действенной оппозиции внутри целого. Тоталитаризму способствует не только специфическая форма правительства или правящей партии, но также специфическая система производства и распределения, которая вполне может быть совместимой с “плюрализмом” партий, прессы, “соперничающих сил” и т. п.” [5, с. 4].

Конечно, аргументацию Г. Маркузе можно рассматривать в качестве гуманистической критики современного капитализма. В определенном смысле даже самую развитую демократию можно рассматривать в качестве специфической модели тоталитарной общественной системы. Ведь любое общество по своим организационно-функциональным основаниям представляет собой определенную целостность (тотальность), обусловленную взаимосвязью и взаимозависимостью различных по своему качеству типов социальных взаимодействий — экономических, политических и духовных. Особо важно учитывать, что по мере прогресса институционализации экономической, политической и духовной сфер общественной жизни взаимосвязи между ними становятся все более сложными и противоречивыми. Нередко они существуют в форме острых организационных конфликтов, объективно принуждающих людей к ощущениям постоянной нестабильности или, по терминологии Д. Белла, к жизни “в страхе и трепете” [2, с. 251]. Поэтому так или иначе в современных обществах объективно возникают запросы на определенные технологии “наведения порядка”.

Конкретные же прагматические стратегии решения задачи “наведения порядка”, как известно, могут формироваться под влиянием самых различных условий и обстоятельств, зачастую путем прямого игнорирования действующего законодательства и существующих демократических процедур. Поэтому в полной мере можно понять озабоченность многих видных западных теоретиков тем, что даже наиболее гуманные технологии поддержания социальной стабильности оказываются несовместимыми с самим процессом развития демократии — т. е. с процессом постоянного усиления роли народа в организации своей жизни и соответственным ослаблением функций его представительных органов, т. е. государства.

Заметим, что некоторые современные политологи считают и доказывают, что демократическими по своему содержанию являются все те процедуры и решения, которые принимаются и проводятся в жизнь в интересах большинства. При этом довольно часто они указывают, что

сегодня термин “демократия” имеет более широкое содержание, чем его этимологическое значение. Буквально он означает “власть народа”. Однако в строгом смысле власть всегда означает господство одних людей над другими. Поэтому сам по себе термин “демократия” указывает на народ как на субъект власти, но не указывает на него как на объект властного воздействия. Между тем система властных воздействий такого рода является причиной многих существенных культурно-идеологических противоречий, деформирующих сами способы и модели нормативно-правовой регламентации демократического процесса или правил “демократической игры”.

Несомненно, что данная тема нуждается в обстоятельной научной разработке, поскольку в своих содержательных аспектах она выражает саму суть ключевого императива политического управления посттоталитарным обществом — создать прочные экономические, политико-правовые, культурно-идеологические, организационно-функциональные структуры демократического порядка.

Именно поэтому политическое управление является стратегическим по сути. В основе любой стратегии лежит императивный блок, выраженный определенной системой ценностей, норм и идеалов, совокупность которых известный американский политолог Р. Даль называет “идеальной демократией” [4, с. 39–82]. Однако, на наш взгляд, сам процесс политического управления имеет более сложную детерминацию и по сути является обусловленным накопленным технологическим опытом диагностики конкретных состояний базовых структурных элементов социума: межличностных, межгрупповых, межинституциональных коммуникаций и взаимодействий.

Важно также помнить и учитывать, что помимо структурного существует также и процессуальный уровень организации социальной среды. В этой связи важно обратить внимание на следующие факторы.

Во-первых, в практике политического управления особое значение имеет выделение процессов субстанционального типа, в которых люди рассматриваются под углом их функциональной взаимозаменяемости: ведь долгое время само искусство управления связывалось с решением задач оперативной замены неэффективно действующих субъектов на тех, которые способны действовать более эффективно.

Во-вторых, существуют также и экзистенциально ориентированные процессы, в которых замена одного человека на другого является фак-

тором социального риска. В сфере политики, как известно, огромная роль принадлежит политическим лидерам различных партий и движений. Замена же одного лидера на другого в ряде случаев может быть фактором деструктивного типа, ведущим к утрате политического влияния той или иной политической силой.

В-третьих, нельзя забывать, что многие социальные процессы могут представлять цепь уникальных дискретных событий, способных формировать возможные альтернативы развития и тем самым выступать факторами социальной деструкции, кризиса или прогресса.

На наш взгляд, кризис современной теории политического управления коренится в чрезвычайно слабой разработанности диагностических технологий, связанных с учетом качественного многообразия структурных и процессуальных компонентов социальной среды. Кроме того, не менее важно обратить внимание и на достаточно очевидный процесс трансформации функциональных приоритетов политического управления. В сфере внутренней политики данные приоритеты традиционно связывались с регулированием экономических, политических и культурных неравенств. По мнению известных западных теоретиков, в современном постиндустриальном мире появились новые типы неравенств, которые существенно изменяют приоритеты политического управления.

В книге О. Тоффлера «Смещение власти» специально анализируется природа информационных неравенств. Автор указывает на обстоятельство появления нового (по сути нелегитимного) центра власти, который образуют структуры, контролирующие динамику движения информационных процессов. Этот новый центр власти выполняет функции опеки и контроля легитимных властных институтов, что в целом не совместимо с принципами демократии [12, с. 243–265]. В известном смысле всегда была определенная зависимость политиков от интеллектуалов, когда приобретали актуальность вопросы «научного обеспечения» принятия политических решений. В настоящее время интеллектуалы через сеть научных экспертно-аналитических центров и организаций способны манипулировать политиками, навязывать им такие стратегии внутренней и внешней политики, которые вызывают массовые протесты, ограничивают права и свободы людей.

Весьма показательным является то, что с середины 80-х годов XX в. в западной политологии и юриспруденции достаточно актуальной

остается тема формирования новых теневых центров власти, осуществляющих не только функции контроля, но и опеки (guardianship) легитимных властных структур. По мнению некоторых западных исследователей, эти представляющие прямую угрозу демократии новые центры власти формируются в системе спецслужб и в клубах олигархов [11, с. 276].

В этой связи отметим, что позитивный опыт регулирования информационных неравенств практически отсутствует. А в наших условиях посттоталитарного развития информационные неравенства — это реальный источник коррупции. Ведь если ты владеешь информацией, а тем более сам ее производишь и обладаешь возможностью навязать ее политикам в качестве основы принятия оперативных и перспективных решений, то эта информация моментально может превращаться в орудие незаконной добычи колоссальных денег. Закономерными следствиями этого являются усиливающаяся поляризация социальной структуры общества, рост социальной напряженности, дисгармония и конфликт общественных интересов.

Отмеченные обстоятельства являются важным онтологическим стимулом разработки новой парадигмы политического управления. В этой связи важно обратить внимание на пять важнейших технологических направлений научного поиска, нацеленных на разработку новой парадигмы политического управления в XXI веке.

1. В мире существует огромный запрос на реабилитационные технологии, ориентированные на оказание помощи людям, живущим в нищете и за чертой бедности. Известный английский социолог Э. Гидденс подчеркивает, что ключевая задача современной социологической теории заключается в объяснении феномена бедности в богатом обществе и нахождении эффективных способов оказания реальной помощи бедным [3, с. 112]. Очевидно, нет необходимости доказывать значимость оптимального решения данной задачи в современных постсоветских странах, в которых даже органами официальной статистики более трети населения фиксируется в качестве бедного и крайне нуждающегося социального слоя. Поэтому разработка технологий борьбы с нищетой и бедностью становится приоритетной теоретической и практической проблемой политического управления.

2. Антикоррупционные технологии могут быть средством нейтрализации многих деструктивных факторов демократического развития. Хорошо известно, что демократический процесс имеет ряд

теневых нюансов, которые ведут к коррупции. Так, демократия как народовластие в нормативном плане предполагает, что в органы власти народ избирает лучших своих представителей. Однако на практике “лучшими” становятся более активные, экономически “продвинутые” субъекты, которые с помощью современных PR-и медиатехнологий конструируют свой привлекательный социальный имидж и декларируют себя в качестве лучших и наиболее достойных граждан общества, не являясь таковыми по сути. Поэтому многие эксперты и практики, имеющие опыт организации избирательных кампаний, достаточно четко представляют себе реальную цену депутатского мандата в том или ином избирательном округе. Естественно, что существуют определенные правовые механизмы, обеспечивающие равные шансы для всех участников электорального процесса — ограничение размера избирательного фонда, равный доступ к телеэфиру и др. Однако в большинстве случаев данные механизмы действуют лишь в период избирательной кампании. Поэтому ничто не мешает решению задач “раскрутки” кандидатов задолго до ее официального начала.

Известно, что достаточно непростым является и процесс регистрации кандидатов. Даже такая самая простая процедура электорального процесса, как сбор подписей избирателей, является для многих достойных кандидатов в органы власти непреодолимой экономической и организационной проблемой. В итоге избирателям по сути навязывается выбор из числа тех кандидатов, которых люди не считают и не признают в качестве лучших представителей общества. Очевидно, сам феномен “вынужденного демократического выбора” требует тщательного изучения. Данные мониторинговых социологических исследований, проведенных в Украине в 90-х годах, убедительно свидетельствуют, что гражданам, получившим массовую поддержку на выборах в Верховную Раду Украины и ставших народными депутатами Украины в период 1994–1998 годов, доверяло лишь от 6,9 до 9,7 % населения. При этом от 33,3 до 42,7 % опрошенных респондентов полагают, что значительная роль в процессах государственного строительства Украины принадлежит мафии и преступному миру [6, с. 60–65].

Таким образом, вполне можно заключить о наличии двух стандартов народного доверия — электорального и реального, которые можно рассматривать в качестве специфических индикаторов базовых культурно-идеологических противо-

речий избирательной демократии в Украине. Кроме того, обратим внимание еще на один аспект. Позитивным качеством демократического порядка принято считать конкуренцию между различными политическими субъектами, соревнующимися за право осуществлять “от имени народа” властные полномочия. Естественно, для того чтобы вступать в конкурентные взаимодействия, необходима соответствующая мотивация. Отнюдь не исключая альтруистические мотивы (“благо народа”) в политическом противоборстве, нельзя забывать о том, что власть — это не только механизм и способ осуществления социального контроля и регулирования социальных неравенств посредством принуждения и насилия, но и право контроля и распоряжения дефицитными в обществе ресурсами: материальными, интеллектуальными, информационными и др. Поэтому достаточно актуальной является проблема взаимосвязи явных (феноменальных) и теневых “реальностей власти” [7; 8; 10]. Особым аспектом анализа данной проблемы является изучение процесса легитимизации партикулярных (партийных, корпоративных) интересов властвующих субъектов — т. е. их реального права осуществлять политику заботы о “благе народа” через реализацию частного интереса (прежде всего посредством удовлетворения материальных потребностей определенной части деловой и политической элиты). Поэтому далеко не случайными являются те ситуации, когда скромные “слуги народа” неожиданно для многих “вдруг” оказываются олигархами, вполне легально нажившими огромные состояния. Принимая во внимание серьезность данной проблемы для постсоциалистических стран, представляется весьма перспективным исследовательский подход известного американского юриста и политолога Дж. Фишкина: атрибутом современного демократического процесса должна быть “чрезвычайная осмотрительность” [9, с. 29–41]. В этой связи важной и значимой научной задачей является изучение собственно “демократических” источников коррупции и организованной преступности.

3. Важным фактором демократического процесса является политическая конкуренция между различными ветвями власти. Но главная технологическая проблема состоит в поиске того, где находится центр принятия и реализации важнейших политических решений. Западные теоретики настаивают на значимости более полного расширения прав демократических представителей, которые более полно защищают социально эф-

эффективные политические решения. Каким образом можно решить вопрос расширения прав демократических представителей в нашем посттоталитарном украинском обществе? К сожалению, конструктивных ответов на данную проблему политического управления пока нет. В то же время целесообразно обратить внимание на следующий немаловажный аспект. Принято считать, что несомненным достоинством демократического порядка является создание правовых механизмов, препятствующих узурпации власти. Однако в этой связи вполне правомерно возникает вопрос: возможно ли в условиях демократии формировать и последовательно реализовать стратегии долговременного развития? Не является ли демократия специфическим типом общественного устройства, при котором властвуют временщики, умело манипулирующие ожиданиями масс и всегда убедительно демонстрирующие "объективно возникшие трудности" выполнения предвыборных обещаний? Характерно, что даже в самых развитых демократических системах по сути не существует правового механизма, побуждающего и принуждающего властвующих демократических представителей непременно выполнять все пункты своих предвыборных программ. Главные трудности создания таких механизмов можно объяснить препятствиями, обусловленными интересами властвующей бюрократии, которая стремится сохранить свои многочисленные привилегии и сакрализировать свой элитарный статус. Несомненно, что процессы социальной мобильности и изменения социального статуса лиц, осуществляющих властные полномочия, несомненно, должны тщательно изучаться. "Невозможно говорить о демократии, если власть отчуждена, отделена или противостоит массе людей, если ее осуществляют "от имени и по поручению" где-то в кабинетах" [1, с. 279]. Особую тревогу не может вызывать тот факт, что само слово "демократия" в ряде стран по сути стало синонимом волюнтаризма и безнаказанного произвола депутатов и чиновников, оправдывающих свои деяния народным доверием.

4. Научный поиск эффективных технологий стимулирования гражданской активности и самоуправления является важным фактором успешного осуществления демократических реформ. Данные технологии по своему функционально-

му назначению призваны усиливать механизмы самоорганизации, самозанятости, творческой активности. Главные истоки нынешнего кризиса системы политического управления, на наш взгляд, коренятся в доминировании патерналистских и компенсаторных технологий, которые в условиях острого дефицита материальных ресурсов попросту неэффективны.

5. Существенным инновационным фактором современного политического управления является разработка технологий диагностики многообразных обстоятельств соприкосновения реальных рыночных и демократических трансформаций постсоветских государств с глобальными тенденциями. Нельзя воспринимать глобализацию односторонне — как процесс прогрессирующей интернационализации общественной жизни. Глобализация — явление исключительно противоречивое с точки зрения воздействия на механизмы самоорганизации посттоталитарных систем. Поэтому политическое управление в постсоветских странах следует связывать с технологическими задачами защиты национального суверенитета, усиления факторов социальной консолидации общества.

Литература

1. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления: Курс лекций. — М., 1997.
2. Белл Д. Культурные противоречия капитализма // Современная этическая мысль: Науч.-публицист. чтения / Редкол. А. А. Гусейнов и др. — М., 1990.
3. Гидденс Э. Стратификация и классовая структура // Социол. исслед. — 1992. — № 9.
4. Даль Р. О демократии. — М., 2000.
5. Маркузе Г. Одномерный человек. — М., 1994.
6. Паніна Н. В., Головаха Є. І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1998 рр.). Соціологічні показники (таблиці, ілюстрації, коментар). — К., 1999.
7. Dahl R. Controlling Nuclear Weapon: Democracy versus Guardianship. — N. Y., 1985.
8. Dahl R. Democracy and its critics. — New Haven, 1989.
9. Fishkin J. Democracy and Deliberation: new directions for democratic reform. — New Haven, 1991.
10. Russett B. Controlling the Sword: Democracy and National Security. — Cambridge (Mass.), 1990.
11. Shapiro I. Political Criticism. — Berkeley, 1990.
12. Toffler A. Power Shift. — N. Y., 1991.

*Д. І. Акімов, д-р філософії в галузі соціології
(Міжнародна Академія рейтингових технологій і соціології "Золота Фортуна", м. Київ)*

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ГРОМАДЯНСЬКА АКТИВНІСТЬ ЯК ЧИННИКИ ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ (ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ І ТЕХНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ)

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 135–140

Прийнято вважати, що формування розвиненої інституціональної системи громадянського суспільства в Україні є одним із основоположних чинників його демократичного розвитку. Саме тому досить примітним є те, що основні причини нестабільності українського соціуму в деяких дослідженнях останнього часу вчені вбачають у недостатньому розвитку громадянського суспільства і його інститутів. У цьому плані симптоматичною є констатація відомих українських соціологів Н. Паніної і Є. Головахи того, що в Україні "головні політичні інститути громадянського суспільства розвиваються надзвичайно повільно і непослідовно. За деякими напрямками цей розвиток по суті являє собою деградацію" [9, с. 134]. Ще більш категоричний висновок робить президент Академії політичних наук України М. Михальченко: "Той конгломерат дезорієнтованих соціальних груп і політичних партій, які погано відбивають інтереси цих груп і погано усвідомлюють навіть свої інтереси, не є власне громадянським суспільством" [8, с. 54].

Загалом, погоджуючись з цими висновками, важливо відзначити, що порушена проблема висвітлює досить складний об'єкт наукового аналізу. Але вона є надзвичайно актуальною тому, що особливу практичну значущість мають наукові уявлення про конкретні шляхи формування громадянського суспільства в Україні. На наш погляд, важливо звернути увагу на те, що громадянське суспільство є комплексним і багатфакторним явищем. Тому необхідно особливо враховувати, що його у власних статичних

(структурних) вимірах можна характеризувати як певний інтегральний результат демократичного розвитку певної соціальної системи. Однак узяті у своїх динамічних (процесуальних) вимірах громадянське суспільство реально виступає найістотнішим субстанціальним чинником демократичного розвитку соціальної системи. Тому розглянуте під кутом динамічної перспективи громадянське суспільство є не щось інше, як специфічний механізм своєї самоорганізації, що формується на основі різноманітних ініціативних процесів консолідації індивідуальних і колективних форм активності людей. Специфіка ж діяльнісно-комунікативних чинників суспільної самоорганізації, як ми вважаємо, найадекватніше відображається поняттям "громадянська активність".

Підкреслимо, що, незважаючи на часте вживання, поняття "громадянська активність" є терміном з досить невизначеним змістом. На жаль, його категоріального визначення немає і в сучасній довідковій літературі — соціологічних словниках та енциклопедіях. Існуючі труднощі з визначенням змісту цього поняття загалом можна пояснити, по-перше, досить слабким рівнем наукової розробки теорії громадянського суспільства, по-друге, багатогранністю смислових відтінків змісту цього терміна.

Зазначимо, що єдину конструктивну спробу визначення змісту поняття "громадянська активність" здійснив російський соціолог Ю. Резник. Зміст цього поняття вчений характеризує так: "Громадянська активність належить до особ-

ливого типу соціальної активності. Це поняття характеризує історично визначену якість соціальної активності, а саме ступінь інтенсивності родової діяльності, міру реалізації сутнісних родових сил людини, а також відповідну форму самодіяльності людей як суб'єктів громадянського суспільства, що виражається їх усвідомленою і цілеспрямованою участю в суспільних перетвореннях, у захисті і розширенні своїх економічних, політичних, соціальних та інших прав (свобод), у підтримці цілісності всього суспільства та його інститутів" [11, с. 448–449].

Цілком певним позитивним здобутком цього визначення є прагнення його автора зробити акцент на розкритті світоглядного змісту поняття "громадянська активність". Тому воно визначається скоріше соціально-філософським характером, аніж соціологічним. У ньому досить рельєфно виокремлено антропологічні і загально-цільові прагматичні параметри громадянської активності. Однак істотним недоліком цього визначення, на наш погляд, є те, що власне активістський, тобто діяльнісний, статус самого феномена громадянської активності Ю. Різник по суті не розкрив.

Загострюючи увагу на цій обставині, ми все ж вважаємо важливим відзначити, що при аналізі соціологічного змісту поняття "громадянська активність" необхідно виокремити принаймні три важливі онтологічні аспекти цього поняття. Перший — це політико-правовий аспект, що виражає комплекс певних активних дій громадян у зв'язку з виконанням ними своїх зобов'язань щодо інституту держави. Тому поняття "громадянська активність" об'єктивно відображує цілий спектр практичних зусиль громадян у напрямку підтримки або несхвалення здійснюваної державою внутрішньої (економічної, соціальної, культурної) чи зовнішньої політики. Однак важливо звернути увагу на те, що в суспільствах пострадянського типу на формування конкретних форм громадянського активізму суттєво впливають традиційні чинники. Зокрема, не є секретом те, що внаслідок цілеспрямованих зусиль щодо побудови "безкласового" суспільства на теренах колишнього СРСР виникла слабкоструктурована спільність населення, яка вирізнялася загалом низьким рівнем соціальної активності, невиразною соціокультурною ідентичністю та ситуативними колективними реакціями. Тому низька громадянська активність населення України в сучасних умовах, мабуть, багато в чому зумовлена тим, що більшість соціальних прошарків українського суспільства значною мірою відтворюють

традиційні моделі масової поведінки громадян радянських часів.

Другий аспект поняття "громадянська активність" відображує специфічну систему напрямків діяльності людей, пов'язаних зі здійсненням функцій організації соціального життя в тих його сегментах, котрі не можуть ефективно регулюватися державою. Варто особливо враховувати, що держава сама виступає ініціатором створення системи інститутів і організацій, котрі є специфічними провідниками державної політики. У цьому зв'язку досить очевидною є об'єктивна зацікавленість держави у створенні і підтримці низки політичних партій, профспілкових та інших організацій, що функціонально пов'язані зі здійсненням завдань представництва інтересів різних прошарків суспільства і реалізацією конституційних прав громадян.

Третій аспект поняття "громадянська активність" виражає специфічну систему процесів самоактуалізації людьми своїх творчих потенцій і безпосередніх екзистенційно значущих потреб, інтересів та цілей. У цьому плані громадянську активність можна пов'язувати із зусиллями людей щодо створення громадських об'єднань, професійних союзів, кооперативів, суспільних рухів, фондів і т. ін. Така діяльність у деяких випадках загалом може суперечити офіційно визначеним цілям внутрішньої та зовнішньої політики держави. Тому окремі державні діячі доволі часто висловлюють своє незадоволення надмірно великою кількістю організацій, що, на їхню думку, функціонально дублюють одна одну, а у деяких випадках діють неконструктивно з погляду важливості підтримки зусиль держави з метою консолідації суспільства і необхідності здійснення певних заходів примусового характеру для забезпечення суспільної безпеки. Однак значущість такої діяльності різних інститутів громадянського суспільства насамперед і полягає в тому, що сам факт її здійснення забезпечує успішну практичну корекцію економічної, соціальної і культурної політики держави в напрямку її демократизації та гуманізації. Більше того, за розвитої демократії вся інституціональна система громадянського суспільства є специфічним суб'єктом формування пріоритетних завдань політики держави в усіх сферах громадського життя.

Визначені онтологічні аспекти поняття громадянської активності дають змогу, як ми думаємо, конкретніше розкрити поліфункціональний діяльнісний статус феномена громадянської активності як особливо значущого явища сучасно-

го суспільного життя. Тому на підставі здійснених визначень можна дійти такого висновку: громадянська активність є соціальним феноменом, що відображує:

а) комплекс діяльно-практичних чинників, зумовлених завданнями виконання громадянами своїх обов'язків перед державою;

б) систему напрямків діяльності людей, пов'язаних зі здійсненням ними суспільних функцій у тих сферах життєдіяльності суспільства, що не можуть ефективно регулюватися державою;

в) процес самоактуалізації людьми своїх творчих потенцій шляхом участі у формуванні громадських організацій і дійової участі в їх роботі.

Отже, визначені нами три онтологічні аспекти феномена громадянської активності, як ми вважаємо, є ключовими ознаками поняття "громадянська активність", котре за своїм теоретико-методологічним статусом є однією з найважливіших "процесуальних" категорій сучасної соціологічної теорії.

Урахування різноаспектності поняття "громадянська активність" уможливило спробу коректнішого підходу до аналізу проблеми інституціональної організації громадянського суспільства в Україні, обґрунтування функціонального статусу громадянської активності як базисного чинника його інституціонального розвитку.

У цьому зв'язку необхідно враховувати, що громадянське суспільство формується і розвивається через різні за своїм характером способи і комунікативні форми організації самими громадянами своєї життєдіяльності. "В організаційному аспекті, — відзначають В. Князев і Ф. Канах, — громадянське суспільство, з одного боку (знизу), складається стихійно як сукупність, система життєво важливих зв'язків між індивідами, що становлять соціум. З іншого боку, воно свідомо і цілеспрямовано добудовується зверху як система законів, противаг, що регламентують відносини держави й громадянського суспільства та держави й особи, як система політичних партій і недержавних організацій та засобів масової інформації" [6, с. 12].

У цій характеристиці, на наш погляд, учені досить вдало охарактеризували дві об'єктивні умови, які визначають саму можливість формування інституціональної системи громадянського суспільства за допомогою діяльних зусиль громадян. Перша умова — *сама можливість для громадян активно і вільно діяти у відповідності зі своїми потребами та інтересами в напрямі формування "системи життєво важливих зв'язків між індивідами, що становлять соціум"*. Друга

умова — *цілеспрямоване створення громадянами ефективної нормативно-ціннісної регулятивної системи легітимації "життєво важливих зв'язків між індивідами"*. Вочевидь, що для збереження стабільності суспільства важливо "пояснити" і "виправдати" за допомогою норм права і моралі соціально значущі дії та певні зразки поведінки людей. Сам процес такого "пояснення" і "виправдання" вченими в соціологічній літературі позначається терміном "легітимація" [2, с. 25].

Зазначені об'єктивні умови, як ми вважаємо, досить наочно розкривають функціональний статус громадянської активності як базисного чинника інституціонального розвитку громадянського суспільства. Саме такий статус громадянської активності визначає і значущість завдання пошуку ефективних механізмів стимулювання її індивідуальних і колективних форм в Україні. При визначенні стратегій розв'язання цього завдання необхідно, на наш погляд, враховувати такі особливості.

По-перше, є очевидним, що в Україні, як і в будь-якому посттоталітарному суспільстві, створення і функціонування інститутів громадянського суспільства досить жорстко контролює держава. Тому важливо враховувати, що режим функціонування практично всіх інститутів громадянського суспільства в Україні безпосередньо залежить від встановлених державою певних форм державно-адміністративного контролю за їх діяльністю. Отже, по-друге, вони реально існують як "юридичні особи", тобто як специфічні суб'єкти правовідносин. Тому не випадково узагальнену модель інституціональної системи сучасного українського суспільства більшість вітчизняних дослідників досить типово презентують як специфічне системно-інтегроване поєднання трьох найважливіших інституціональних секторів: 1) інститутів держави; 2) прибуткових приватних підприємств та об'єднань; 3) неприбуткових організацій та об'єднань громадян. Інституціональну основу громадянського суспільства утворюють другий і третій сектори.

Слушно зауважити, що окремі авторитетні вчені не без певних підстав вважають, що саме "третій сектор", власне, і є соціальною основою громадянського суспільства. Відомий український політолог І. Курас наводить такі аргументи як доказ особливої значущості "третього сектора": "На відміну від першого (державні інститути) і другого (ділові приватні організації і підприємства) "третій сектор" є зоною добровільної активності, яка не ставить своєю метою одержання прибутку. Ідеться про різноманітні

організації взаємодопомоги, доброчинні, екологічні, правозахисні, культурологічні об'єднання, організації громадських ініціатив, суспільного контролю тощо" [7, с. 27]. Такої ж позиції дотримується і М. Головатий, який у своїх працях вказує на важливу функціональну значущість "третього сектора": "Громадські структури суспільства — партії, об'єднання, організації — відіграють важливу роль прямих, дієвих посередників між громадськістю і органами державної влади, оскільки саме вони найповніше акумулюють і виражають в ідейно-політичних установах інтереси тих чи інших соціальних груп, класів тощо" [3, с. 47].

Загалом, погоджуючись із наведеними аргументами, відзначимо, що, на наш погляд, критерії "прибутковості" чи "неприбутковості" не є повною мірою переконливими при оцінюванні стану інституціональної системи громадянського суспільства. Однак при цьому важливо враховувати й особливості сформованої традиції оцінювати певний стан за динамікою розвитку саме неприбуткового сектора. За даними Центру інновацій і розвитку, за останні роки спостерігається стрімке зростання кількості громадських організацій в Україні: якщо в 1991 році було зареєстровано 319 нових організацій громадян, у 1992 році — 1356, то в 1993 році — 3257. Рекордну кількість нових громадських організацій було зафіксовано в 1997 році, коли з'явилося 3659 об'єднань громадян. На початок 1998 року в Україні діяла 17781 організація. З них тільки 8 % мали всеукраїнський і міжнародний статус [13]. На початок 2002 року, за нашими розрахунками, кількість таких організацій була понад 20 000.

Однак поряд зі збільшенням кількості громадських організацій і об'єднань виявляється і тривожна тенденція, яка загалом відображує те, що частка громадян, які активно підтримують діяльність цих організацій, є стабільно низькою і складає 10–15 %. Зазначимо, що згідно з даними моніторингових соціологічних досліджень у 1998 і 2000 роках відповідно 86,6 і 82,9 % громадян України відзначали, що вони не належать і не беруть участь у роботі будь-якої політичної чи громадської організації [16, с. 318].

Причини досить низького рівня громадянської активності населення України, як уже зазначалося в наших публікаціях [1], можна пояснити дією певних суперечливих тенденцій економічного та соціально-політичного розвитку сучасного українського суспільства, які реально загалом визначають саму необхідність і практич-

ну потребу пошуку для України адекватних механізмів і форм стимулювання громадянської активності. Проте слід враховувати, що сам процес стимулювання громадянської активності має свою технологічну специфіку, яка досить істотно відрізняється, наприклад, від існуючих технологій стимулювання праці. Зупинимосся на цьому питанні докладніше.

Зазначимо, що "стимулювання" як економічна і соціологічна категорія визначається вченими більш-менш однозначно, хоча і спостерігаються деякі відмінності в підходах. У більшості визначень підкреслюється, що стимулювання є специфічним методом впливу на людей як учасників трудового процесу. "Стимулювання являє собою тип опосередкованого управлінського впливу на трудову поведінку працівників" [12, с. 125]. Інші автори вважають, що стимулювання — "це метод впливу на трудову поведінку працівника через його мотивацію" [14, с. 324]. У деяких визначеннях робиться акцент на тому, що стимулювання — це створення певної зовнішньої ситуації, яка спонукала б особистість діяти відповідним чином.

Загалом з такими трактуваннями можна погодитися. Однак слід мати на увазі, що при детальнішому аналізі феномена стимулювання залишаються невизначеними і дискусійними деякі важливі питання. Наприклад, в чому полягає саме призначення стимулювання при врахуванні чинника власної активності людини? Як здійснюється процес стимулювання і чому в одних випадках однотипні стимули дають позитивний ефект, а в інших — негативний? Чим взагалі стимулювання відрізняється від процесів примусу до праці чи навіть насильства за допомогою праці (у випадку рабства, котре не зникло і до теперішнього часу)?

Відзначимо, що окремі вчені слушно вважають важливим при характеристиці стимулювання розкрити зміст самого способу стимулюючого впливу. Так, М. Удальцова вказує на стимулювання як на метод компенсаторного впливу на трудову мотивацію працівника: "При стимулюванні спонукання до праці відбувається у формі *компенсації за трудові зусилля*. Вплив через стимули звичайно виявляється більш сильнішим за прямий вплив, але за своєю організацією він складніший за останнього" [15, с. 75]. Г. Дворецька і В. Махнарилов пов'язують сутність стимулюючих впливів з доцільним використанням різних стимулів: "Стимули — це об'єктивні, тобто зовнішні відносно людини, впливи, котрі повинні спонукувати її до певної трудової поведінки, вик-

ливати її трудову активність. Вони є основою виникнення та існування мотивів трудової діяльності” [4, с. 97].

Неважко помітити, що за такого підходу по суті ігнорується обставина самодетермінації трудової мотивації, тобто той факт, що базисним чинником трудової мотивації є здібності, потреби, інтереси людини, а не самі стимули. На наш погляд, цей чинник повністю враховують А. Дикарьова і М. Мірська, які аргументують досить перспективну дослідницьку позицію. “Особливість стимулювання полягає в тому, що вироблена працівником форма поведінки відповідає цілям стимулювання, цілям тих, хто цю ситуацію створював” [5, с. 164].

При такому підході стимулювання розглядається як значущий регулятивний чинник трудової ситуації, функціонально орієнтований на виконання важливих для організуючого процес стимулювання суб’єкта цілей. Власне, заради реалізації своєї мети цей суб’єкт і застосовує різноманітні стимули — матеріальні, соціальні, моральні, соціально-психологічні, творчі та ін.

Загалом таку технологію стимулювання можна розглядати як досить гуманну, оскільки самі стимули (особливо матеріальні) є формою компенсації реальних трудових витрат, а отже, вони сприяють повнішому задоволенню потреб людини. Однак у контексті досліджуваної нами проблеми закономірно виникає питання: чи можна розглядати громадянську активність як трудову діяльність чи хоча б як її специфічний різновид?

Зазначимо, що у певному сенсі є всі підстави позитивно відповісти на це питання. Адже саму суть громадянської активності загалом можна відобразити відомим афоризмом — “праця на благо суспільства”. Справді, проведення більшості громадянських акцій реально потребує значних трудових зусиль фахівців різних професій. Причому їхня праця може бути організованою як на волонтерських засадах, так і оплаченою за рахунок коштів, спеціально зібраних для проведення цих акцій.

Однак важливо враховувати, що при здійсненні низки громадянських акцій, наприклад пожертвування грошей для суспільних потреб або передавання в дарунок художніх цінностей, сама праця як система конкретних трудових дій і зусиль не є визначальним чинником громадянської активності. Тому громадянська активність зумовлюється не тільки трудовими процесами, а й *соціально значущими вчинками* індивідуальних або колективних суб’єктів, їхніми *реальними заслугами*, що вже визнані або можуть бути визнані

громадськістю, інститутами громадянського суспільства і державою.

Враховуючи цю обставину, можна дійти певного висновку відносно технологічної специфіки процесу стимулювання громадянської активності. Ми вважаємо, що насамперед *ця специфіка виявляється в необхідності створення й актуалізації технологій своєчасного суспільного реагування, підтримки і визнання суспільно значущих трудових зусиль і результатів, вчинків і реальних заслуг громадян перед суспільством і державою.*

Очевидно, що у цьому зв’язку особливо значущим є аналіз питання про суб’єктів, які реально проводять політику стимулювання громадянської активності. Автор дотримується точки зору, що в демократичному суспільстві головні стимули громадянської активності повинна створювати держава. Зазначимо, що у проекті Програми “Україна-2010” з цього приводу було сформульовано принципову позицію: “Досвід розвинених країн доводить, що сильна держава не намагається тотально управляти суспільством, а сприяє посиленню активності населення у реалізації його громадянських прав, розвитку незалежних громадських організацій і органів місцевого самоврядування. Така практика відповідає інтересам України і повинна всіляко підтримуватися на державному рівні, оскільки громадські організації та місцеве самоврядування сприяють залученню до розв’язання життєво важливих проблем широких верств населення, зняттю відчуження між громадянами та владою, вихованню почуття індивідуальної заінтересованості та відповідальності як характерних ознак громадянського суспільства” [10, с. 28].

Не слід також забувати, що однією з найважливіших функцій держави є здійснення соціальної політики, яка є не тільки значущим засобом перерозподілу матеріальних ресурсів з метою соціального захисту населення, а ефективним технологічним інструментом стимулювання громадянського активізму людей у напрямку самозабезпечення і самозайнятості. Крім того, сприяючи створенню незалежних громадянських інституцій, держава тим самим створює і значущі стимули для перебудови функціональних режимів роботи тих громадських організацій, що діяли в Україні за радянської доби (профспілки, молодіжні, жіночі організації, творчі союзи та ін.).

Другим важливим суб’єктом стимулювання громадянської активності є громадські організації (політичні партії, профспілки, об’єднання, рухи, фонди та ін.), що створюються за власною

ініціативою громадян для досягнення значущих для них цілей. Ці організації діють на принципах самоврядування. Важливо враховувати, що громадські організації реально здатні підтримати діяльність різних ініціативних груп і забезпечити координацію їх діяльності. Водночас варто враховувати, що саме стимулюючий вплив громадських організацій багато в чому зумовлений такими чинниками, як потужність соціальної бази певних організацій, їх популярність, авторитет та суспільний престиж.

Третім суб'єктом стимулювання громадянської активності є сама людина як активно діюча особа. Очевидно, що до таких суб'єктів належать насамперед такі люди, які спеціально уповноважені іншими громадянами представляти їхні інтереси в різних структурах влади та виборних органах. У демократичному суспільстві важливим стимулюючим чинником, як відомо, є діяльність лідерів політичних партій, суспільних об'єднань, діячів науки і культури, журналістів, а також опозиційних лідерів, які через свої засоби масової інформації можуть формувати суспільну думку шляхом конструктивної критики неефективних дій влади. Високий суспільний авторитет окремої особи може сприяти об'єднанню людей і консолідації їхніх зусиль у практичному вирішенні різноманітних актуальних питань суспільного життя.

Зазначимо, що самі суб'єкти можуть здійснювати стимулюючий вплив на громадян через різноманітні способи їх заохочень і нагород, спрямованих на суспільне визнання і схвалення їхніх реальних заслуг, підвищення суспільного престижу як окремих громадян, так і інститутів громадянського суспільства. Однак недостатня ефективність таких стимулюючих впливів багато в чому зумовлена тим, що в Україні, як ми вже відзначали, досить слабка зацікавленість самих громадян власними зусиллями поліпшувати життєдіяльність в усіх сферах суспільного життя. Саме тому актуальною практичною потребою є формування в Україні якісно нової інституціональної системи, яка була б функціонально орієнтованою на розв'язання завдань безпосереднього стимулювання індивідуальних і колективних форм громадянської активності.

Література

1. Акимов Д. Стимулирование гражданской активности личности: противоречия и перспективы // Персонал. — 1998. — № 6. — С. 46–48.
2. Войтович С. О. Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 1998.
3. Головатий М. Громадські інституції у політичній системі сучасної України // Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. Стан і перспективи розвитку політичних наук. — К.: Вид-во УАДУ, 2001.
4. Дворецкая Г. В., Махнарьов В. П. Социология труда: Учеб. пособие. — К.: Выща шк., 1990.
5. Дикарева А. А., Мирская М. И. Социология труда: Учеб. пособие. — М.: Высш. шк., 1989.
6. Князев В., Канах Ф. Держава і громадянське суспільство: еволюція стосунків та їх осмислення // Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи: Зб. наук. пр. / За заг. ред. В. І. Лугового. — К.: Вид-во УАДУ, 2001.
7. Курас І. Ф. Українське суспільство на рубежі століть: утвердження реформаторського курсу // Україна на порозі XXI століття: Матер. наук.-практ. конф. — К.: НТТУ КПІ, 2001.
8. Михальченко М. Влада та ідея консолідації // Шляхи консолідації громадянського суспільства в Україні: Матер. круглого столу. — К., 1999.
9. Паніна Н. В., Головаха Є. І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994 — 1998 рр.). Соціологічні показники. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1999.
10. Програма "Україна-2010" (Проект). — К., 1999.
11. Резник Ю. М. Введение в социальную теорию. — Т.2.: Социальная онтология. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 1999.
12. Ручка А. А., Сакада Н. А. Стимулирование и мотивация труда на промышленном предприятии. — К.: Наук. думка, 1988.
13. Сидоренко О. Громадські організації в Україні // Перехрестя. — 1998. — № 1.
14. Стимулирование труда // Краткий словарь по социологии / Под общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина. — М.: Прогресс, 1988.
15. Удальцова М. В. Социология управления: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М, 1998.
16. Українське суспільство: моніторинг — 2000 р.: Інформ.-аналіт. матер. / За ред. В. М. Ворони, А. О. Ручки. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2001.

В. А. ШИЛО, д-р экон. наук, проф.

А. Т. ДАМИРОВ, канд. физ. - мат. наук, докторант

А. К. ВОЛЫНСКИЙ, канд. экон. наук, докторант

(Межрегиональная Академия управления персоналом, г. Киев)

ПРОБЛЕМЫ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В ПЕРЕХОДНОМ ОБЩЕСТВЕ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 141–146

Актуальность исследования концептуальных и практических проблем современной научно-технической политики во многом обусловлена тем реальным противоречием, что, располагая значительным научно-техническим, промышленным и кадровым потенциалом, способным обеспечить в достаточно короткие исторические сроки достижения среднеевропейских социально-экономических показателей, многие государства бывшего СССР переживает глубокий кризис. Не исключением является и Украина. Так, осуществляя реформы, Украина за последнее десятилетие утратила 2/3 ВВП, безработица (с учетом скрытой) достигла 40 %, бюджетные возможности государства стали сравнимы с серединой 50-х годов XX в.

Очевидно, что сложившаяся кризисная ситуация во многом является следствием активно внедрявшейся политики стихийного “шокового реформирования” экономики Украины монетарными методами, в результате чего наиболее деструктивным воздействиям подверглась научно-техническая сфера экономического развития. Именно поэтому особенно актуальным как в теоретическом, так и практическом аспектах является научное изучение комплекса взаимосвязанных институциональных и экономических факторов, определяющих наиболее значимые противоречия процесса становления рыночного механизма стимулирования научно-технического прогресса в современных постсоветских странах.

Во-первых, подчеркнем, что самым существенным недостатком проводимой в большинстве постсоветских стран научно-технической и инновационной политики является ее общая ориентированность на управление “процессом”, а не на

“конечные результаты” технологических изменений. Поэтому даже те, явно недостаточные средства, которые выделяются для стимулирования научно-технического прогресса, попросту распыляются и не образуют устойчивый материально-ресурсный фундамент стимулов и необходимых организационно-институциональных условий эффективной производственной деятельности.

Во-вторых, сам факт, что в Украине практически полностью отсутствует опыт стратегического прогнозирования и комплексного программно-целевого планирования в условиях рыночных преобразований, многие специалисты рассматривают как существенный тормоз поиска эффективных институциональных и экономических механизмов стимулирования научно-технического прогресса.

В-третьих, в Украине продолжает оставаться старая, присущая советскому этапу развития, критериальная база управления научно-техническим прогрессом и стимулирования инновационной деятельности. В условиях развития рыночных отношений актуальной задачей является переход к стандартам развитых стран мира. Эти стандарты касаются прежде всего рационализации потребления энергии и использования природных ресурсов, отраслевых технологических стандартов, правовой защиты интеллектуальной собственности, международных стандартов качества, сертификации товаров и услуг.

В-четвертых, по сути перестали действовать некоторые позитивные факторы, характерные для советского времени: 1) достаточно высокий престиж науки, научного труда и высшего образования, которое было бесплатным; 2) весьма эффективная система информирования насе-

ния о важнейших научных и технологических достижениях; 3) интенсивное вовлечение молодежи в процессы научно-технического творчества и др.

Очевидно, что в условиях сложившегося глубокого экономического кризиса важно разрабатывать и внедрять масштабные общенациональные проекты и программы, стимулирующие прогрессивные научно-технологические изменения. Однако кризисные условия препятствуют быстрому и эффективному решению данных задач. Поэтому в кризисных условиях важно правильно определить приоритеты научно-технологического развития.

Учитывая объективную сложность конструктивного исследования данной проблемы и ее острую дискуссионность, считаем важным обратить внимание на три основные аналитические стратегии определения научно-технологических приоритетов в переходном обществе: экстраполяционно-прогностическую; редукционистскую; оптимизирующую.

1. **Экстраполяционно-прогностическая** аналитическая стратегия определения научно-технологических приоритетов, на наш взгляд, выражена в получившей широкий резонанс Программе «Украина — 2010» [3]. Цель данной Программы, как отмечают инициаторы ее разработки А. Белов, В. Геец и С. Пирожков, заключается в создании «взвешенного сценария-прогноза», ориентированного на выявление «точек стабилизации» [1, с. 31]. По нашему мнению, разработчики Программы исходили из наиболее оптимистической оценки состояния уровня научно-технологического развития современной Украины. Поэтому они определили шесть ключевых приоритетов научно-технологического и инновационного развития страны, которые по сути выражают не столько сами приоритеты, сколько являются экстраполяцией (в смысле перенесения свойств одной системы в другую) общемировых глобальных тенденций современных прогрессивных технологических изменений:

- создание и внедрение экологически приемлемых энерго- и ресурсосберегающих технологий, что обеспечит использование этих технологий в массовом производстве;
- создание и использование перспективных информационных и мехатронных технологий, телекоммуникационных сетей, средств информатики и систем связи отечественного производства;
- разработка новых биотехнологий, включая биотехнологии для сельского хозяйства, перера-

батывающих отраслей легкой и пищевой промышленности, производства лекарств;

- создание научных основ охраны здоровья населения, профилактики заболеваний, защиты генофонда Украины в сложных экологических и социальных условиях, разработка новых методов профилактики, диагностики и лечения заболеваний с внедрением новых лекарственных препаратов и медицинского оборудования;
- создание и практическое применение новых веществ и материалов с заданными эффективными функциональными и конструктивными свойствами;
- развитие конкурентоспособных технологий в самолетостроении, ракетно-космическом комплексе, судо- и автомобилестроении, а также в производстве современных видов вооружений и военной техники.

Весьма характерной чертой Программы «Украина — 2010» является то, что ее разработчики четко обозначили общую тенденцию практической реализации выделенных приоритетов: «Стратегической линией реформирования отношений в сфере научно-технической и инновационной деятельности станет переход от превалирования институционального или базового финансирования учреждений и организаций к преимущественно программно-целевым методам управления» [3, с. 46].

Несмотря на достаточную ясность и четкость формулировки данной стратегии, в концептуальном отношении, как мы полагаем, она является недостаточно конструктивной. Во-первых, в условиях острого экономического кризиса вряд ли возможно быстро и эффективно трансформировать механизмы именно базового финансирования институтов и организаций, связанных с решением задач стимулирования научно-технического прогресса. Ведь решение насущной практической задачи спасения отечественной науки, скорее наоборот, требует резкого увеличения объема именно базового финансирования. Поэтому именно этот фактор должен определять стратегию современной научно-технической политики. Во-вторых, нельзя забывать, что программно-целевые методы управления научно-техническим прогрессом уже успешно применялись в Украине в советский период (да и на Западе, особенно в сфере ВПК) именно в режиме базового финансирования. Поэтому их использование (принимая во внимание и западный опыт) нельзя считать инновацией, если оставить в стороне вопрос об их адаптации к реалиям рыночной трансформации украинского общества.

2. Редукционистская аналитическая стратегия определения приоритетов научно-технологического инновационного развития Украины достаточно наглядно представлена в монографии В. Рижих "Государственное управление научно-техническим прогрессом: экономические аспекты" [4], а также в его докторской диссертации [5]. В данных работах достаточно обстоятельно проанализированы различные аспекты многоплановых ресурсных ограничений, характерных для Украины и других стран, которые и побуждают вести интенсивный поиск в направлении обоснования научно-технологических приоритетов, которые по своим базовым онтологическим характеристикам могут быть сведены (т. е. редуцированы) к понятию "критические технологии". "Критические технологии — это инструмент управления развитием науки, техники и производства в приоритетных отраслях экономики за счет наращивания и эффективного использования достижений научно-технического прогресса, а также это центральный элемент общего подхода к промышленному планированию, созданию и организации серийного производства конкурентоспособных на внутреннем и внешнем рынке видов продукции гражданского и военного назначения, которые являются критически важными для решения приоритетных проблем и задач социально-экономического развития страны, обеспечения национальной безопасности, удовлетворения первоочередных национальных потребностей, сохранения и развития национальной технологической базы" [5, с. 11–12].

Концепция "критических технологий", как считает В. Рижих, позволяет по-новому подойти к проблеме определения приоритетов научно-технологического развития, которые в нынешних условиях развития Украины должны формироваться как семь приоритетов институционального типа [5, с. 17]:

- создание системы "стратегического планирования — программирования — разработки бюджета". Эти задачи должны решать прежде всего министерства экономики, финансов, промышленности вместе с другими министерствами и ведомствами, региональными органами исполнительной власти;
- создание государственной системы межведомственной координации и управления по схеме "наука — техника — технология — производство";
- смена функций отдельных руководящих органов, формирования системы управления, которая складывалась бы из перспективного про-

гнозирования (стратегическое планирование) роста экономики на макроуровне с элементами государственного регулирования на микроуровне на основе правовых, экономических и административных мер;

- создание системы отбора и защиты научно-технических и хозяйственных субъектов (золотой фонд нации) для первоочередной государственной поддержки;
- введение в практику системы государственных приоритетов, которые позволяют решать критические государственные проблемы и задачи социально-экономического развития Украины;
- разработка единой системы экспертизы для обоснованного принятия стратегических решений на всех уровнях власти;
- закладывание в основу отраслевого и территориального планирования схемы развития и размещения производительных сил.

На наш взгляд, главным достоинством данной аналитической стратегии является ее реалистическая направленность. По сути концепция "критических технологий" ориентирует на максимально эффективное использование наличных ресурсов, способных обеспечить экономический рост. Решение этой задачи невозможно без предварительной перестройки всей институциональной системы управления научно-техническим прогрессом, конкретные направления преобразования которой как раз и формулируются в качестве ключевых приоритетов. Однако данная концепция имеет определенные недостатки, которые важно рассмотреть отдельно.

Во-первых, по своему содержанию понятие "критическая технология" выражает не универсальные, а скорее локальные тенденции развития современного научно-технического прогресса, который в условиях, когда наука стала непосредственной производительной силой, развивается отнюдь не в "критическом" режиме. Во-вторых, не является оправданным противопоставление "критических государственных проблем", к числу которых принадлежит и управление НТП, "задачам социально-экономического развития", средством решения которых выступает научно-технический прогресс.

3. Оптимизирующая стратегия определения приоритетов научно-технологического инновационного развития Украины наглядно представлена в исследовательском проекте ученых отдела технологического прогнозирования и инновационной политики Института экономического прогнозирования НАН Украины под руководством Ю. Бажала. Основные результаты, полученные

в итоге реализации данного проекта, были опубликованы в научном докладе "Инновационные факторы экономического роста" [2].

Анализ этого доклада показывает, что главные усилия ученых сосредоточены на изучении и оценке эффективности реализации существующих приоритетных направлений, которые представляют семь государственных научно-технических программ. При этом главным критерием оценки выступает степень фактического выполнения плана финансирования данных программ.

В обобщенном виде данные выполнения плана финансирования государственных научно-технических программ в Украине в 1995–1997 годах представлены в таблице.

Данные выполнения плана финансирования государственных научно-технических программ в Украине

Приоритетные направления	Распределение по годам, %		
	1995	1996	1997
Государственные научно-технические программы	25,9	48,7	31,1
В том числе по направлениям:			
– охрана окружающей среды	25,7	44,7	14,0
– здоровье человека	25,7	49,9	15,3
– производство, переработка и сохранение сельскохозяйственной продукции	24,8	43,6	18,3
– экологически чистая энергетика и ресурсосберегающие технологии	25,4	48,8	29,4
– новые вещества и материалы	29,7	65,3	16,1
– перспективные информационные технологии, средства комплексной автоматизации и связи	26,2	39,2	16,3
– научные проблемы государственного строительства	25,0	39,2	6,8

Данные таблицы достаточно наглядно свидетельствуют об общем неудовлетворительном состоянии в области финансирования приоритетных государственных научно-технических программ. Если к тому же учитывать характерную для Украины технологию данного финансирования, то нетрудно заключить, что нехватка финансовых ресурсов по сути парализует нормальную работу различных коллективов как участников программ. Поэтому вполне оправданным представляется вывод ученых о необходимости оптимизации общего количества приоритетных программ: "Для определения приоритетов технологического развития необходимо применить программно-целевой подход, который дает возможно выявить и оценить информационный научно-технический потенциал в перспективном

периоде с учетом требований подсистем общенационального уровня" [2, с. 26–27].

На основе осуществленных оценок авторы доклада предлагают сократить число приоритетных направлений с семи до пяти, специально выделяя следующие:

- 1) экологически чистая энергетика и ресурсосберегающие технологии;
- 2) перспективные информационные технологии, средства комплексной автоматизации и связи;
- 3) новые вещества и материалы;
- 4) производство, переработка и сохранение сельскохозяйственной продукции;
- 5) биотехнологии.

Примечательно, что сам процесс предлагаемой оптимизации научно-технологических приоритетов авторы связывают с необходимостью перестройки экономического механизма финансирования научно-технологической сферы. Такую ориентацию мы считаем вполне оправданной, поскольку сложившийся режим финансирования, во-первых, не ориентирован на конечные результаты научно-технической деятельности, которые практически не оцениваются в режиме обратной связи органами государственного управления, принимающими решение относительно направлений и объемов финансирования научно-технологической сферы. Во-вторых, этот режим не учитывает открытости современного состояния экономической системы Украины, которая функционирует в жестком режиме международной научно-технической и экономической конкуренции.

Особо значимой, как мы полагаем, является постановка авторами доклада вопроса о **стимулирующей инновационной политике**, представления о которой в целом связываются, во-первых, с оперативной разработкой и внедрением на государственном уровне специальных стимулов инновационных технологических изменений, во-вторых, с явно назревшей практической необходимостью преодоления ряда очевидных кризисных тенденций. Так, в 1998 г. доля предприятий Украины, которые внедряли новые технологические процессы и осваивали новую продукцию, составляла 15,1 % против 26,0 % в 1994 г. Только 1,8 % обследованных в 1998 г. предприятий осуществляли комплексную механизацию и автоматизацию производства, 4,4 % внедряли новые прогрессивные технологические процессы, из них 1,7 % внедряли малоотходные, ресурсосберегающие и безотходные технологические процессы [2, с. 5].

Считая, что постановка вопроса о стимулирующей инновационной политике представляет особую актуальность, в этой связи необходимо создавать и развивать такие институциональные и экономические механизмы стимулирования НТП, которые были бы максимально адекватны реалиям рыночной конкуренции, предпринимательской инициативы, действительному состоянию уровня квалификации и возможностям собственного кадрового потенциала. В более конкретном плане суть стимулирующей инновационной политики может быть выражена следующими специализированными стратегиями:

1) создание нового институционального механизма вневедомственного определения национальных приоритетов научно-технического развития страны с установлением конкретных инновационных экономических целей для объектов бюджетного финансирования научно-технической сферы. Такой механизм можно создать в результате формирования нового государственного института — Государственного фонда фундаментальных исследований;

2) создание института государственной контрактной системы как организационно-управленческого инструмента эффективного использования ограниченных ресурсов госбюджета для реализации определенных приоритетных научно-технических программ и проектов;

3) прямое государственное финансирование инновационных инвестиций по реализации программ структурной перестройки экономики: поддержка усилий по созданию и развитию новых отраслей и производств, которые образуют основу долгосрочного экономического роста страны — прежде всего таких отраслей, как биотехнология, аэрокосмический комплекс, информационные технологии, производство новых материалов и др.;

4) прямое государственное финансирование инвестиций с целью развития инновационной инфраструктуры: активная поддержка процессов развития транспортных и коммуникационных сетей, особенно информационных, с возможностями присоединения к существующей европейской и мировой инфраструктуре бизнеса;

5) введение системы налоговых льгот, в частности при налогообложении на прибыль при условии его использования на инновационные инвестиции. При этом важно внедрить отраслевую дифференциацию налоговых льгот в зависимости от целей и задач национальной политики технологических изменений, которые

должны быть ориентированы на выпуск и реализацию конкурентоспособной инновационной продукции;

6) введение статистического учета относительно объемов и результатов использования инвестиционно-инновационных налоговых льгот;

7) введение системы стимулирования кооперации науки и производства в инновационном процессе: установление льготного режима налогообложения, а также в части норм образования и прекращения деятельности организационных форм, в рамках которых осуществляются кооперативные (общие) научно-исследовательские и внедренческие работы;

8) совершенствование экономических отношений в сфере охраны прав промышленной собственности: создание эффективного нормативно-правового поля для экономической реализации права на интеллектуальную (промышленную) собственность всех участников научно-технологического цикла создания и использования изобретения, чтобы они получили сильную экономическую мотивацию для инновационного творчества;

9) реальное введение в действие положения об ускоренной амортизации основных фондов предприятий: эта мера направлена прежде всего на стимулирование процесса инновационного инвестирования;

10) создание благоприятных условий для развития процессов эффективного формирования конкурентоспособного национального товаропроизводителя инновационных продуктов: проведение активной торговой политики с элементами протекционизма; поддержка проектов совместных исследований и разработок, которые открывают доступ к высоким технологиям; поощрение усилий иностранных инвесторов образовывать совместные предприятия, которые производят наукоемкую продукцию;

11) преодоление деструктивных тенденций деинтеллектуализации высшей школы Украины посредством создания институционального механизма вовлечения ведущих вузов в общенациональные научно-технические программы, более эффективного использования материально-технической и научно-исследовательской базы вузов как основы создания центров научно-технического творчества, технопарков, деловых центров, бизнес-инкубаторов и других инновационных структур;

12) создание управленческого мониторинга, служащего информационной основой для опе-

ративного влияния на процессы творческой и экономической мотивации научной и научно-технической элиты Украины, а также для развития научного сотрудничества и научного туризма.

Важно учитывать, что практические усилия по реализации выделенных направлений в полной мере согласуются с нормами ныне действующих Законов Украины: "О науке и научно-технической деятельности", "Об основах государственной политики в сфере науки и научно-технической деятельности", "О бюджетной системе Украины", "О государственных программах", "О поставках продукции для государственных нужд", "Об инвестиционной деятельности", "Об иностранных инвестициях", "Положение о государственной научно-технической программе", "Об образовании" и др.

Литература

1. Белов О. Ф., Геєць В. М., Пирожков С. І. Про стратегію розвитку України: до розробки проекту "Україна — 2010" // Стратег. панорама. — 1998. — № 1-2. — С. 31-34.
2. Інноваційні фактори економічного зростання / Ю. М. Бажал, В. П. Александрова, М. С. Данько та ін.; Відп. ред. Ю. М. Бажал. — К.: Ін-т екон. прогнозування НАН України, 1999. — 54 с.
3. Програма "Україна — 2010" (проект). — К., 1999. — 96 с.
4. Рижих В. Н. Государственное управление научно-техническим прогрессом: экономические аспекты. — Х.: Прапор, 1998. — 398 с.
5. Рижих В. М. Державне управління науково-технічним прогресом: економічні аспекти. — Автореф. дис. ... д-ра наук з держ. управ. — К., 1999. — 36 с.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В СИСТЕМІ РОЗПОДІЛУ ВЛАД: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 147–150

Тривалий час теорію розподілу влад радянська наука трактувала виключно як буржуазну, а тому не вважала її прогресивною. Систему “одновладного правління”, яку пропагував у своїх працях італійський мислитель Нікколо Макіавеллі (1469–1527), застосовували в умовах різних авторитарних і тоталітарних режимів (феодалних, воєнних, теократичних, фашистських та ін.), а нині за нею функціонують деякі держави (Саудівська Аравія, Оман, Катар, Йорданія та ін.). На жаль, цю систему практикували до останнього часу і соціалістичні держави. В СРСР вона була відома як принцип єдності влади на основі повновладдя Рад [8].

Державна влада у той час була партійно-адміністративною, яка повністю контролювала всі гілки влади — законодавчу, виконавчу та судову.

У наш час основним принципом організації державної влади є розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, що закріплено статтею 6 Конституції України: “У відповідності з цим визначається і система державних органів, які здійснюють державну владу в Україні: єдиний законодавчий орган, органи виконавчої та судової влади. Саме ці державні органи є суб'єктами конституційно-правових відносин щодо організації і здійснення влади в Україні” [11].

Це питання можна дослідити виходячи з історичних і загальних положень теорії та практики розподілу державної влади і місця виконавчої влади у відомій системі, а також спираючись на праці класичних представників цієї теорії — Д. Локка, Ш. Монтеск'є, І. Канта.

Ідеї цих авторів були застосовані на практиці в державному будівництві країн, які посідають лідируюче місце у світі.

Ідею розподілу влад сформували ще в епоху Стародавньої Греції такі відомі вчені-філософи, як Платон, Аристотель, Полібій, Цицерон. Наприклад, Платон (428–348 р. до н. е.) у своїх працях зазначав, що він передбачає близьку загибель такої держави, де закон не має сили і над ним панує якась влада. Навпаки, панування закону над владарями — це шлях рятування держави [13, с. 365].

Цю ідею поділяв і розвинув Аристотель (384–322 р. до н. е.), який зазначав, що там, де закон не має влади, немає місця для жодної форми державного режиму, оскільки закон повинен панувати над усім [13, с. 29].

Висловлюючи у своїх ученнях інтереси тих чи інших класів та соціальних прошарків, які належали певній частині античного суспільства, вчені виходили із концепції єдності громадян у державі. Це стосувалося як вільних громадян, так і рабів. У цілях зміцнення такої єдності особливу увагу вчені приділяли “... питанню розподілу єдиної державної влади на окремі влади, як результат розподілу праці в роботі державного механізму” [1, с. 4].

Оформлення ідеї розподілу влад в класичну політико-правову теорію пов'язане з ім'ям її родоначальника англійського філософа-мислителя Джона Локка (1632–1704). З його точки зору ця теорія має практичну цінність, коли використовується як досягнення соціально-класового компромісу і громадської згоди шляхом встановлення рівноваги та взаємного обмеження впливу соціально-політичних сил суспільства, тобто оптимального розподілу їх інтересів.

Д. Локк вивчав організацію державної влади загалом з позиції звичайного права та суспільного договору. Виконавчу владу він розглядав як

закономірне продовження законодавчої влади, коли прийняті закони підлягають постійному виконанню: "... оскільки закони видаються один раз і в короткий строк володіють постійною та стійкою силою та потребують неперервного виконання або спостереження за цим виконанням, тому необхідно, щоб постійно існувала влада, яка б слідувала за виконанням цих законів, що створені і мають силу. Виходячи з цього законодавчу та виконавчу гілки влади часто треба розділяти" [7, с. 347].

Розподіл впливу державних органів влади "... координований між собою та з'єднується системою стримувань і противаг, вони підкоряються один одному" [7, с. 30]. Тут законодавча влада виступає як верховна відносно виконавчої влади, оскільки вона є втіленням суспільної влади народу: "У всіх випадках, поки існує правління, законодавча влада є верховною. Саме тому, що вона може створювати закони для інших, вона повинна бути вище за них" [7, с. 350]. Оскільки ця влада є законодавчою в суспільстві лише тому, що вона володіє правом створювати закони для всіх і для кожного члена суспільства, регламентуючи їхню поведінку і маючи силу для покарання, коли порушені правила поведінки, тому законодавча влада повинна бути верховною і всі останні влади виходять з неї та підпорядковані їй" [7, с. 351].

Виконавчу владу Д. Локк передбачав як похідну від законодавчої: "...і коли законодавчий орган передавав виконання створених їм законів в інші руки" [7, с. 351]. Судову владу він не виокремлював, а бачив в ній продовження законодавчої та виконавчої гілок влади.

У прогресивнішому та повнішому вигляді теорію розподілу влад пізніше обґрунтував Шарль Луї Монтеск'є (1689–1755), один з найяскравіших французьких юристів і політичних мислителів.

У 1743 р. побачила світ його праця "Про дух закону". Головна ідея цього твору — політична свобода. Умовою забезпечення політичної свободи він називає "справедливі закони і достойну організацію влади" [9, с. 296]. На відміну від Д. Локка він вважав, що люди жили за натуральними законами ще у природному стані і втратили такі права після виходу з цього стану. Шлях встановлення природно-людських справ пролягає через суспільний договір, державу та її закони. Розподіл влади в державі забезпечує індивідуальну свободу особи через політично-правові гарантії для цього з боку держави: "Для громадянина політична свобода є душевним спокоєм,

заснованим на переконанні своєї безпеки. Щоб мати цю свободу, необхідне таке правління, при якому один громадянин може не боятися іншого громадянина" [9, с. 272–290].

Ш. Монтеск'є зазначав, що в кожній державі є три види влади: законодавча, виконавча, яка діяла б в межах міжнародного права, та виконавча, яка діяла б в межах цивільного права (судова).

Фактично Ш. Монтеск'є розвивав та удосконалював ідеї Д. Локка про розподіл державної влади. Це знаходило свій прояв, по-перше, в тому, що в одних органах не може зосереджуватися вся повнота влади: "Якщо влада законодавча і виконавча будуть об'єднані в одній особі або установі, то свободи не буде, оскільки можна побоюватися, що цим монарх або сенат буде створювати тиранічні закони для того, щоб їх застосовувати". По-друге, Ш. Монтеск'є деякою мірою виокремив третю владу — судову, яка б "... підпорядковувалась тільки єдиним для всіх вимогам закону" [9, с. 291].

Таким чином, забезпечення свободи Ш. Монтеск'є пов'язав із заходами розподілу влад у всіх відомих правліннях. Щоб не було можливості зловживати владою, він запропонував такий порядок справ, при якому різні влади могли б взаємно стримувати одна одну. Із цього можна дійти висновку, що в ідеї розподілу влад у Д. Локка і Ш. Монтеск'є можна спостерігати чітку тенденцію до визнання керуючої ролі законодавчої влади відносно виконавчої та судової та її первісності по відношенню до них.

Класичну теоретичну завершеність ідея розподілу влад отримала з обґрунтуванням її німецьким вченим і філософом Іммануїлом Кантом (1724–1804). З його точки зору влади державних органів "скоординовані між собою", з'єднуються між собою системою взаємних стримувань і противаг, "... підкорені одна одній таким чином, що одна з них не може узурпувати функції іншої" [3, с. 237].

Виконавчу владу І. Кант зосередив в правителі, який був би повіреною особою держави, формував органи державного управління та управляв би їх роботою через видання підзаконних актів.

Як і попередні дослідники цих питань Д. Локк і Ш. Монтеск'є, І. Кант згадує принцип контрастності, кажучи про неможливість покарання глави виконавчої влади на підставі того, що це прерогатива самої виконавчої влади. Тут його не можна розглядати як главу держави, а звідси його як спадкоємця не можна притягати до юридич-

ної відповідальності зі всіма впливаючими з цього наслідками. Це положення І. Кант обґрунтував у завуальованій формі, однак його вчення про право і правову політику, правову організацію державного життя актуальні для сучасного будівництва нашої держави.

Аналіз праць родоначальників теорії розподілу влад показує, що всі вони визнають законодавчу владу верховною відносно виконавчої і судової. Якщо взаємодія цих гілок державної влади будуватиметься іншим чином, то втрачаються зміст цього поняття та його практична цінність. Водночас це вчення не обґрунтовує домінацію законодавчої влади над іншими, оскільки таке співвідношення призводить до нівелювання ступеня практичної ефективності розподілу влад.

Відомий реформатор П. А. Столипін зазначав з цього приводу: "... як легко законодавцям давати закони незалежно від необхідності їх виконання" [12].

З цього приводу також справедливо зазначав Д. Н. Керімов щодо некоректності самої постановки питання відносно пріоритетності парламентських або президентських структур влади [4].

Іншу думку висловлює Н. Прозорова, яка вважає, що "... верховенство представницьких органів над урядовими — ознака більшої демократичності, ніж навпаки. У кожного з цих органів влади є свої безперечні верхи" [10].

Президент як глава держави повинен регулювати відносини між законодавчою та виконавчою гілками владами, збалансовувати та координувати їх діяльність. Провідні вчені, зокрема В. Шаповал, висловлюються з цього приводу, що за таких умов, з одного боку, правовий статус уряду аж ніяк не може мати якесь другорядне значення, адже саме на уряд покладається основний тягар організаційної роботи з реалізації функцій і повноважень виконавчої влади. З іншого боку, за наявності двоїстості виконавчої влади правовий статус Президента визначається тим, що він структурно не входить до жодної сфери. Водночас Президент є главою держави із значними повноваженнями у сфері виконавчої влади [14].

Особливості розподілу між законодавчою і виконавчою гілками влади в Україні, відносини між Верховною Радою і Президентом України, Президентом і Кабінетом Міністрів України визначаються запровадженою у країні змішаною формою правління, досить близькою до французької моделі, однак з істотними відмінностями.

Україна пройшла складний шлях становлення своєї державності. Зазначимо, що з часу от-

римання незалежності у серпні до грудня 1991 р. вона мала риси парламентської республіки, після періоду із запровадженням поста Президента України — парламентсько-президентської, а після вересня 1993 р. до червня 1994 р. на основі Указу Президента "Про керівництво Кабінетом Міністрів України" від 27 вересня 1993 р. № 383/83, яким Президент поклав на себе обов'язки щодо безпосереднього керівництва Кабінетом Міністрів, вона була фактично президентською республікою [5, с. 12].

Сьогодні систему розподілу влад обрали понад сто країн світу, тому не можна стверджувати, що ця система є власне "буржуазною" і не підходить для державотворення в Україні. На користь цієї системи, по-перше, свідчать закономірності політичного розвитку нашої держави, по-друге, без неї неможливо застосувати засади політичної демократії, громадянського суспільства і правової держави, забезпечити права людини, що взаємопов'язане в ідеологічному, економічному і політичному аспектах.

В інституціональному плані система розподілу влад веде до того, що саме здійснення влади стає стриманішим, оскільки базується на потрібній рівновазі [8]:

- між державними владами і свободою особи;
- між органами законодавчої, виконавчої і судової влади;
- між органами державної влади і органами місцевого та регіонального самоврядування.

Форми державного правління, визначення статусу вищих органів держави, співвідношення державної влади і органів місцевого самоврядування — ці питання пройшли певний рубіж у теоретичних дискусіях і практичних пошуках. "Актуальними слід визнати осмислення проблем організації виконавчої влади і конституційного статусу органів, наділених повноваженнями у сфері цієї влади" [14].

На відміну від законодавчої влади, яка є первісною, виконавча влада по суті є правозастосувальною, що походить від *ad-ministrare*, тобто управління, а точніше — "служити для". Корінь цього слова "minus" свідчить про те, що адміністрація завжди перебуває в підпорядкованому становищі і над нею є хтось, кому і належить влада [6, с. 334–335].

Завдання виконавчої влади належать до таких, які завжди нерушимі і полягають у виконанні доручень, що їх надають її носії.

Суттєвою ознакою виконавчої влади є універсальний і предметний характер. Універсальність відбиває той факт, що її форми діють неперерв-

но на всій території держави. Предметність означає, що виконавча влада на відміну від законодавчої та судової має інший зміст, оскільки спирається на людські, матеріальні та фінансові ресурси. Вона водночас використовує інструменти службового підвищення і систему заохочень, має у своїх органах велику адміністративну силу — у чиновниках, армії, працівниках правоохоронних органів, органів безпеки і т. ін.

Згадані ознаки, особливості, які носять "силовий характер" виконавчої влади, складають об'єктивну основу для можливої узурпації всієї повноти державної влади. Тут дуже важливо мати дійові механізми стримувань і противаг. Ці важелі політичної відповідальності діють як з боку законодавчої влади через розвинене законодавство — правові закони, так і з боку судової влади — через судовий контроль та конституційний нагляд.

Аналізуючи проблему розподілу влади, зазначимо, що сучасне сприйняття цієї ідеї спирається на різні трактування її змісту. У всіх варіантах цього трактування існує саме ця система стримувань і противаг. У нашій державі суб'єктами цієї системи за Конституцією України є Верховна Рада, Президент, Кабінет Міністрів, Конституційний суд і Верховний Суд. Система стримувань і противаг функціонує завдяки певним повноваженням у зазначених органах, які якоюсь мірою обмежують їх дії.

Таким чином, виконавча влада в системі розподілу влад грає другорядну роль, вона підзаконна, має універсальний, предметний і організаційний характер, спрямована на забезпечення виконання законів та інших актів законодавчої влади.

Думки провідних учених з цього питання розбігаються. Наприклад, В. Шаповал вважає, що правовий статус цієї влади аж ніяк не може мати якесь другорядне значення, адже на уряд покладаються організаційні роботи з реалізації функцій і повноважень виконавчої влади [14].

Виконавча влада реалізується державою через уряд, який здійснює верховне політичне керівництво та загальне управління справами суспільства.

Статус Кабінету Міністрів визначений статтею 113 Конституції України, що надає йому повноваження вищого органу у системі органів виконавчої влади, який відповідальний перед Президентом та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України.

Взаємодія виконавчої та законодавчої гілок влади займає одне з основних положень в сучасній теорії і практиці. З одного боку, демократія пропонує чіткий розподіл повноважень між законодавчою та виконавчою гілками владами, з іншого — вона не виключає можливості виникнення конфлікту між ними [2].

Література

1. Абашмадзе В. Учение о разделении власти и его критика. — Тбилиси, 1972.
2. Грозицкая Т. Теория и практика демократии о взаимодействии властей в государстве // Юрид. вестн. — 1997. — № 4. — С. 92–95.
3. Кант И. Сочинения: В 4 т. — Т. 4: Метафизика права. — Ч. 2.
4. Керимов Д. Н. Нет места только многовластию // Правда. — 1993. — 10 марта.
5. Кудряченко А. Конституціоналізація президентури в Україні // Конституційний процес в Україні і політичній партії. — К., 1996.
6. Лазарев В. В. Общая теория права и государства. — М., 1997.
7. Локк Д. Сочинения: В 3 т. — Т. 3: Два трактата о правлении. — М., 1988.
8. Мартиненко П. Розподіл влад — основа президентської республіки // Політика і час. — 1992. — № 9–10. — С. 11–16.
9. Монтеск'є Ш. Л. О духе законов: Избр. произведения. — М., 1955.
10. Прозорова Н. Розподіл влад // Демократична Україна. — 1993. — 11 берез.
11. Солов'євич І. Сутність державної влади в Україні // Право України. — 1997. — № 11. — С. 15–16.
12. Столипін П. А. Доповідь при відкритті другої Державної Думи 2 березня 1907 р.
13. Фролов І. Т. Філософський словник. — М., 1987.
14. Шаповал В. Виконавча влада: правовий статус і реалії // Уряд. кур'єр. — 1996. — № 238–239, 19 груд.

Ю. В. ЯСЕНЧУК, заст. керівника
(Апарат Верховної Ради України, м. Київ)

ПАРЛАМЕНТ І УРЯД УКРАЇНИ: КРОКИ ДО СПІВПРАЦІ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 151–153

На сучасному етапі розвитку українського суспільства вдосконалення владних відносин полягає як в оптимальному розподілі влади між її гілками, так і у бажанні та можливості тих, хто їх представляє, співпрацювати заради покращання результатів своєї діяльності, на користь держави та народу.

Президент України неодноразово наголошував, що він підтримував і надалі підтримуватиме тісну конструктивну співпрацю між законодавчою і виконавчою гілками влади в Україні. “У цьому запорука успішної реалізації завдань соціально-економічного розвитку, зростання добробуту народу, демократизації суспільного життя, зміцнення міжнародних позицій та піднесення авторитету України у світі” — наголошував він у своєму зверненні до Верховної Ради України у травні 2002 року.

Одну із спроб налагодження співпраці гілок влади було зроблено ще навесні 2001 року, коли уряд України ініціював укладення “владного договору” між Кабінетом Міністрів і Верховною Радою при політичному посередництві Президента України. Однак, на жаль, цю ініціативу уряду парламент не підтримав.

Враховуючи досвід попереднього уряду, який виходив з того, що жодна з існуючих у державі проблем не може бути розв’язана без відповідного законодавчого забезпечення, що стабільна та ефективна діяльність виконавчої влади можлива лише за наявності політичної підтримки законодавчого органу, новий Кабінет Міністрів України за умов відсутності законодавчо врегульованих механізмів взаємодії двох гілок влади, а також проурядової парламентської коаліції був змушений шукати нових шляхів співпраці

з Верховною Радою України. З цією метою у червні 2001 року було створено спільний дорадчий орган — Консультативну раду з питань співробітництва Кабінету Міністрів України і Верховної Ради України (далі — Консультативна рада).

Однією з головних умов упровадження нової форми взаємодії виконавчого та законодавчого органів було створення атмосфери взаємної довіри і спільної відповідальності двох гілок влади за наслідки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку держави.

Перед Консультативною радою поставили такі основні завдання:

- поглиблення співробітництва та запровадження постійних консультацій між двома гілками влади;
- визначення проблем, які потребують першочергового розв’язання Верховною Радою України і Кабінетом Міністрів України;
- вироблення узгоджених позицій щодо основних засад державної політики у тій чи іншій сфері шляхом прийняття відповідних законодавчих актів та забезпечення їх виконання;
- сприяння законодавчому забезпеченню організації діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування відповідно до Конституції України, вирішення інших питань, що мають важливе суспільно-політичне та соціально-економічне значення.

Перелічені завдання передбачалося здійснювати шляхом:

- внесення пропозицій щодо розроблення Кабінетом Міністрів України та розгляду Верховною Радою України проектів законодавчих актів;

- розробки механізмів застосування прийнятих Верховною Радою України законів, здійснення моніторингу ефективності їх реалізації;
- участі у розробленні програми діяльності уряду, сприяння розгляду і прийняттю рішення щодо її схвалення;
- подання в установленому порядку Верховній Раді України і Кабінету Міністрів України пропозицій щодо підвищення ефективності діяльності органів державної влади, зокрема з питань призначення на посади та звільнення з посад членів уряду, керівників центральних і місцевих органів виконавчої влади.

Консультативну раду очолювали два співголови — Прем'єр-міністр України та Перший заступник Голови Верховної Ради України.

До складу Консультативної ради входили керівники всіх зареєстрованих у встановленому порядку депутатських фракцій і груп Верховної Ради України, керівники Апарату Верховної Ради України та Секретаріату Кабінету Міністрів України.

Персональний склад Консультативної ради затверджувався Кабінетом Міністрів України з урахуванням пропозицій Верховної Ради України.

Головною організаційною формою діяльності Консультативної ради були засідання, які проводилися безпосередньо напередодні голосувань під час пленарних засідань Верховної Ради України не рідше одного разу на тиждень, а в інший період роботи — в міру необхідності.

За пропозиціями співголів та за погодженням з членами Консультативної ради у засіданнях брали участь народні депутати України, керівники центральних органів виконавчої влади та Національного банку України.

Домовленості, що досягалися під час засідань Консультативної ради, приймалися більшістю голосів її членів та оформлялися відповідними протоколами.

Пропозиції Консультативної ради, реалізація яких вимагала застосування повноважень Президента України, подавались йому за підписом співголів ради.

Робота Консультативної ради загалом мала позитивний вплив на прийняття рішень під час пленарних засідань Верховної Ради України. Результатами її діяльності стало підвищення рівня підтримки народними депутатами України проектів законодавчих актів, внесених Кабінетом Міністрів України. Так, за час роботи Консультативної ради на її засіданнях було обгово-

рено 53 законопроекти, з яких 48 було розглянуто Верховною Радою України, 22 — прийнято загалом, що становить 45,8 % загальної кількості розглянутих законопроектів, 4 — в першому та другому читанні, а 22 законопроекти відхилено та знято з розгляду, що становить 45,8 % загальної кількості розглянутих законопроектів. З 22 законопроектів, прийнятих загалом, шість законів було повернуто парламенту з пропозиціями Президента України, що становить 27,2 % усіх прийнятих законопроектів.

Порівняльні дані щодо результативності розгляду урядових законопроектів у Верховній Раді України до і після утворення Консультативної ради за приблизно однаковий період наведено у таблиці.

Порівняльна таблиця даних щодо результативності розгляду урядових законопроектів до і після утворення Консультативної ради

Стан проходження законопроектів	За відсутності Консультативної ради (грудень 2000 р. — червень 2001 р.)	За наявності Консультативної ради (липень 2001 р. — лютий 2002 р.)
Розглянуто разом	141 (100)	168 (100)
Прийнято загалом	48 (34,0)	94 (55,9)
Прийнято в першому-другому читанні	21 (14,8)	15 (8,9)
Направлено на доопрацювання та враховано в інших проектах	14 (9,9)	9 (5,4)
Відхилено та знято з розгляду	58 (41,1)	50 (29,8)
Повернуто з пропозиціями Президента України	6 (12,5)	8 (8,5)

Примітка. Цифри у дужках — це відсоток від загальної кількості розглянутих законопроектів.

Аналіз цих результатів дає підстави стверджувати, що діяльність Консультативної ради позитивно впливала на ефективність роботи парламенту. Значно підвищилася результативність прийняття законопроектів загалом, зменшилась кількість відхилених законопроектів і таких, що були повернуті з пропозиціями Президента України.

Під час засідань Консультативної ради її співголови в межах своїх повноважень на підставі досягнутих домовленостей надавали відповідні доручення комітетам та іншим органам Верхов-

ної Ради України, центральним та місцевим органам виконавчої влади, зокрема щодо розроблення відповідних актів Верховної Ради і Кабінету Міністрів України згідно зі встановленими для цього процедурами.

Під час обговорення законопроектів за дорученням Прем'єр-міністра України керівники відповідних центральних органів виконавчої влади надавали членам Консультативної ради необхідну інформацію з обговорюваних питань та відповідали на їхні запитання. Консультативна рада за результатами обговорення законопроектів, відповідно до висловлених пропозицій і зауважень, ухвалювала відповідні рішення, які мали рекомендаційний характер для депутатських фракцій і груп.

Завдяки проведеним консультаціям Верховна Рада України ухвалила низку законопроектів, серед яких були закон "Про Державний бюджет України на 2002 рік", Земельний кодекс України. Ці законопроекти неодноразово розглядалися на засіданнях Консультативної ради, де було досягнуто домовленостей щодо вирішення принципових питань загальнодержавного значення.

На засіданнях Консультативної ради було ухвалено також рішення про повернення до розгляду законопроекту "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", який був внесений урядом ще на першій сесії Верховної Ради України третього скликання, а згодом прийнятий парламентом у першому читанні.

Зазначимо, що не всі законопроекти, які обговорювалися на засіданнях Консультативної ради, були в подальшому ухвалені Верховною Радою України. Це стосується передусім проекту Податкового кодексу України, який неодноразово розглядався на засіданнях Консультативної ради, але так і не був прийнятий Верховною Радою України.

Усього за період з липня 2001 року по січень 2002 року відбулось 12 засідань Консультативної ради. Оскільки парламентська більшість у Верховній Раді України наприкінці 2001 року перестала бути стабільною, а на початку 2002 року фактично припинила своє існування, діяльність Консультативної ради поступово втратила свою ефективність.

Таким чином, діяльність Консультативної ради була доцільною і ефективною лише за наявності стабільної парламентської більшості. Як тільки парламентська більшість перестала існувати,

ефективність Консультативної ради почала знижуватися, що, у свою чергу, вплинуло на результативність розгляду урядових законопроектів.

На сучасному етапі перспективного значення набуває створення цілісної, дієвої, авторитетної системи владних відносин на основі Конституції України, яка сприяла б розв'язанню суперечностей між суб'єктами і об'єктами політичного процесу, послідовному реформуванню українського суспільства. Тому створення парламентської більшості у Верховній Раді України і надалі залишається одним з найважливіших чинників ефективної її діяльності та сталого розвитку владних відносин в Україні. Відтак з формуванням парламентської більшості (ситуативної) знову постане питання про необхідність укладення "владного договору" між урядом та Верховною Радою України за умови політичного арбітражу Президента України. Утворення більшості у вигляді можливих різновидів коаліцій та наступне підписання коаліційної угоди неминуче поставить питання щодо участі парламенту у формуванні уряду України і внесення у зв'язку з цим відповідних змін до Конституції України. Це стане важливим кроком на шляху подальшої співпраці між гілками державної влади. У свою чергу політична структуризація українського суспільства позитивно впливатиме на організацію системи владних відносин та стабільність у державі.

Література

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30.
2. Кучма Л. Д. Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році". — К.: Інформ.-вид. центр Держкомстату України, 2002. — С. 412.
3. Формування парламентської більшості: стан, проблеми, перспективи // Матер. круглого столу. — К.: Видавничий Дім "Юридична книга", 2000. — С. 112.
4. Гаврилов Н. И. Мера государственности демократического государства. — К., 1997.
5. Гаджиев К. С. Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования // Вопр. философии. — 1991. — № 7. — С. 30.
6. Кириченко С. Громадянське суспільство і правова держава: поняття та зміст. — К., 1999.
7. Кочетков А. П. О формировании гражданского общества // Социально-политические науки. — 1992. — № 1. — С. 14.

*І. І. КЛИМКОВА, магістр**(Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ)*

ДІЄВІСТЬ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ: ФАКТОРИ ВПЛИВУ (У КОНТЕКСТІ ДІЮЧИХ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ УКРАЇНИ І БІЛОРУСІ)

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 154–157

У перехідних суспільствах, до яких належать Україна і Білорусь, велику роль відіграє виборче законодавство, яке є дійовим інструментом розбудови демократії та формування демократичних інститутів.

Успіх, ефективність, цілеспрямованість і, якщо хочете, економічність виборчої кампанії підпорядковуються багатьом чинникам як об'єктивним, так і суб'єктивним, але чи не визначальним є вирішення питання, за якою ж системою має діяти механіка, щоб прийти до успіху. Успіх же, безперечно, полягає в тому, що склад найвищого законодавчого органу країни буде максимально наближений до такого, що спроможний буде дієво розв'язувати найскладніші економічні, політичні та соціально-культурні проблеми країни.

Як відомо, термін "виборча система" розкриває певний механізм поділу мандатів депутатів між кандидатами залежно від результатів голосування виборців (при застосуванні прямого виборчого права) або інших уповноважених осіб (при застосуванні непрямого виборчого права). Світовій практиці відомо кілька основних типів виборчих систем: мажоритарні, пропорційні, змішані та куріальні. Найпростішими та найпоширенішими є мажоритарні. Сутність цих систем розкривається вже у назві, яка походить від французького *majoritee* — більшість. Зупинимось трохи на різновидах мажоритарних систем, оскільки вони є найпоширенішими у світі і частково застосовуються у діючих виборчих системах України і Білорусі.

За одномандатною мажоритарною системою обраним вважається депутат, який отримав на виборах відносну більшість голосів у певному окрузі. При застосуванні багатомандатної мажори-

тарної системи виборці мають таку кількість голосів, яка відповідає кількості депутатів від виборчого округу.

Виборче законодавство України передбачає утворення як одномандатних (для виборів половини народних депутатів України, для виборів депутатів сільських, селищних, міських, районних у містах рад, сільських, селищних, міських голів), так і багатомандатних виборчих округів — загальнодержавного (для виборів половини народних депутатів України) та мажоритарних (для виборів депутатів районних, обласних рад).

Наслідки дії мажоритарної виборчої системи в Україні, при застосуванні якої проходили вибори до українського парламенту 1994 року, печальовідомі: глибока економічна криза, витoki якої почасти полягали у неспроможності парламентарів приймати необхідні для країни закони для проведення основних політичних та економічних реформ. У свою чергу ця неспроможність приймати рішення ґрунтувалася на відсутності структури у парламенті, абсолютному хаосі й загостренні протиріч між виконавчою та законодавчою гілками влади. Отже, через такий причинно-наслідковий ланцюг, який, на жаль, можна простежити лише з відстані, було втрачено досить тривалий проміжок часу — 5 років, які фактично звели нанівець започаткування демократичної перебудови та економічних реформ.

Вибори народних депутатів України 1998 року проходили вже за новим законом, який закріпив змішану мажоритарно-пропорційну систему, але результати їх також не були однозначними. Постало безліч питань. І хоча досвід виборів до парламенту 1998 року став не найгіршим в історії України, доведеться все ж таки визнати, що до

ідеалу було ще дуже далеко. Отже, 1998 року до українського парламенту було обрано 450 депутатів: 225 за пропорційною і 225 за мажоритарною системою.

Пропорційні виборчі системи також досить часто застосовуються у світовій практиці і характеризуються насамперед розподілом депутатських мандатів пропорційно до кількості голосів, поданих за одну з партій у багатомандатних виборчих округах. При цьому кількість мандатів від певного виборчого округу визначається залежно від співвідношення кількості населення округу до загальної кількості населення або виборців країни. На перший погляд, пропорційна система здається більш демократичною, але вона може сприяти утворенню в парламенті дрібних фракцій, а це є дуже небезпечним для роботи парламенту, бо заважає формуванню парламентської більшості, у свою чергу паралізуючи або значно затягуючи обговорення чи прийняття законів. Дрібні фракції також суттєво дестабілізують політичне середовище у суспільстві, тому ефективно використати пропорційну систему можна лише за умови існування реальної багатопартійності у країні. В Україні ця система була застосована під час останніх виборів у парламент як складова змішаної виборчої системи: за нею було обрано 50 % народних депутатів України.

Початок вересня 2001 року ознаменував в Україні і Білорусі переддень чергових виборів. У Білорусі це були вибори президента, а в Україні — парламенту. Білорусь йшла на кілька кроків попереду (за часовими характеристиками), тому маємо нагоду порівняти дієвість застосовуваних систем. У нас Закон України "Про вибори народних депутатів України" після триразового накладання президентського вето був нарешті схвалений і підписаний 18 жовтня 2001 року, коли вибори в Білорусі вже відбулися. Оцінюючи їх результати, зазначимо, що вони не спрацювали на користь нового закону в Україні. Зв'язок полягає в тому, що після обговорень трьох версій закону у Верховній Раді, коли прихильники зміни співвідношення пропорцій чи запровадження суто пропорційної системи обґрунтовували свої позиції необхідністю укріплення демократії, а також структуризації суспільства і парламенту, постало порівняння України та Білорусі на тлі щойно проведених президентських виборів у Білорусі. Сутність цього порівняння полягала в тому, що незаперечний факт ствердження авторитарного режиму в Білорусі, яке нині завдячує саме застосуванню діючої мажоритарної виборчої системи, нашою ж на цілком послідовну думку, що до такого ж режиму є бажання повернути й Україну. Всі спроби переконати главу держави в тому, що пропорційний закон найдосконаліший та відповідає вимогам часу, були нерезультативними. Хоча дуже показовим у цьому плані є досвід використання пропорційної виборчої системи, вибір якої впливає на структурування політичної системи у країні (зокрема, на кількість політичних партій), у Польщі, коли на виборах 1997 року скорочення кількості політичних партій до шести сталося завдяки об'єднанню антисоціалістичних сил. Через таке перегрупування кількість голосів, поданих за партії, що увійшли до блоку, зросла від 5 % на попередніх виборах до 34 %. На думку Президента України, суто партійні вибори обмежують права виборців, які не бажають бути членами або прихильниками якихось партій, на прямі вибори органів влади, зокрема парламенту, який є єдиним законодавчим органом. На цей варіант було накладено вето, як і на варіант, що передбачав зміну пропорції у співвідношенні 25 на 75, що означало обирання 335 депутатів за партійними списками та 115 за мажоритарними округами, а також і на редакцію, де була зазначена зміна пропорції 70 на 30. Але всі ці довгі маніпуляції з варіантами закону зрештою призвели до того, що деякі з найвпливовіших партій, такі як СДПУ(о), відмовившись від своїх попередніх поглядів, проголосували за стару систему 50 на 50, підтримавши Президента України. Нарешті 18 жовтня 2001 року Закон України "Про вибори народних депутатів України" набрав чинності. Можна передбачити, що після звернення Президента з листом до Верховної Ради, в якому він звернув увагу народних депутатів на певні неточності у прийнятому законі, наголосивши на положеннях Закону, які все ще не повною мірою забезпечують загальне, рівне і пряме виборче право, дебати й суперечки у Верховній Раді зведуться до процедури утворення виборчих комісій на місцях, а відтак і процедури контролювання ходу голосування та підрахування його результатів.

У вересні 2001 року політологи вже почали прогнозувати результати виборчого процесу в Україні, дискутували про перебіг виборчих процедур, але не піддавали сумнівам демократичність самої процедури. У Білорусі ж обговорення та прогнозування зводилося практично до однієї думки, що панувала як серед політологів, так і серед пересічних виборців: вибори будуть сфальсифіковані, антидемократичні, але найдив-

ніше це те, що з такими результатами виборці погодяться, а світове співтовариство незалежно від того, якою буде влада — легітимною, нелегітимною, визнає того, хто контролюватиме ситуацію у країні. Саме така ситуація склалася у країні, яка незабаром стане найближчою сусідкою Євросоюзу. Для того щоб спробувати з'ясувати, проаналізувати і спрогнозувати якийсь певний перебіг виборчого процесу в обох країнах, не завадить нагадати, якими ж з існуючих виборчих систем керуються уряди розглядуваних двох країн, як діє виборче законодавство у цих країнах.

Обговорювати можливість застосування пропорційної системи в Білорусі взагалі здається безперспективним, принаймні на сьогоднішній день, коли авторитарний режим країни вимагується дуже виразно, коли виборче законодавство країни не лишає вибору для виборця, а кількість "партій-фантомів", які припиняють своє існування одразу після того, як скористались своїм правом висування кандидатів у депутати, перевищує усі можливі рівні.

Виборче законодавство Білорусі представлене на відміну від українського єдиним законодавчим актом "Избирательным кодексом Республики Беларусь", який закріплює мажоритарну виборчу систему у країні з 31 січня 2000 року. Цей кодекс передбачає утворення лише одномандатних округів, що значно обмежує права виборця, не дає змоги повністю вирішити питання свого вибору, тобто не лише віддати перевагу якійсь певній партії чи блоку, а й обрати найкращого кандидата, як це робиться при застосуванні багатомандатної мажоритарної системи.

За таких умов, коли пересічний виборець не в змозі відстежити лавиноподібну кількість новоутворюваних партій, парламент, обраний за пропорційною системою, у кращому разі можна було назвати "мертвонародженим", а в гіршому його існування могло б викликати швидку економічну кризу у країні, як це було після виборів до парламенту в Україні в 1994 році.

Нині у Республіці Білорусь діє мажоритарна система, яка передбачає обрання членів парламенту за одномандатними виборчими округами (по одному кандидату від кожного виборчого округу: разом у республіці діє 110 виборчих округів). Такий безваріантний механізм закріплений законодавчо. Але та виборча система, що за певних обставин і в певний час негативно працювала в Україні, має зовсім інакші результати в Білорусі. Тому думка, що на всьому пострадянському просторі виборча система Білорусі

залишається найконсервативнішою, є досить неоднозначною. Якщо порівняти її, наприклад, з виборчою системою 1994 року в Україні, то тут Україна явно виглядатиме не найкращим чином, бо Закон України "Про вибори народних депутатів України" 1993 року був створений і затверджений для утримання інтересів правлячої верхівки попереднього радянського парламенту. Але те, що ця система не є демократичною, — факт незаперечний. Хоча під час паралельного аналізу висвітлюється парадокс, який полягає в тому, що в Білорусі затверджено "Избирательный кодекс Республики Беларусь", який є діючим, але не "дієвим". Такого кодексу потребує і українське виборче законодавство, яке складається з триступеневого комплексу законодавчих актів. Уже неодноразово наголошувалось на тому, що Україні необхідний чітко виписаний виборчий кодекс, який би поєднав всі законодавчі акти й закони і давав би змогу конструювати стратегію виборчої системи.

Обговорення питання про те, яка система виборів у Білорусі буде найдемократичнішою — мажоритарна, пропорційна чи змішана, — просто не має підґрунтя. У тому, що білоруський уряд не в змозі провести демократичні вибори, можна було пересвідчитись неодноразово, оскільки демократичні вибори передбачають не лише процес кидання виборчих бюлетенів в урни. Відкрита реєстрація кандидатів та виборців — така сама невід'ємна складова демократичних виборів, як і відкрита передвиборна боротьба з рівномірним доступом до засобів масової інформації. Виборці повинні вільно формувати свою думку, без страху її висловлювати, і цю думку повинні поважати всі рівні влади. Без цих передумов жодні вибори не зможуть стати легітимними. І не дарма парламентські вибори в Білорусі не були визнані легітимними. По-перше, незважаючи на бойкотування першого туру виборів більшістю опозиційних партій, офіційно вибори все-таки було визнано такими, що відбулися. По-друге, те, що відбувалось під час другого туру виборів у парламент Білорусі, можна фактично назвати електоральною революцією, оскільки адміністрація президента не змогла навіть примусово забезпечити 70 % виборців на дільницях, які наказав одержати Лукашенко, незважаючи на відверті приписки місцевих владних структур.

Думки українських і білоруських політологів з приводу застосування мажоритарної та пропорційної систем досить-таки часто не збігаються. В Україні вважають, що мажоритарна система

більш придатна для великих політичних партій чи угруповань. Окремі білоруські політологи вважають, що мажоритарна виборча система, навпаки, найсправедливіша і найефективніша в умовах переважання "карлікових" партій, оскільки вона найповніше відображає картину політичних прихильностей виборців. Навряд чи це так, бо зорієнтуватись у величезній кількості і програмах цих численних партій, які в тій же Білорусі напередодні виборів з'являлись як гриби після дощу, просто не під силу звичайному виборцеві. Виходячи з цього "картина політичних прихильностей виборців" просто не може бути реальною і об'єктивною. Процес формування стійких, життєздатних політичних партій в багатьох країнах відбувається протягом кількох років — в деяких більше, в деяких менше, але на це потрібен час. Приблизно такий шлях до справжньої багатопартійності, очевидно, має пройти і Білорусь. Тоді виборча система, яка нині зафіксована як діюча у Білорусі, діятиме і розвиватиметься залежно від економічної та політичної ситуації у країні.

Зазначимо, що лише деякі з нині діючих у Білорусі політичних угруповань можуть заручитись підтримкою виборців й тим самим довести, що вони дійсно є справжніми політичними партіями, за якими стоять реальні соціальні сили.

Нагадаємо, що мажоритарна система, яка діє в деяких західних країнах — США, Англії, Франції та ін., не заважає ні демократії, ні функціонуванню політичних партій. Водночас суто пропорційна виборча система у Польщі так само не заважає, а лише сприяє розвитку демократії в цій країні.

Література

1. *Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики.* — К., 2001.
2. *Избирательный кодекс Республики Беларусь.* — Минск, 2000.
3. *Wybory do Sejmu i do Senatu.* — Warszawa, 2001.

Ю. А. ЛЕСЬКО, докторант

(Межрегиональная Академия управления персоналом, г. Киев)

ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ: ПУТИ МОДЕРНИЗАЦИИ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 158–161

Идеального политического режима не существует. Всегда найдется определенное количество людей, недовольных своим положением и обвиняющих в этом политическую власть. Украина, безусловно, не исключение. Список недовольных внушителен. В первую очередь в него следует включить тех, кто не посчитал нужным прийти на выборы. Это опасная и непредсказуемая для прогнозирования последующего поведения группа, по численности превышающая поддержку всех имеющихся в Украине партий. Лидерами этой группы вполне могут стать проголосовавшие против всех. На второе место по опасности для правящего режима можно поставить КПУ: ее сплоченности, организованности и наличия четкой платформы достаточно для захвата власти. Рядом стоят некогда союзники коммунистов — СПУ: здесь меньшая поддержка населения, но высокие президентские амбиции лидера партии А. Мороза. То же самое можно сказать и о Блоке Юлии Тимошенко, только сложно причислить эту “партию” к какому-либо политическому направлению. Частично недовольные проголосовали за “Нашу Украину”, заложником этого недовольства является сегодня наиболее популярный кандидат в президенты В. Ющенко. Его приход к власти вряд ли приведет к радикальным изменениям в политике Украинского государства. Две остальные группы на данный момент объединены вокруг президента: здесь наличие некоторых межрегиональных разногласий привело к созданию отдельных фракций, но изменило голосование единым фронтом по большинству вопросов [4, с. 4–7]. Отдельного анализа заслуживает голосование по мажоритарным округам. Здесь напрашивается единственный

вывод: при выборе кандидата довольно часто партийная принадлежность отходила на второй план. Предварительный итог: существующим политическим управлением сегодня недовольно около трех четвертей населения Украины [3, с. 4–7]. Однако последние события показали, что оппозиция обладает еще меньшей поддержкой, чем властные структуры. Несмотря на это следует помнить, что для сохранения стабильных позиций необходимы серьезные, отнюдь не косметические, изменения в методах политического управления.

Парадоксальны результаты выборов в местные советы: большинство избирателей уже не помнят фамилии тех, за кого они голосовали, следовательно, не знают своих представителей в местных советах. Сложилась обескураживающая ситуация: равнодушие к политической ситуации на местном уровне и отсутствие реальной политической поддержки у всех политических группировок, претендующих на всеукраинский масштаб. Можно констатировать только значительное недовольство существующим политическим режимом. Политический режим — это совокупность методов, средств и способов, с помощью которых органы власти осуществляют политическое управление обществом и обеспечивают свое политическое господство [5, с. 260]. Но если методы и особенно полученные результаты не устраивают общество, то наступает политический кризис, часто приводящий к революционным действиям. Сказка о долготерпении украинского народа придумана правящими кругами для самоутрачивания. Достаточно раскрыть учебник истории, чтобы убедиться: это не так. Сорок лет относительного затишья объясняются жесточай-

шей цензурой и уравниловкой в доходах. И как следствие — стагнация в большинстве отраслей народного хозяйства. Ясно одно: возвращение назад в эпоху так называемого развитого социализма для здравомыслящих людей неприемлемо. Отсюда напрашивается набивший оскомину в российско-советской имперской истории вопрос “Что делать?”

Сначала определимся: что такое политика? За основу возьмем определение: политика — это искусство ставить реальные цели в соревновании за право на организацию реализации человеческих возможностей. Таким образом, можно обоснованно предположить: сегодняшнее недовольство политической властью основано на невозможности или труднодостижимости целей, поставленных большинством украинских граждан перед собой. Но следует учитывать и другое: те, кто сегодня находятся у власти, получили это право относительно легитимно. Конечно, иногда были использованы методы, нарушающие закон, но не противоречащие сложившейся общественной морали. Каждый нарушает закон в меру своих возможностей — аксиома для многих из нас. Надо учитывать, что если юрист не имеет морального права нарушать сложившиеся законодательные отношения, то политик идет во власть с целью изменить законы согласно понимаемым им нормам морали. Но сегодня в век всеобщей информационной доступности следует учитывать не только свое или мнение, господствующее на определенной территории. Стоит принимать во внимание и общепринятые в мировом сообществе нормы и правила, особенно в странах — лидерах мировой экономики. Ведь сегодня перевод денег из одной страны в другую занимает несколько минут, а их наличие очень часто играет решающую роль в судьбе страны или отдельного политика. Итак, основное требование народных масс к политику — это возможность реализации каждой личности, а уж политик руководствуется своим пониманием моральных норм. Похоже, что в этом и заключается главная причина сегодняшней кризисной ситуации в украинском обществе. Сегодняшние представители народа в органах власти в основном являются выпускниками технократической заидеологизированной школы обучения. Инженеры и экономисты воспитывались на дозированно-обязательных трудах классиков марксизма-ленинизма, в основном посвященных событиям начала XX века и даже еще более отдаленным. При всей гениальности авторов их работы оценивали лишь текущий момент. Исходя из этого

труды Ленина, Маркса и Энгельса следует реально применять только с серьезной оговоркой и с учетом уникальности стоящих перед украинским обществом задач. Особенно нельзя забывать о возможном исходе грабительского накопления капитала: нищему народу не закроешь глаза повязками. Но как быть тем, кто не хочет в силу своей политической позиции опираться на прошлое? Тем более, что результаты выборов в Украине свидетельствуют об отсутствии решающей поддержки со стороны ностальгирующих кругов.

Следовательно, сегодня использование методов старорежимного управления губительно для дальнейшего существования демократии в Украине. Вряд ли удачные ответы на вопросы можно найти и в дореволюционном опыте политического управления, результат известен всем — революция. Копирование вроде бы удачных схем развития ведущих государств также не обязательно приведет к конечной цели — благополучию большинства. Прежде всего это неизбежно приведет к отставанию в развитии, как и любая иная попытка следовать копии. Утешает одно: главную задачу — построение относительного демократического управления — мы уже выполнили. Теперь перед нами стоит иная задача: приспособить существующий политический режим к современным требованиям и вкусам, т. е. провести модернизацию. Период трансформации тоталитарного политического режима в демократический в Украине завершен. Остались лишь пережитки в сознании значительной части украинских граждан. Люди делятся на тех, кто стремится к принятию своих собственных решений, и тех, кто предпочитает возложить ответственность за свое благополучие на других. Сегодня в Украине это соотношение примерно один к двум. При этом часть из стремящихся к личной свободе не горит желанием брать на себя ответственность за чужие судьбы. Более точное соотношение лидеров к остальной более пассивной части общества составит один к пяти. Оценка, безусловно, субъективна и основана на личном опыте автора в различных учреждениях и организациях.

Таким образом, задача, стоящая перед политическими группировками, претендующими на власть, упрощается и усложняется одновременно. Упрощается тем, что на свою сторону необходимо привлечь не всех, а только меньшую часть. Усложняется тем, что к активистам требуется более грамотный подход. Активист не ждет манны с неба, а пытается сам предпринимать какие-то шаги по изменению своего и ок-

ружающих его людей положения. Мотивация для сотрудничества с, мягко выражаясь, не очень популярной властью отсутствует у большинства. Тем более, что власть в Украине пока что ассоциируется с единственной персоной — президентом. Хотя это господствующее мнение и противоречит Конституции Украины, согласно которой права парламента не уступают правам президента, а решение задач, необходимое сегодня для страны, и вовсе находится в компетенции парламента. Это прежде всего четкая законодательная база налогообложения и более разумительное разделение полномочий между Президентом и Верховной Радой Украины. Видимо, депутаты на сегодняшний день не в состоянии четко осознать свои политические интересы в долгосрочной перспективе. Кратко их можно сформулировать так: относительное благополучие свое и соседа, ибо жить с нищим по соседству достаточно сложно. Не в этом ли заключена основная причина обширного теневого оборота в Украине? Все изложенное ранее приводит к выводу о необходимости модернизации, и прежде всего общественного сознания.

Кто же может взять на себя такую задачу? Частично эту задачу решает церковь. Ей вполне по силам взять на себя ответственность за изменение отношения к власти наиболее пассивной части общества и растерявшихся представителей активистов. Следует только учитывать ограниченные возможности некоторых церквей. Украинские греко-католики влиятельны только в одной из областей Украины. Правда, они имеют серьезную поддержку от Ватикана, но это же дает и минус, ибо Папа Римский прежде всего католик, а потому ясно, что основную помощь получают представители национальных меньшинств, исповедующих “чистую” католическую веру. При этом не следует забывать, что Ватикан — это отдельное особое государство. Протестанты всех направлений не столь популярны, чтобы всерьез влиять на политическую ситуацию в Украине. Остается расколотовое в Украине православие. Украинская автокефальная православная церковь опирается на часть постдиссидентских кругов, которые не имели и не имеют большой поддержки в обществе. Номенклатурный переворот пытаются совершить приверженцы Украинской православной церкви Киевского Патриархата во главе с патриархом Филаретом. На территории Украины они имеют мощную поддержку от первого Президента независимой Украины Леонида Кравчука. Но получить признание за рубежом УПЦ КП пока не удается, да и последователей

этой Церкви в самой Украине отнюдь не большинство. Самой сильной сегодня поддержкой населения обладает Украинская православная церковь во главе с Блаженнейшим митрополитом Владимиром. Широкие международные связи помогают организовывать доставку в Украину мощей наиболее почитаемых православных святых. Верующие без проблем посещают популярные для паломничества монастыри и иные святые места. За рубежом попытки признания УАПЦ и УПЦ КП пресекались и будут пресекаться Московским Патриархатом. Следует учитывать, что Украинская православная церковь постоянно выносит на обсуждение руководящих органов Русской православной церкви вопрос об автокефалии и со смирением принимает обоснованный опасностью раскола отказ. Но для государства важна не каноническая, а юридическая независимость, какой УПЦ КП обладает полной мерой. Есть еще один нюанс межцерковных отношений Киева и Москвы: патриарх Алексий, обращаясь к митрополиту Владимиру, употребляет титул Блаженнейший, который согласно православным обычаям применяется только при общении между независимыми друг от друга церквями. Итак, церковь может и должна стать одним из союзников здравомыслящих людей.

И все же мало надежды на то, что только с Божьей помощью Украина получит развитую экономику. Необходимо переобучение кадров. Это важнейшая задача украинского правительства и всей власти в целом. Обучение чиновников взяла на себя УАДУ при Президенте Украины. К сожалению, особенности мышления некоторых высокопоставленных деятелей не позволяют им получить полноценное образование, ибо за них учатся их помощники. Поменять кое-кого из них по принципу Петра I было бы вполне естественно. Для остальных немало делает МАУП, а может сделать еще больше, проводя семинары для руководителей политических партий по политическому управлению, да и думающие директора предприятий могли бы принять в них участие. Жаль, что большинство руководителей вузов стараются до минимума сократить преподавание гуманитарных предметов. Серьезный анализ советской методики преподавания приводит к выводу: мы отстаем от ведущих стран мира именно в развитии философии, социологии, политологии и других предметов гуманитарного цикла. Неумение убеждать, творчески мыслить для многих объясняется равнодушием в студенческие годы к ряду казавшихся ненужными предметов. Стоит применять и со-

трудничество между вузами Украины и России в гуманитарных исследованиях. Напомним записку Екатерины II своему чиновнику: "Дурак! Все эти фразы о народном просвещении пригодны для западных болтунов, ты же понимать должен, что коль скоро народ наш станет грамотным, ни ты, ни я не останемся на своих местах" [1, с. 139]. История доказала обратное: именно США, которые наиболее быстро реагировали на появление новых направлений в науке, стали лидером мировой экономики. А Российская империя приняла на себя удар маленькой кучки революционеров во главе плохо образованного народа. Позднее партия-авангард учла ошибки и наладила всеобщее образование в узком коммунистическом направлении. Последствия этого мы пожинаем до сих пор. В качестве альтернативы надо противопоставить всеобщее капиталистическое общежитие. Стоит упростить и обеспечить минимальные затраты на регистрацию общественных организаций. Легальная организация подконтрольна и никакие усилия не помогут выявить подпольную. Сам выход на легитимную арену позволяет человеку выдвигать свои требования и гасить свое желание власти легальными путями. Появление многочисленных партий будет способствовать появлению новых имен в политике, а самое главное — новых идей. Не всегда наличие денег свидетельствует о политическом таланте. Возможно, новые идеи будут носить не только политический характер.

Надо учитывать, что экономическая модернизация в Украине в основном завершена. Не окончена работа по переобучению управленческого персонала. Это обширное поле деятельности для МАУП. Хотя важно и определение ведущих отраслей украинской экономики, что невозможно без изменения человеческих отношений. Вразумительная концепция развития Украины не может быть принята без изменения нашего созна-

ния. Политическая модернизация невозможна без изменения отношения к государственному языку. Сегодняшняя политика ведет к расколу на восток — запад. Нужно финансовое подкрепление для обучения взрослого населения. Необходимо обеспечить учителей достойной заработной платой: нищий учитель никогда не воспитает полноценного гражданина. Но выборы человека, не владеющего государственным языком, в руководящие органы власти свидетельствуют о низком уровне культуры в данном регионе. Не знающий украинского языка ограничивает свои карьерные ресурсы и обрекает себя на вторые роли в обществе. Все это необходимо учитывать в политике.

"Политическая практика — штука сложная, интересная и неоднозначная. Она находится на пересечении политической науки и искусства, поэтому требует творческого объединения научных и искусственных средств. И основное тут — не выпустить ситуацию из под контроля, найти ту золотую середину, которая дает возможность действовать уверенно, и главное — успешно и эффективно" [2, с. 368]. Это мнение не может игнорировать здравомыслящий политик.

Литература

1. Бакунин М. А. Философия. Социология. Политика. — М.: Правда, 1989. — 624 с.
2. Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: Моногр. — 2-ге вид., стереотип. — К.: МАУП, 2001. — 384 с.
3. Повідомлення ЦВК // Голос України. — 2002. — № 71, 16 квіт.
4. Повідомлення ЦВК // Голос України. — 2002. — № 72, 17 квіт.
5. Політологія / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К.: Академія, 2002. — 528 с.

С. М. ГРИЦАЙ*(Сумська обласна державна адміністрація)*

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 162–167

Початок партійного будівництва в сучасній історії Сумщини припадає на 1993 рік, коли була зареєстрована перша обласна організація політичної партії – Народний Рух України. Того ж року були зареєстровані ще три обласні організації політичних партій. Відтоді з кожним роком кількість обласних організацій політичних партій постійно зростає і на сьогодні становить 62 (1993 р. – 4; 1994 р. – 8 (+4); 1995 р. – 10 (+2); 1996 р. – 12 (+2); 1997 р. – 21 (+9); 1998 р. – 23 (+2); 1999 р. – 32 (+11); 2000 р. – 49 (+17)).

Протягом 2000–2001 рр. зростала кількість осередків політичних партій, зареєстрованих в області. Так, на початок 2001 року в області було зареєстровано 49 осередків всеукраїнських політичних партій. У структурі обласних парт-організацій діяло 105 міських і 226 районних осередків. Станом на 1 січня 2002 р. в області зареєстровано 67 осередків всеукраїнських політичних партій, у структурі яких діють 62 обласних, 183 міських та 410 районних осередків.

Протягом року також зростала чисельність майже усіх парторганізацій області (на 1 січня 2001 р. налічувалось понад 37 тис. членів партій – 3,4 % виборців; на 1 січня 2002 р. – понад 90 тис. – 8,8 % виборців).

Найчисленніші та найбільш структуровані серед обласних осередків політичних партій такі: Аграрна (майже 12 тис. членів), СДПУ(о) (понад 7500), ВПО “Жінки за майбутнє” (7000), ЛПУ (5500), ВОЛ “Справедливість” (5300), ВО “Батьківщина” (4500), СелПУ (4500), ПНЕРУ (4300), НДП (4000), ПППУ (3500), ПЗУ (3500), КПУ (понад 3200), Партія регіонів (майже 3000), “Демсоюз” (2135), СПУ (майже 2000 членів)

Процес виникнення нових партій, і особливо їх місцевих осередків, зокрема в Сумській області, об’єктивно наштовхується, по-перше, на загальну недовіру населення до будь-яких партійних утворень (результати соціологічних досліджень, проведених в області, свідчать, що понад 80 % жителів області не довіряють політичним партіям). По-друге, кадровий потенціал політично активних громадян області задіяний в політичних організаціях, які були утворені раніше. Крім того, як стало зрозумілим в результаті виборів 2002 року, чисельність обласних організацій, партій і відсоток голосів, набраних на виборах партіями в регіонах, не мають прямо пропорційного зв’язку. Основну роль відіграють інші фактори – насамперед економічні, організаційні, інформаційні тощо. Однак на виборах до місцевих органів влади співвідношення кількості депутатів з чисельністю партійних осередків ближче.

Покращання соціально-економічних показників розвитку регіону, вирішення соціальних питань за останні роки позитивно вплинуло на стабілізацію суспільно-політичної ситуації в області.

За цей період позначились тенденції до змін поглядів жителів області з прокомуністичних на демократичні, державницькі. Про це свідчать такі дані. На виборах до Верховної Ради України в 1998 р. за Компартію проголосували 25,4 %, за прогресивних соціалістів – 20,9, за блок селян і соціалістів – 13,1, тобто разом за лівий спектр 59,4 %, а за всі інші блоки і партії – тільки 40,6 %. А вже на президентських виборах 48,5 % голосували за Л. Д. Кучму і 43,3 % за лідера комуністів П. М. Симоненка [2, с. 7–8]. Про па-

діння авторитету лівих партій (КПУ, СПУ, СелПУ, ПСПУ) свідчать і такі дані: в 1998 р. за названі партії проголосувало 59,7 % виборців, а в 2002 р. — тільки 36,46 %. Як засвідчили соціологічні дослідження, зміни настрою електорату області є не випадковістю, а стабільним чинником. У період виборчої кампанії 2002 року в Сумській області була задіяна система соціологічних досліджень, ефективність якої проаналізуємо далі.

Була розроблена програма системного, поетапного опитування населення, яка розпочала свою дію в січні 2002 р. Програма складалась із семи етапів. Основна мета соціологічного дослідження — вивчення громадської думки, ставлення населення до діяльності обласної та районних державних адміністрацій, політичних партій (виборчих блоків), кандидатів у депутати до Верховної Ради та обласної, на посаду міських голів. Географію опитування населення було складено таким чином, щоб охопити всі райони та міста області.

Була розроблена відповідна анкета, яка складалась з семи питань. Соціологічне дослідження розпочалося 14 січня і тривало до 29 березня у всіх районах та містах обласного підпорядкування Сумщини.

У ході дослідження було опитано 19,5 тис. респондентів — лише тих, хто однозначно заявив про свою готовність взяти участь у виборах 2002 року. Опитування жителів області проводилось методом безпосереднього інтерв'ю. Кожного разу в районах анкетування проводилось серед 100 респондентів, що репрезентує населення області за віком та статтю: 50 % опитаних — чоловіки, 50 % — жінки; з них у віці від 18 до 30 років — 20 %, з 31 до 50 років — 50 %, 51 рік і старше — 30 %. У містах обласного підпорядкування така вибірка склала 150 осіб за такими ж критеріями.

Проведення регулярних рейтингових досліджень (приблизно 1 раз на 2–3 тижні в січні-лютому та 1 раз на тиждень в березні) мало за мету під час виборчої кампанії визначити динаміку рейтингу популярності ймовірних кандидатів на посаду міських голів (м. Суми, Ромни, Глухів, Охтирка, Шостка, Конотоп), кандидатів у народні депутати у мажоритарних виборчих округах № 158–163, а також рівень підтримки з боку жителів області діяльності тих чи інших політичних блоків (партій).

Після проведення кожного етапу програмного дослідження проводилось узагальнення та порівняння даних анкет з метою вивчення загаль-

них тенденцій динаміки рейтингу партій (блоків), кандидатів у депутати до Верховної Ради та обласної, на посаду міських голів.

У всіх виборчих округах області рейтинг блоку “За єдину Україну!” мав тенденцію до постійного зростання, що свідчить про ефективність агітаційної роботи штабів блоку. Особливо це помітно на прикладі ВО № 161 і 162, де в січні рейтинг блоку складав 9 та 5 % відповідно, а у лютому-березні був у межах 20–24 та 14–18 % відповідно. Загалом по області за період проведення дослідження рейтинг блоку зріс з 5,85 до 18,78 %. Під час голосування 31 березня понад 17 % виборців області довірили блоку представляти їхні інтереси у Верховній Раді (табл. 1).

Кількість прихильників Віктора Ющенка та його блоку постійно коливалась, хоч і залишалась на досить високому рівні. Доволі стабільним рейтинг блоку экс-прем'єра був у Недригайлівському районі, що пояснюється підтримкою жителів району свого земляка. Значно втратив підтримку електорату блок “Наша Україна” у ВО № 159 — з 34,5 % у січні до 20,3–23 % у березні. Також падіння авторитету блоку спостерігалось і у ВО № 163 — з 36,1 % у січні до 18,7–22 % у березні. У ВО № 161, незважаючи на коливання рейтингу “Нашої України”, на кінець березня він залишився майже таким, яким був на початку досліджень: 23,5 % (січень) — 22,8 % (березень). Дводенний візит В. Ющенка до області тимчасово збільшив рейтинг блоку на Сумщині.

Загалом електоральні переваги “Нашої України” в області залишались доволі високими з огляду на те, що сам В. Ющенко родом з Сумщини, а також через входження до блоку ЛПУ, що додало йому авторитету серед виборців регіону.

За даними анкетування по області рейтинг блоку скоротився з 33,27 % в січні до 20–21 % у березні. За результатами голосування на Сумщині блок В. Ющенка в області підтримало 18,6 % виборців (див. табл. 1).

Рейтинг КПУ в області загалом був постійним, коливаючись у межах 14–12 %. Такий результат свідчить про те, що партія має постійний консервативний електорат, представлений старшим поколінням.

Протягом усіх етапів дослідження рейтинг партії у ВО № 162 не піднявся вище 10,5 %. А ось у ВО № 163 він знизився з 16 до 11 %. Доволі високим рейтинг комуністів (до 18 %) був в округах № 160 та 161, що пояснюється стійкими опозиційними уподобаннями електорату цих

округів. 31 березня 16,4 % виборців області проголосували на підтримку партії.

Серед інших партій та виборчих блоків, що заявляють про свою опозиційність до Президента України та його курсу політичних і соціально-економічних реформ, виокремимо Блок Юлії Тимошенко, Блок Наталії Вітренко та СПУ.

Перший з них протягом січня – березня майже в усіх округах збільшив кількість своїх прихильників. З січня по березень рейтинг блоку в області зріс з 5,6 до 8,9 % і найбільше – в округах № 159, 161, 163. Таке зростання можна пояснити активізацією уваги ЗМІ до Ю. Тимошенко та наслідками її візиту до області. Також вплинули на електорат і методи проведення передвиборної кампанії (особисті листи-звернення тощо). У сумчан імідж лідера блоку асоціювався з жертвою влади, яка власними силами успішно їй протистоїть. Під час голосування 7,5 % виборців підтримали Ю. Тимошенко та її блок (див. табл. 1).

Помітно зріс рейтинг соціалістів в останні три тижні березня (ВО № 159, 162, 163). По області він склав 4,8 % (січень) – 10,3 % (березень) та мав тенденцію до подальшого зростання. Пояснює таку динаміку рейтингу партії насамперед активна передвиборча кампанія, використання газет “Товариш”, “Сільські вісті”, “Позиція”, які в області та обласному центрі мають постійних читачів. Крім того, О. Мороз користується популярністю серед опозиційного електорату як послідовний борець з політикою Президента України та досвідчений політик, який був спікером у Верховній Раді. 15,08 % виборців Сумщини віддали свої голоси соціалістам 31 березня (див. табл. 1).

Стійку тенденцію до зниження мав рейтинг виборчого блоку Н. Вітренко, яка традиційно мала на Сумщині значну кількість прихильників. Рейтинг блоку за період дослідження впав в три рази (з 9,3 % по області у січні до 3,1 % у березні). Передусім це можна пояснити низькою активністю блоку під час передвиборчої кампанії, а також певним “розчаруванням” населення області від діяльності Н. Вітренко та В. Марченка у Верховній Раді України попереднього скликання. Все ж в області прихильність до блоку під час голосування висловили 4,6 % виборців (див. табл. 1). Соціал-демократи (об’єднані) в області мали доволі стійкий рейтинг, який коливався у межах між 5,5 % у січні і 4,1 % у березні. Лише 3,21 % виборців Сумщини підтримали СДПУ(о) під час голосування (див. табл. 1).

Таблиця 1

Рейтинг найвпливовіших політичних партій (блоків) серед жителів Сумської області

№ пор.	Назва партії (блоку)	Динаміка рейтингу партії (блоку) за даними соціологічних досліджень, %	Ступінь довіри населення до партій (блоків) за підсумками голосування, %
1	“За єдину Україну!”	5,85–18,78	17,04
2	“Наша Україна”	33,27–21,27	18,60
3	КПУ	13,95–12,76	16,49
4	СПУ	4,82–10,28	15,08
5	“Блок Юлії Тимошенко”	5,56–8,94	7,50
6	“Блок Наталії Вітренко”	9,27–3,08	4,67
7	СДПУ(о)	5,48–4,14	3,21

Як показали результати виборів, відповідність проведених соціологічних досліджень реальіям була досить високою. У більшості районів та у містах області результати досліджень та результати виборів збігалися на 60 % і більше при похибці 1,5 %.

Успіх блоку “Наша Україна” прогнозувався даними соціологічних опитувань в області і не став несподіванкою, так само, як і результат КПУ, “За єдину Україну!”. Не набагато більшим за передбачуваний виявився результат Блоку Юлії Тимошенко та СПУ.

Під час передвиборчої кампанії виникло ще одне явище: кількість тих, хто не визначився, постійно зростала і склала на останніх етапах до 6,5–7 % у порівнянні з 0,5 % на початку досліджень. Це, можливо, зумовлено тим, що велика кількість суперечливої інформації (“чорного піару”), компроматів призвела до дезорієнтації виборців, втрати довіри до ЗМІ і політиків. Це посилило почуття невпевненості, втрати бажання брати участь у виборчому процесі взагалі (абсентеїзм).

Загалом дані анкетування щодо партійних переваг електорату області співпадали з результатами голосування по області 31 березня, за винятком КПУ та СПУ [1]. Спричинили це висока активність участі у виборах представників старшого покоління і недостатня активність молоді, водночас при проведенні дослідження ці вікові категорії враховувались приблизно однаково.

Найточнішими для прогнозування виявилось м. Ромни – 82 % показників збігалися. Також

цей показник був високим (близько 70 %) у м. Лебедин, Лебединському, Краснопільському, Липоводолинському, Недригайлівському, Серединобудському, Сумському районах.

Прогноз за діаграмою був побудований засобами математичної статистики MS Excel, методом апроксимації. Статистичні дані усереднювались до кривої вигляду $y = ax^2 + bx + c$ або ж прямої $y = kx + b$.

За цим методом можна оцінити загальні тенденції процесів, що досліджуються, частково уникнути випадкових розбіжностей і недосконалості порушень методики проведення дослідження виконавцями. Метод апроксимації, крім аналізу, дає змогу моделювати процеси, що відбуваються, навіть прогнозувати їх на майбутні задані періоди. Зрозуміло, що це прогнозування не "передбачає" майбутнього, а лише продовжує тенденції.

Що стосується виборів народних депутатів у мажоритарних округах, то проблемою дослідників на перших двох етапах була невизначеність у списку кандидатів. Десь з початку офіційної реєстрації кандидатів у депутати до Верховної Ради України та початку передвиборчої кампанії майже в усіх виборчих округах визначились лідери, які за результатами голосування і стали народними обранцями. Це Є. В. Лапін (ВО № 158), О. М. Царенко (ВО № 159), М. М. Нощенко (ВО № 160), І. М. Рішняк (ВО № 162) та Г. П. Дашутін (ВО № 163) (табл. 2).

У ВО № 161 боротьба йшла між двома головними претендентами — О. П. Гінзбург (КПУ) та О. В. Нарбутом (блок "Наша Україна"). Протягом усіх етапів досліджень рейтинги обох кандидатів були майже рівними, вирізняючись у межах 1,5–3 %. Під час голосування виборці надали перевагу представниці Компартії. Пояснити цей вибір можна тим, що О. П. Гінзбург працювала народним депутатом та має досвід парламентської діяльності, а також традиційними опозиційними настроями електорату округу (табл. 2).

Загалом підсумки виборів 2002 року у мажоритарних округах різко відрізняються від виборів 1998 та 1994 років. Лише одним депутатом з шести від Сумської області представлені в парламенті ліві сили, тоді як на минулих виборах — трьома.

Підсумки виборів 2002 року показали й інше. Хоча серед депутатів-мажоритарників половина має наукові ступені, однак лише один з них — О. М. Царенко — пов'язаний з вищою школою, та й то епізодично, протягом п'ятирічного пері-

Таблиця 2

Рейтинг кандидатів у народні депутати серед виборців Сумщини

№ пор.	Прізвище народного депутата та округ, від якого обраний	Динаміка рейтингу за даними соціологічних досліджень, %	Результат голосування 31.03.02, %
1	Лапін Є. В. (№ 158)	7,3–20,6	21,82
2	Царенко О. М. (№ 159)	8,1–38,5	36,08
3	Нощенко М. П. (№ 160)	2,9–33,7	37,85
4	Гінзбург О. П. (№ 161)	4,1–16,4	22,59
5	Рішняк І. М. (№ 162)	12,2–44,7	41,7
6	Дашутін Г. П. (№ 163)	49,3–51,7	53,77

оду. Для депутатського корпусу Верховної Ради України попередніх скликань було характерним інше співвідношення. Тоді депутатами Верховної Ради були академік В. Ю. Сторіжко, доктори і кандидати наук Н. М. Вітренко, М. Ф. Лавриненко, О. І. Піскун, В. І. Тропін. Тобто вага представників вузівської та академічної науки була близькою до представників вищих органів виконавчої влади (А. Л. Деркач, В. І. Череп, О. П. Чернявський, Л. О. Яковенко) та ділових кіл (Г. П. Дашутін) разом узятих.

Певною мірою така ситуація породжена і суб'єктивними факторами. Якщо на виборах до вищих органів влади СРСР у 80-х роках та до Верховної Ради УРСР в місті Суми перемогу виборювали представники демократичного табору (Е. Г. Козін, О. М. Воробйов, О. І. Піскун), тоді як в області перемагали представники лівих сил, то надалі ситуація змінилась на протилежну. Через зміну суспільно-політичної ситуації, а також участь Е. Г. Козіна у керівництві одного зі "згорілих" трастів, своєрідну роль депутата О. М. Воробйова у парламенті, відходу О. І. Піскуна від парламентської діяльності активність правого табору різко зменшилась і лише завдяки бойкотуванню виборів правим електоратом депутатом Верховної Ради в 1994 р. не став Л. М. Мордовець — керівник обласної організації СПУ. Цікаво, що Е. Г. Козін, О. І. Піскун і Л. М. Мордовець були викладачами Сумського державного університету, а останні два — однієї кафедри. Однак уже у 1998 р. депутатом Верховної Ради України став представник Сумського державного університету — В. І. Тропін, який представляє КПУ (Л. М. Мордовець протистояв у 1998 р. Н. М. Вітренко у Конотопському виборчому окрузі).

Ще більш помітне зменшення ваги інтелігенції, особливо гуманітарної, на виборах до обласної

та міських рад Сумської області. У відсотках щодо останньої воно становить 7–10, зменшившись від близько 1/4 депутатів обласної ради до

майже 1/6, а в обласному центрі — від 40 до 28 % (на тлі 45 % у м. Полтаві на останніх виборах) (табл. 3).

Таблиця 3

Соціальний склад депутатів міських рад, Сумської обласної та Полтавської міської ради

Орган влади	Разом	Керівники		Службовці		Технічна і гуманітарна інтелігенція		Робітники промислових, с/г підприємств і сфери обслуговування		В тому числі гуманітарна інтелігенція	
	осіб	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Сумська обласна рада 1998 р.	75	50	66,7	18	24,0	7	9,3		0,0	18	24,0
Сумська обласна рада 2002 р.	75	46	61,3	26	34,7	3	4,0		0,0	13	17,3
Полтавська міська рада 2002 р.	53	40	75,5	5	9,4	8	15,1		0,0	24	45,3
Сумська міська рада 1998 р.	50	20	40,0	5	10,0	18	36,0	7	14,0	20	40,0
Сумська міська рада 2002 р.	75	49	65,3	7	9,3	16	21,3	3	4,0	21	28,0
Шосткинська міська рада 2002 р.	50	41	82,0	3	6,0	5	10,0	1	2,0	14	28,0
Роменська міська рада 2002 р.	42	27	64,3	2	4,8	7	16,7	6	14,3	16	38,1
Охтирська міська рада 2002 р.	35	22	62,9	3	8,6	7	20,0	3	8,6	9	25,7
Лебединська міська рада 2002 р.	30	16	53,3	6	20,0	6	20,0	2	6,7	7	23,3
Конотопська міська рада 2002 р.	39	24	61,5	4	10,3	6	15,4	5	12,8	10	25,6
Глухівська міська рада 2002 р.	33	25	75,8	7	21,2	1	3,0		0,0	11	33,3

Кілька слів треба сказати про методику опрацювання статистичних даних за опублікованими пресою підсумковими матеріалами виборів до міських рад міст обласного підпорядкування Сумської області, Сумської обласної ради та Полтавської міської ради.

За роки незалежності українське суспільство докорінно змінилося у соціальному плані порівняно з примітивною “тричленкою” (два класи і прошарок, хоча остання також не враховувала всієї різноманітності суспільства 70–80-х років ХХ ст.) У наш час соціологи вирізняють майже півтора десятки категорій населення України, однак серед них немає єдності поглядів щодо складу, найменування та критеріїв виділення означених груп. Тому, спираючись на напрацювання колективів дослідників на чолі з такими вченими, як В. Г. Кремень, О. О. Яременко і В. М. Бебик [3], враховуючи зміни у формах власності, що відбулися на початок ХХІ ст. у промисловості, сільському господарстві, сфері послуг, а також виходячи з реалій виборів 2002 р. і завдань цього дослідження, було виділено чотири об’єднані категорії, що представлені в обласній та міських радах Сумської області. При цьому враховували склад рад міст обласного підпорядкування, а також залучено дані про склад міської ради м. Полтави. Окремою колонкою виділено дані про представництво гуманітарної інтелігенції органах влади, де об’єднано

дані про керівників установ освіти, науки, охорони здоров’я та їх підрозділів, а також ЗМІ з даними про рядових співробітників цих установ та організацій. У загальному співвідношенні категорій депутатського корпусу цю групу враховували не окремо, а у складі груп керівників і спеціалістів гуманітарної та технічної сфер. Крім двох останніх, виділено групу службовців, які в переважній більшості представляють органи виконавчої та представницької гілок влади, а також правоохоронну сферу, досить нечисельну. Виділено також групу робітників незалежно від їхньої кваліфікації, форми власності та спеціалізації підприємства.

Загальна кількість депутатів міських рад (міст обласного підпорядкування) становить 304 особи, з них до гуманітарної інтелігенції належать 28 осіб, тобто 29 % депутатів. 37 депутатів, тобто 12 % загальної кількості, є членами партій. Найбільше депутатів від блоку “Єдина Україна” — 13 осіб, однак вони є вихідцями з різних партій, що на місцевому рівні досить помітно. На другому місці СДПУ(о) — 12 осіб. Це свідчить про те, що ця партія проводить вірну політику серед цієї соціальної групи населення. Блок “Наша Україна” помітно відстає від “Єдиної України” і СДПУ(о), а інші політичні сили мало працюють з цією категорією українського суспільства в Сумській області. Загалом ці цифри свідчать про подальше зменшення ролі гумані-

тарної інтелігенції в обласній та міських радах. Стосовно сільських районів важко очікувати більшого представництва цієї групи, ніж є зараз, через домінування там представників аграрної сфери. Проте внаслідок вищого освітнього рівня і специфіки роботи, яка сприяє живому спілкуванню з людьми, часом доволі значною їх кількістю, роль гуманітарної інтелігенції є значно вищою. Тому політичні партії та блоки мають зробити висновки з уроків виборів 2002 року, насамперед у виборі форм і методів роботи, підборі кадрів для депутатського корпусу місцевих рад. Невисокий рейтинг "Собору", "Яблука" та лівих партій в органах місцевої влади, що засвідчене представництвом в обласній, міських та районних радах (табл. 5), можна пояснити тим, що протестні форми, до яких у минулі роки та напередодні виборів вдавалися ці партії в Сумській області, симпатії у виборців не викликають. Натомість високий рейтинг керівників у обласній, міських та районних органах влади (за даними табл. 4 — понад 50 %) засвідчує, що на зміну "героєві фрази" прийшли будівники, організатори управління. Цей фактор, як і досвід роботи СДПУ(о) з молоддю, в тому числі з тією, що не досягла сьогодні ще виборчого віку, слід врахувати у плануванні партійної роботи. Можливо, слід виділити якісь пріоритетні партійні проекти і реалізовувати їх у період до виборів, щоб "виводити" певних людей до числа депутатів на хвилі громадянського резонансу, що неможливо без підтримки місцевих ЗМІ.

Таблиця 4

Представництво гуманітарної інтелігенції у міських радах Сумської області від партій

Партія, блок	В тому числі	Кількість депутатів (партії)	Кількість депутатів (блоки)
СДПУ(о)		12	12
"За єдину Україну!"	АПУ	3	13
	ТУ	3	
	ПР	5	
	НДП	2	
"Наша Україна"	ЛПУ	3	4
	НРУ	1	
"Блок Юлії Тимошенко"	"Батьківщина"	1	2
	"Собор"	1	
"Жінки за майбутнє"		2	2
"Демократичний союз"		1	1
"Партія реабілітації тяжкохворих України"		1	1
КПУ		2	2

Таблиця 5

Партійне представництво в обласній та районних радах Сумської області

Найменування партії	Представництво, %
Разом	1202 особи (100 %)
ЛПУ	4,66
Партія регіонів	1,04
АПУ	5,63
"Трудова Україна"	0,22
НДП	0,43
"Жінки за майбутнє"	2,57
СДПУ(о)	1,49
КПУ	1,74
РХП	0,04
"Єдність"	0,06
ПНЕРУ	0,01
"Демократичний союз"	1,25
ДемПУ	0,14
"Батьківщина"	0,30
СПУ	0,28
ПСПУ	0,12
НРУ	0,12
УСДП	0,01
СелПУ	0,19
"Справедливість"	0,06
"Партія реабілітації тяжкохворих України"	0,04
Позапартійні	79,34

Регіональні засоби масової інформації в Сумській області переважно носять позапартійний характер, основна частина тиражу друкованих ЗМІ припадає саме на них (табл. 6).

Таблиця 6

Характеристика видань Сумської області, що носять партійний характер

Назва видання	Партія	Тираж
"Ленінська правда"	КПУ	1604
"Позиція"	СПУ	2000
"Віра і правда"	АПУ	5000
"Наше слово"	РУХ	2000

Література

1. Грицай С. М. Політичні партії та блоки України й інтелігенція (за матеріалами Сумської області) // Інтелігенція і влада. — 2002. — Вип. 1 (2). — Ч. I. — С. 146. — (Одеса: Астропринт).
2. Грицай С. М., Над'ярний С. В., Рожкін М. А. Політична палітра Сумщини. — Суми: Слобожанщина, 2000.
3. Соціально-політична ситуація в Україні: поступ п'яти років / В. Г. Кремень, Д. М. Безлюда, В. Д. Бондаренко та ін. — К.: НІСД, 1996.

The topical questions concerning of Ukrainian current situation in global space are reviewed in collection, the priorities in strategy choice of Ukrainian internal and external policy are determined.

It is meant for scientists, teachers, public employees, and for all who is interested in questions of political science.

Наукове видання

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

Випуск 5

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ

Scientific edition

SCIENTIFIC WORKS OF THE INTER-REGIONAL ACADEMY OF PERSONNEL MANAGEMENT

Edition 5

TOPICAL QUESTIONS OF POLITICAL SCIENCE

Редактор *В. М. Чирков*

Коректор *Л. Г. Бурлакіна*

Комп'ютерна верстка *А. В. Цебренько*

Оформлення обкладинки *М. В. Куліков*

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи № 8 від 23.02.2000

Підп. до друку 02.01.03. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Друк ротативний трафаретний.

Ум. друк. арк. 19,6. Обл.-вид. арк. 18,8. Тираж 500 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)

03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

Видавець і виготовлювач тиражу Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)